पारिजात
प्रकाशन

वाळूंतील पाऊलें

कुमार रघुवीर

२४ डिसेंबर १९३४

१

पारिजात
प्रकाशन

वाळूंतील पाऊलें

कुमार रघुवीर

२४ डिसेंबर १९३४

रु. १॥

१

—: सोल एजन्ट :—
श्री समर्थ बुक डेपो गिरगांव, मुंबई.
किंमत २ रुपये

पारिजात
प्रकाशन

-वाळूंतील पाउलें-

— रघुवीर सामंत —

[२४ ऑगस्ट १९४५]

१

[द्वितीयावृत्ति]

श्री. रघुनाथ ज. सामंत बी. ए. बी. टी.
यांनीं
'पारिजात प्रकाशन' साठीं
१४ बी, हरजीवनदास एस्टेट, व्हिन्सेन्टरोड
दादर; मुंबई नं. १४
येथें प्रसिद्ध केलें.

—सर्व हक्क ग्रंथकाराधीन—

द्वितीयावृत्ति-[प्रती ७५०]२४-८-४५

श्री. शंकर वामन कुळकर्णी
यांनीं
सागर-साहित्य छापखाना,
त्रिभुवनरोड; मुंबई, येथें मुद्रित केलें.

—लेखन-काल—

दर्यावरील वादळ	१-३३
माझी देवी	६-१२-३४
मृगजळ	१२-३३
समता	१२-३३
खडा	१२-३३
कोसळणारा वाडा	२-३४
जगावेगळं	६-११-३४
देऊळ	१५-१२-३४
वासंसि जीर्णानि	१-३२
लवंग्या फटाक्यांना आग	९-१२-४४
पूर्वजांची आठवण	६-११-३४
शास्त्रज्ञाचा शेवट	३-३४
गडगडलेली चिता	९-३४
एका क्षणांत	२४-१०-३४
ग्रंथ आणि ग्रंथकार	९-३३
जीवन-संयोग	४-३३
आचार आणि विचार	६-१२-३४

'समता' व 'खडा'—
रशियन लेखक 'सॉलोगाब'
याच्या गोष्टींच्या आधारें—

'शास्त्रज्ञाचा शेवट'—
डॉ. मुकुंद मनोहर यांच्या
मदतीनें

इतर कलाकृती—
—संपूर्णतया स्वतंत्र

— अर्पण पत्रिका —

जिची स्मृति वाळूंतील पाउलांप्रमाणेंच हळूं हळूं
अस्पष्ट होत चालली आहे, परंतु जिच्या
रसिक उत्तेजनामुळेंच माझ्या सुरवाती-
च्या लेखनास हुरूप आला त्या माझ्या
प्रिय कै. सौ. प्रेमाताईस

२४-१२-३४

१ पाउलें टाकतांना— मुंबई १५-१२ ३४

जसें मनुष्याचें आयुष्य, तसेंच त्याचें मन हेंहि एक अफाट वाळुकामैदानच !

वारा वहात असतो, त्यावर असंख्य लहरी येतात; पण त्या किती अस्पष्ट ! त्यावरून विचारभावनांचे मोठमोठे तांडेच जाऊं लागले म्हणजे त्यांचीं काय तीं पाउलें कांहीं काळ स्पष्ट उमटलेलीं दिसतात. पण एकंदरीत तो धकाधकीचा जमाना ! आज येथें वाळूची टेकडी आहे; उद्यां झंझावातानें तेथेंच खोल दरी उत्पन्न होते.

तेव्हां असलीं कांहीं काळच स्पष्ट दिसणारीं पाउलें, मागें राहिलीं तरी कायम कुठें रहाणार आहेत ? त्यांचीहि, आज आहेत उद्यां नाहींत, हीच स्थिति !

आज पुढें असलेलीं हीं 'वाळूंतील पाउलें' तरी याला अपवाद कां ठरतील ? मात्र तीं निदान नाहींशीं होण्यापूर्वी, रसिकांनीं जातांजातां त्या त्या भावनाकर्णांत घुटमळावें, त्यांच्याकडे सहृदय दृष्टिक्षेप टाकावा, एवढीच इच्छा !

माझ्या 'हृदया' प्रमाणेंच माझ्या 'वाळूंतील पाउलां' कडेहि रसिक स्नेहभरानें पाहतीलच.

२ पुन्हां— (पाउलें टाकतांना-) मुंबई १५-८-४५

सुमारें अकरा वर्षांपूर्वी मीं महाराष्ट्र रसिकांपुढें टाकलेलीं माझीं स्वैर 'वाळूंतील पाउलें' आज त्यांच्यापुढें पुन्हा एकदां टाकण्याचा सुयोग येत आहे.

माणसाचें बरें वाईट असेल तें व्यक्तित्व फारसें बदलत नाही; नि जित्याची खोडहि मेल्याविना जात नाहीं. या न्यायानेंच, रसिकापुढें पुन्हां आज तींच पाउलें पुन्हां टाकतांना, साहजिकपणेंच त्यांच्या वळणांत कोठें कोठें कमीजास्त बदल घडला आहे. बाकी 'पावलां'चें मूळ कलात्मक स्वरूप व वैशिष्ट्य तसेंच कायम आहे.

या कलाकृतींपूर्वीचें माझें 'हृदय' अनुपलब्ध झालें आहे. आतां यानंतर तरी लौकरच, अनेक रसिकांच्या इच्छेनुसार, माझ्या 'हृदयां'तील शब्दचित्रांचीहि अशीच पुनर्भेट होईल, असें येथें आश्वासन देऊन ठेवतों.

दर्यावरील वादळ

आकाश ढगांनीं व्यापलें होतें; पाऊस थोडा पडतच होता.

पण त्याला इतकी भीति वाटली नाहीं. त्याला वाटलें 'हवेंतील हा फरक नेहमीं दिसून येणाऱ्या क्षुल्लकांपैकीच...'

देवगड बंदराचा किनारा अस्पष्ट होऊं लागला; मेघाच्छादित सूर्य डोक्या-वरून कलला असल्याची कल्पना करतां येत असली तरी तो मुळींच दिसत नव्हता.

आज आचऱ्याकडे वळावयाचा दिवस नव्हता; 'वेगावती' मालवणच्या वाटेला जोरानें चालूं लागली.

पण थोडा वेळ गेला नाहीं, तोंच—

एकएक अनपेक्षित घडूं लागलें. पावसाच्या सरीवर सरी...

हां हां म्हणतां दिशा पूर्ण धुंद झाल्या ! समुद्र खवळला ! !

एक लाट...दुसरी लाट...मध्यें एक एक ताड खोली !

सोसाट्याचा वारा; गडगडणारे ढग; धडाधड उडी घेणाऱ्या राक्षसी लाटा ! सर्वांचा सारखा जागता आवाज निसर्गाचें विक्राळ स्वरूप दाखवीत होता !

'पण मागें फिरण्यांत तरी आतां काय अर्थ ? फारच वाटलें तर आचऱ्याकडे वळूं !' उमरखानानें ठरविलें.

आणि वेळहा तशी भीतिजनकच होती ! मशिनचा गडगडाट ! आरडा-ओरड करणाऱ्या, क्षणोक्षणीं मृत्यूच्या दारावरून मागें वळून पाहणाऱ्या, लहान-मोठ्या प्रवाशांच्या हृदयाचा धडधडाट !

उमरखानाची 'वेगावती' आपला वेग पराकाष्ठेचा वाढवून जिवासाठीं पळत होती; चेंडूसारखी वर खालीं उडविली जात होती !

दर्यावरच काळ्याचे पांढरे झालेल्या आपल्या केसांवरून हात फिरवीत, म्हातारा मधून मधून खलाशांना सूचना देत होता !

प्रवाशांना शांतता राखण्यास ओरडून सांगत होता !

शांत चित्तानें चोहींकडे लक्ष देतांना त्याची स्वतःची वृत्ति मात्र दर्याच्या नेहमींच्या गांभीर्याची होती !

हाताला लागतील तीं संरक्षक वलयें गळ्याभोंवतीं अडकवून कांहीं जण देवाची प्रार्थना करीत होते; कांहीं गर्भगळित होऊन जवळ जवळ बेशुद्ध स्थितींत पडून होते; कोणी एकमेकांना घट्ट मिठ्या मारीत होते. कांहीं असहाय्यतेनें दीनपणें ओरडत सैरावैरा पळत होते.

क्रूर लाटा 'वेगावती' वर हल्ला चढवीत होत्या; 'वेगावती' त्यांच्यावर नाचावयाचा प्रयत्न करीत होती !—

एंजिनजवळ खलाशी, कठड्याजवळ खलाशी, पाणी उपसावयास खलाशी—त्यांच्या जिवावर कप्तान होकायंत्र व नकाशा संभाळून होता !

आणि असा मुठींत जीव धरून निसर्गशक्तींशीं झगडत, वेगावतींतील अनेक हताश जीवांचा त्या क्षणींचा प्रवास चालला होता !

सांज झाली; दाट काळोख पडला; तरी मालवण बंदर अजून लांबच !

क्रुद्ध निसर्गाशींच ती झटापट होती; सर्वजण भवितव्याविषयीं अगदीं निराश झाले होते.

बोटींत चौफेर नजर टाकतांच वृद्ध उमरखानाचें हृदय हदरलें !

एका बाजूस एक तरूण आपल्या सुंदर पत्नीची समजूत घालण्याचा प्रयत्न करीत होता !

दुसऱ्या कोपऱ्यांत, एक चारसहा महिन्यांचें मूल आपल्या रडणाऱ्या आईच्या स्तनांवर हात ठेवून निश्चिंत दुग्धपान करीत होतें.

तिसऱ्या...

पण म्हातारा दचकला ! त्यानें दृष्टीच बाजूला फिरविली. जवळ पडलेला कर्णा उचलून तोंडाला लावीत, सर्वांना उद्देशून तो म्हणाला, "शांत व्हा ! धीर धरा ! अल्ला आपल्यावर कृपेची खैरात करील ! "

आशेच्या त्या लहानशा भांडवलावर पुनः धडपड सुरू झाली !

लोकांची स्वतःच्या जिवासाठीं, वेगावतीची व म्हाताऱ्या उमरखानांची हजारों जीव बचावण्यासाठीं !...

होकायंत्र व नकाशा यांचा ताळा बसवीत व वेगावतीला इष्ट गती देत उमरखान आपले दांत पडलेले ओठ हलवून वर पहात पुटपुटला, "या अल्ला ! परवर दिगार ! "

वेगावती ताडताड उंच लाटांवर हेलकावे खात होती. उमरखानाचें हृदयहि त्याच स्थितींत...

उमरखान कप्तान होकायंत्र पाही; नकाशाचें निरक्षण करी; घड्याळ व मिटर पुन्हां पुन्हां पाही; नि सुकाणूची खबर घेत, तो सर्वांना हुकूम सोडी ! धडधडत्या हृदयानें सर्वांचा असा बराच वेळ गेला!...

पावसांतून आचरें बंदराचे दिवे अंधुक अंधुक दिसूं लागले; पण त्याला वाटलें, आतां सरळ मालवणपर्यंतच बोट दाबीत न्यावी. बोटीला आणखी वेग देऊन त्यानें त्याप्रमाणें मोर्चा फिरविला.

कसल्याशा संशयानें त्यानें डोळ्याला दुर्बीण लाविली,

वेगावती वेगानें लाटांशीं झगडत धांवत होती !

जास्त न्याहाळून पहातांच तो एकदम बिचकला; त्याला मध्यभागींच अगदीं दूर अंतरावर एक बोट असावी अशी खात्री वाटली.

दुर्बीण बाजूस करून त्यानें एंजिनड्रायव्हरला व खलाशांना हुकूम देण्यास सुरवात केली. "मीटरपर ध्यान रखो. व्हील संभालो ! "

वेगावती वाट काटीतच होती; इतक्यांत—

इतक्यांत दुसऱ्या कोणत्या तरी बोटीचा कर्कश पण लांबचा अस्पष्ट भोंगा उमरखानाच्या एकदम कानीं पडला !

डोळ्यापुढें ठेवलेल्या दुर्बिणींतून त्यानें सारखी पाहणी सुरू केली.

प्रचंड लाटा अजून भेवडावीत होत्या. पावसाची अव्याहत सरसरहि तशीच चालू होती.

भोंग्याच्या आवाजाच्या दिशेला त्याला दिसलें—अगदीं सिंधुदुर्गा-जवळच्या खडकाशेजारीं वरखालीं होणाऱ्या एका बोटीचे दिवे तळपत होते.

त्यानें पुन्हां निरखून पहाण्याचा प्रयत्न केला;—तो दचकला !—बोटीचा पुढील भाग पाण्यांत शिरल्यासारखा दिसत होता.

राक्षसी लाटा तिच्याशीं उंदरामाजराचा खेळ खेळत होत्या !...

उमरखानानें आपल्याशींच विचार केला. त्यानें सुकाणूं संभाळून सिंधुदुर्गा-जवळ वेगावतीला वेगानें सोडलें.

सुरक्षितपणें जितक्या जवळ नेतां येईल, तितकें नेल्यावर त्यानें वेग कमी करून बोटीला अगदीं मंद गतीनें चालविलें.

पुनः दुर्बीण पुढें येतांच त्याला त्या दुसऱ्या संकटग्रस्त बोटींतील हालचाल दिसूं लागली—त्याला कांहींसा संशय येऊन तो पुन्हां निरखून पाहूं लागला.

तिचा पुढील भाग फुटून आंत जोरानें पाणी शिरत होतें.

आंतील जीवांच्या अस्पष्ट करुण किंकाळ्या ऐकूं येत होत्या.

दिव्याच्या खुणांनीं त्यानें माहिती काढण्याचा प्रयत्न केला.

ती बोट 'जसवंती' असें कळतांच तो पुनः एकदां दचकला !

तिच्या तरुण कप्तानानें शिकस्त करूनहि सर्व आटोक्याबाहेर गेलें होतें.

सिंधुदुर्गाजवळच्या एका खडकानें तिला आपल्याजवळ ओढलेंच. शेवटीं निराश होऊन संरक्षकवलयें वांटलीं होतीं. होड्या सोडून जीव जगविण्याचा प्रयत्न चालू होताच. पण आतां बाहेरील मदतीशिवाय तिला आशा नव्हती.

जसवंतीचा पुढील अर्धा अधिक भाग पाण्यांत शिरला होता—म्हणजे सर्वच आटोपलें होतें.

वेगावतींतही आरडाओरड सुरू झाली.

उमरखानाला क्षणभर मोह पडला. त्यानें खुणेनें संदेश पाठविला–"मी सोडविण्याचा जातीनें प्रयत्न करतों !..."

पण उत्तर आलें. "नको, नको, अल्ला दयाळू आहे ! तुम्ही जा.!"

उमरखान दचकला. त्याचे डोळे एकदम उघडले. क्षणभर खवळलेला बेफाम दर्या जणूं पुनः शांत झाला.

वेगावती येथें थांबविण्यांत आपण अक्षम्य चूक करीत आहों हें त्यानें तात्काळ ओळखलें.

जवळ जवळ रात्रीं चाराची वेळ ती ! खडकांनीं घेरलेला सिंधुदुर्ग समोर पसरलेला नि समोरच एका बोटीला होत असलेला अपघात !—

उमरखानाला क्षणभर विचार पडला...'वेगावतीला मालवण बंदरांत घालावी तर खवळलेल्या समुद्रांत ठिकठिकाणचे खडक दगाहि द्यायचे !'

'त्यापेक्षां वेंगुर्ल्यापर्यंतच जावं ! खडकापेक्षां खवळलेला समुद्र बरा !' त्याची छाती खुल्या दर्याला घाबरणारी नव्हती !

शेवटीं, दोन संरक्षक नावा व आठ कसलेले खलाशीच फक्त खालीं उतरवून वेगावती पुढें सोडण्यास त्यानें हुकूम दिला.

वेगावतीनें विचारपूर्वक भोंगा फुंकला;—नि ती बाजूला झुकली !—

अर्ध्या बुडलेल्या जसवंतीनें तिला दुःखपूर्ण उत्तर दिलें !!—

पुन्हां वेग वाढवून वेगावती जिवासाठीं लाटांवर उड्या मारीत भरधाव धावूं लागली. अजून तिला वेंगुर्ल्यापर्यंतचें अंतर काटावयाचें होतें.

तिच्यातले कांहींजण ओरडूं लागले, 'त्या बोटींतील माणसांना वांचवा ! त्यांना वांचवा !"...

पण उमरखानानें तिकडे मुळींच लक्ष दिलें नाहीं !

त्याचें हृदय मात्र पूर्वीपेक्षां जास्त धडधडत होतें.

तो हुकूम देतां देतां मागें वळून जसवंतीकडे पाही.

जसवंती जवळ जवळ बुडालेली लांबूनच पाहून त्याचे डोळे भरून आले; पण पुनः भानावर येऊन, त्यानें दुर्बीण बाजूस केली नि डोळे पुशीत, तोंडाला लावलेल्या कर्ण्यांतून त्यानें हुकूम दिला, "बीच बाजू, धीरसे !"

असाच कांहीं वेळ लाटांवरील प्रवास चालू होता.

निवतीचे खडक दिव्याच्या साहाय्यानें टाळून तो उजाडण्याच्या सुमारास वाट काढून बराच पुढें आला.

शेवटीं दुर्बिणींतून पहात कर्ण्यांतून तो लोकांना म्हणाला, "जवळ आलें वेंगुर्लें आतां ! आपण मृत्यूला जवळ जवळ जिंकलेंच !"

वेंगुर्लें बंदर दिसूं लागलें; बोटींतून सर्व बाजूंनीं आनंदोद्गार ऐकूं येत होते.

उमरखानानें त्या मर्घाच्या तरूण जोडप्याकडे पाहिलें; दोघांच्याहि चेहऱ्यावर आनंदाची छटा पसरली होती. एकमेकांकडे पाहून गुलगुल गोष्टी करीत तीं दोघें हंसत होतीं.

दुसऱ्या कोंपऱ्यांतील माता, दुग्धपान करणाऱ्या आपल्या पदराखालच्या मुलाचे प्रेमभरानें मटामट मुके घेत होती !

त्यालाहि आनंद झाला; त्यानें आपल्या मोठ्या पांढऱ्या मिशांवरून अभिमानानें हात फिरवून, समाधानपूर्ण स्मित केलें. पण —

पण आतां त्याच्या हृदयाला-आंत आंत वेदना होऊं लागल्या !

तीव्र भावना वितळून त्या त्याच्या डोळ्यांतून ओघळूं लागल्या !—

भेटावयास आलेल्या लोकांच्या बोटीवरील लोकांशीं खुशालीच्या गप्पा चालू होत्या; संकटमुक्त लोकांतील कांहीं स्वगृहीं आप्तेष्टांना सुखरूपपणें भेटण्याचा आनंद उपभोगून, पुनः जसवंतीची पुढील बातमी ऐकावयास दुपारच्या सुमारास बंदरावर आले होते.

संकट संपल्यावर विचार करण्याची पद्धति जरा निराळीच असते—

जसवंती बुडाल्याची आतां वेगावती बोटींतील सर्वांना आठवण होऊं लागली. इतर त्रयस्थ आप्तेष्टांनीं तर बोलण्यांत पुढाकार घेतला.

"काय हो भयंकर प्राणहानी ही !"

"तिचो कप्तान बिचारो मोठ्या संकटांत होतासो दिसतां ?"

"त्या वेळचीं तीं पोराबाळांचीं काळजाक भिडणारीं वोराडणीं !"

"नकोरेऽऽय्येवा तां...! काळीज फाटतां तां आठवून !—"

"त्या वेळेक तुमची बोट पण तिच्या बरीच जवळ गेल्ली होतीशी दिसता ? वांचवायचो यत्न केलो असतो तर बरां झालां असतां !"

"अहो, कप्तानसाहेबांची इच्छा दिसली नाहीं त्यांना वांचविण्याची. आम्ही पुष्कळ ओरड करून पाहिली !"

"स्वार्थ ! दुसरां काय ? सबसे प्यारा अपना जान !"

"तर काय ?—घाबरलोच तो ! तुमच्या वरडीकडे त्याचां कित्याक् लक्ष आतलां ? बारेवा कप्ताना !"

जवळ काम करणारा एक म्हातारा खलाशी हें ऐकत होता.

त्या खलाशाला आतां रहावेना; तो त्या फेटेपगडीवाल्या कुटाळकंपूकडे रोखून पाहात उपहासानें म्हणाला, "खरा हां सायबानु तुमचां तां हुननां ?... जसवंतीक...भितुरल्या लोकांक...आनि तिच्या कप्तानाक, सिंधुदुर्गांहार सोडौक व्हयां व्हतां खरां!"

इतक्यांत, मागून एक माल बोट आली. तिकडे पाहतां पाहतां तो म्हातारा खलाशी आश्चर्यानें ओरडला "अरे ? करीमा ! इलंस तूं ?—"

बोट थांबतांच दोन्ही बोटीमध्यें टाकलेल्या फळीवरून करीमनें आणखी दोघांच्या मदतीनें पांढऱ्या पोशाखांतील एक प्रेत आणलें.

पांढरा पोशाख रक्तानें सगळा लाल व ओला चिंब झाला होता.

उमरखान आशेनें पुढें गेला.

करीमच्या खांद्यावरील प्रेत पाहतांच तो मोठ्यानें विव्हळला. त्याच्या डोळ्यांतून सारखे अश्रू ओघळूं लागले.

मेलेल्या तरुणाचा चेहरा उमदा दिसत होता. जसवंतीचा तरूण कप्तान लतीफच तो.

"कप्तान सायबानुं !" करीम तांडेल शांत चित्त करण्याचा प्रयत्न करून खिन्न स्वरानें म्हणाला, "हम लोकोने बहोत पर्यत्न किया ! लेकिन् जसवंती और अंदरके आदमी आंखके सामे डुबगया ! और अदीमुवीं दोतीन माणसांच हातमे मिला ! भिवंगा, सदो...बुडो ममद लाटमे दिसे नैसे हुवे ! हंम लोकबी बुडनेकेच थे ! पणून लगबग म्हाल बोटके तरफ आ पोंचे !"

उमरखानानें गुडघे टेकून त्या शुभ्र पोषाखांतील प्रेताच्या तोंडावरून हात फिरविला; प्रेमानें हृदय भरून आल्यामुळें त्यानें ते दोन्ही निर्जीव हात धरून त्याला गदगदां हलविलें. त्यानें आपली अश्रुपूर्ण केविलवाणी दृष्टि एकदां शोधकपणें करीम तांडेलावर रोखून, पुनः लतीफच्या प्रेताकडे फिरविली; व मग तो

त्याच्या शांत पण विशाल छातीवर हात ठेवून व खालीं मान घालून निमूटपणें अश्रू ढाळूं लागला! इतक्यांत—

इतक्यांत, त्याच्या हाताला लतीफच्या आंतील खिशांत कांहींसें घट्ट लागलें. काढून पाहिलें तों ती उमरखानाच्या अगदीं पूर्ण ओळखीची चीज होती! त्याला आठवलें; आपणच...

"लतीफ सायबान् एक औरतकू बुडते बुडते बचाई." करीमनें उमरखानाच्या अस्वस्थ हालचाली पाहून, शेवटीं पुढें सांगण्यास सुरवात केली; त्याच्या तें अगदीं जिवावरच आलें होतें. "इतनेमें एका छोट्या पोराक बचानेकू वापस गया!...पणून ऊस बखत दमनेसे फतरापर वो आदळा; हमारे पर्यत्नकू यश आया नै! एक अल्लाक मालुम कायतां!"

"बगल्यात गावकरांनु?" प्रश्नसूचक चेहरा करून मघांच्या शिष्टांपैकीं एक हळूंच म्हणाला, "वेळेर मदत मिळूक होई होती हो? आमचा तरी तांच म्हणणां?"

"होय सायबानू!" तो मघांचा म्हातारा खलाशी या कुटाळकंपूच्या पाळतीवरच होता जणूं.

तो पुढें येऊन त्यांना म्हणाला, "मदत नाय म्हणूनच मेलो तो! तरणो बांड आसा बगा. नाय? गतसालींच त्याचां लगीन झाल्लां. बिचाऱ्याचां दोन म्हैन्याचां चेडूं आन् बाईल घरांत रडत बसतली आतां!"

उमरखान खिशांत सांपडलेली ती जुनी डबी उघडून पाहात होता.

तींत दोन फोटो जवळजवळ चिटकविले होते. त्याखालीं पुठ्यावरच्या मोकळ्या जागेंत शाईनें लिहिलेल्या तीन, चार ओळी पाण्यामुळें थोड्या पुसट झाल्या होत्या त्या वाचतां वाचतां त्यानें इतका वेळ आंवरून धरलेला आवेग त्याच्या नेत्रांतून ओसरूं लागला. त्याच्या हातून ती डबी गळून पडली. तो डोळे पुसत बाजूच्या कठड्याकडे गेला.

उमरखानाच्या हालचालींकडे लक्ष न देतां वार्ताप्रिय कुटाळकंपूची ती मचमच कदाचित् तशीच चालणार असें पाहून तो खलाशी म्हणाला, "आमच्या कप्तानसायबान् त्यांकां मारल्यान् असांच, तुमचां हुननां असा ना? होय,

त्यांच्यालींच त्यांका मारल्यानी? पण सायबानुं, तो कप्तान आमच्या उमरखान सायबांचोच एकुलतो एक झील!"

आणि एका क्षणाचाही विलंब न लावतां त्यानें तेथें पडलेली ती उघडी फोटोकेस झटकन् उचलून त्यांच्या हातीं देत म्हटलें, "माकां म्हाताऱ्याक तुमच्यासारखां लिंव्क्वांचूक कसां यतालां? हंयसर काय लिलांसां तां सांगतलात माकां?"

फोटो खालचा तो मजकूर! शाईचीं पुसट अक्षरें होतीं—

बाबा, तुम्ही दिलेल्या आपल्या एकत्र फोटोखालींच या घाईंत दोन ओळी...मग शेवटपर्यंत जोराचा प्रयत्न!...

तुम्ही जवळ आलांत तेव्हां प्रथम थोडा मोह झाला!

पण मी तुमचा बेटाच ना?

हा आपल्या दोघांच्या बोटींचा...नव्हे असंख्य जीवांचा प्रश्न! हमिदेला सांगा हें घरीं! म्हणावं 'कर्तव्य प्रथम!'

आतांपर्यंत दर्यावर अनेक वादळें झालीं—गेलीं! समुद्र शांत झाला! तुमचे केसहि काळयाचे पांढरे झाले आहेत!

...पण आतां शेवटचें हेंहि माझ्या बाबांवरील, माझ्या दर्यावरील वादळच!..."

माझी देवी

मी स्वतः माणूसघाण्या आहे अशांतील प्रश्न नाहीं; पण माझी स्नेहलता फारच प्रेमळ ! सर्वांवर प्रेम करीत असणें हा तिचा स्वभावच !

आमच्या सखू मोलकरणीचा मुलगा रडत रडत रांगूं लागला, तरी तिनें त्याला चटकन् वर उचलून घ्यावें. त्याचें तोंड स्वच्छ पुसून मटकन् त्याचा एक पापा घ्यावा. आम्हांला अजून आपल्याकडे आकर्षिणारा मधला दुवा नव्हता, म्हणून दुधाची तहान ताकावर भागविण्यासाठींच नव्हतें हें सारें; तिला तें मनापासूनच आवडे.

मला हें प्रथम प्रथम कसेंसेंच वाटे. पण नंतर नंतर तिच्या नादानें मीहि कधीं कधीं टिचक्या वाजवून, वांकड्या तिकड्या माना वळवीत त्या बाळाबरोबर खेळूं लागे.

आमचें हें कौतुक चाललें असतां, मध्येंच काम आटपून सखू परतली आणि आनंदानें हसूं लागली, तर मी प्रयत्न करूनहि पटकन् ओशाळावें व बाजूस सरावें. पण स्नेहलतेनें आपलें 'च्यकाँव् च्यकाँव् ' करीत त्याच्याकडे पहावें; त्याला हंसत हृदयाशीं कवटाळावें. सखूनें त्याला घेण्यासाठीं हात पुढें केले, तर तिनें ओरडावें– "ए बया, ते हात पूस त्या टॉवेलाला आधीं; ओल्यां चिंब हातानें घेणार आहेस होय त्याला ?"

सखूलाहि आपल्या धनिणीचें कौतुक वाटे.

आणि आपल्या गडीमाणसांशीं स्नेहलचें वागणें असेंच प्रेमळ !

सखूबरोबरच तिनें भांडीं घिसळावीं. मोलकरणीबरोबर मोलकरणीचीं कामें करावयास लाज तिला वाटत नसे. स्वयंपाकीण ठेवलेली; पण अर्धें जेवण स्नेहलनेंच करावें.

मी तिला प्रेमानें रागावण्याचा प्रयत्न केला, तर प्रकरण उलट माझ्याच अंगलटीं येई.

आमची शहरांतली जागा ती कितीशी ? पाहुणेमंडळी एखाददिवसापेक्षा जास्त राहिली कीं मला मनांतून थोडा राग येई; पण हिचें आपलें संथ चाललेलें! आज हा विशेष जिन्नस केला, तर उद्यां तो !

पाहुणा निघून गेल्यावर त्याच्याविषयीं एखादा उद्गार काढला तर तिनें सौम्यपणेंच मला कांहींसा विरोध करावा, "काय झालं, एखादा दिवस जास्तकमी झाला तर ? तुमची सुस्थिति आहे म्हणूनच कोणी येणार, रहाणार तुमच्याकडं !"

"अग, तसं नव्हे, स्नेहल ! पण तुला त्रास नाहीं का होत ?"

"हो तर, बाहुलीच कीं नाहीं मी कचकड्याची ?...आपल्या माणसांसाठीं नाहीं त्रास सोसायचा तर कुणासाठीं ?" तिच्या चेहऱ्यावरील प्रेमळ राग पाहिला कीं माझे सगळे शेरे मी ओठांतल्या ओठांत गिळून टाकी.

दोनप्रहरीं ऐन भुकेच्या वेळीं एखाद्या भिकाऱ्यानें भाकरतुकडा मागितला तरी तिनें सबंध पानच वाढून पाठवावें.

मग एकाद्या पाहुण्याची तर गोष्ट कशाला ?

त्या दिवशीं मात्र तिनें कहर केला. आमच्या विमलचा नवरा आला होता आमच्याकडे कांहीं कामासाठीं. गाडी अवेळीं आल्यामुळें त्याला जवळ जवळ एक वाजला घरीं यायला. वास्तविक स्नेहल आजारी म्हणूनच मी घरीं सांपडलों. स्नान, जेवण, सारें व्हायचें होतें त्याचें !

मी हळूच आंत गेलों व बाईंना सांगितलें, 'भातपिठलं कांहीं जिन्नस करून लौकर त्यांना जेवायला वाढा.'

आंघोळ झाल्यावर त्याच्याशीं मी गप्पा मारीत बसलों. पण बराच वेळ झाला तरी आंतून वर्दी येईना. म्हणून उठून आंत स्वयंपाकघरांत गेलों, तों काय ? खुद्द आमच्या सौ. स्नेहलताबाई आपल्या पुऱ्या लाटींत आहेत ! मी तर थक्कच झालों.

तरी त्यांतूनहि मला किंचित् हसूं आल्यावांचून राहिलें नाहीं.

मी जवळ जाऊन तिच्या गालाला हात लावून पाहिलें. अंग थोडें गरमच होतें. मी तिच्याकडे दृष्टी वळविली.

हातांत पुढें मागें होणारी लाटणी, पीठ पसरलेल्या पोळपाटावर कणकेची गोळी, चेहरा कांहींसा लालबुंद झालेला, केसांच्या बटा मागें सारतांना कपाळाला पीठ लागलेलें, अशा थाटांत बाईसाहेब शेगडीवरल्या कढईजवळ बसलेल्या; आणि हातानें मधून मधून एकादी पुरी कढईत सोडीत आहेत—

मी थोड्या रागानेंच पलीकडच्या स्वयंपाकीणबाईकडे डोळे फिरविले.

"त्यांना कां रागावतां ?" पदरानें तोंड पुसत हंसून स्नेहल म्हणाली, "मीच आलें हो उठून ! घरांत कधीं नाहीं तो पाहुणा आला अन् मी बिछान्यावर लोळत पडूं वाटतं ?"

"अग पण स्नेहल, तुझ्या जिवाला बरं नाहीं..." मी माझी बाजू मांडावयास लागणार, तों ती ओरडली—"बरं, बरं. तुमचीच एकटी बायको ! पुरे, बरं का कौतुक !...आधीं त्यांना आंत बोलवा पाहूं ! पान तयार करतें तंवर !"

आम्ही दोघे आंत आलों, तों पाटावर ताट वाढून ठेवलें होतें. कोबीची भाजी, बटाट्याचे काप, चटणी, पुऱ्या, आमटी, वाटीभर केशरी दूध...मला खरोखरच धन्य वाटलें त्यावेळीं.

"वहिनी आजारी आहेत म्हणत होतास ना रे तूं?" अण्णा पाटावर बसतां बसतां मला म्हणाला.

"अरे, आतांसुद्धां थोडा ताप आहे अंगांत...पण माझे ऐ..." मी तिच्याकडे व त्याच्याकडे पहात म्हणालों.

"त्यांचं काय ऐकतां, आण्णा ?...आतां पस्तिशी आली तरी त्यांना वाटतं, आपली बायको कुठं ठेऊं न् कुठं नको !" ती मान थोडी उडवून हंसत मुखानेंच म्हणाली.

"नाहीं, पण वहिनी, तुम्ही आजारीपणांत इतका त्रास घ्यावयाचा नव्हता—" अण्णा भातावर आमटी ओतीत सहानुभूतीनें म्हणाला.

"पण अण्णा, तुम्ही कधीं बरं येणार असे आमच्याकडे ? विमलवंन्संच्या लग्नाला आतां पांच वर्षं झालीं. पहिल्या दिवाळसणाला आलांत तेवढंच कीं नाहीं ? त्यानंतर जे दिल्लीला गेलांत ते हे आज येताहां ! मी म्हणतें थोडा त्रास पडला

तर काय झालें ?—माझं दुखणं हें नेहमींचंच आहे. देवानं शरीरच थोडं रोगी बनवलं त्याला काय करणार ?"

त्यावर मग तिच्या प्रकृतीविषयींवगैरे प्रश्नोत्तरांत विषय बदलला.

थोड्याच दिवसांपूर्वी एका प्रेमविवाहित जोडप्याघरीं गेल्यावर, रात्रीं बेसन पिठलं भात खाऊन परतल्याची, न विसरण्यासारखी आठवण मला होती. आणि त्यामुळें माझ्या स्नेहलशीं त्या प्रसंगाची तुलना करतां करतां माझी छाती अभिमानानें फुगून आली. माझा कांहीं प्रेमविवाह झाला नव्हता. पण तिच्याकडे पाहिलें कीं धन्य वाटे मला ! खरेंच, त्या वेळीं स्नेहलकडे पाहतां पाहतां मला वाटलें, जावें नी तिला कडकडून मिठी मारावी.

सगळ्याच हकीकती सांगत बसलों तर गोष्टीची होईल कादंबरी.

तथापि एवढें मात्र खरें, तिच्यावरील माझ्या या निष्ठेमुळें मला ती जें जें करी तें तें योग्य, खरें वाटे. नाहीं म्हणावयास एका बाबतींत मात्र मी अजूनहि संशयांतच गुरफटलों होतों.

तिची देवावर अनन्यभक्ति !

सोमवार, मंगळवार, गुरुवार, शनिवार, आठवड्यांतील सगळे वार तिला पुरत नसत. प्रकृति निसर्गतः नबळी; पण एकादशी, चतुर्थी कधीं चुकत नसे. चातुर्मास्य आला कीं, तिची कोण धांदल ! नाना तऱ्हेच्या वासाबिनवासांच्या फुलांच्या लाखोल्या मोजण्यांत आणि वाहण्यांत तिचा वेळ जाई. सोळा सोमवारांचें तिच्या प्रकृतीबाहेरील व्रत, मी तिला 'नको नको' म्हणत असतांहि ती करीत असे. एकादशीला ती नुसत्या पाण्यावर राहिली कीं माझा जीव कासावीस होई !

देव नाहीं, सब झूट, असें म्हणण्याची माझी कधींच छाती झाली नाहीं. पण या सर्व गोष्टी पहायला आणि त्यांचा स्वीकार करून पुण्य वांटायला देव आहे तरी का मुळांत, असा संशय मात्र मला वारंवार पछाडीत असे.

तरी तिला तसें उघड सांगण्याचें मी कधींच धाडस करीत नसें. सकाळ तुळशीला एकशेंआठ प्रदक्षिणा घातल्यावर ती निरंजन ओवाळीत डोळे मिटून गॅलरीत उभी राहिली कीं मला तिजकडे पहात रहावेंसें वाटे.

आणि कधींकधीं तर मी मनाशीं म्हणावें, "खरंच मला असल्या भावना

कधींच कां होत नाहींत ? असला आनंद मला कधीं मिळेल का ?"

तिच्या हाताला‌च यश आहे म्हणतातः आणि त्यावर माझा विश्वास आहे. मी डॉक्टर नसलों तरी तिला शेजारी लोक डॉक्टरीणबाई म्हणतात. कोणाच्या प्रकृतीला कोठें 'खुट्ट' झालें तरी स्नेहल आपलें काम बाजूस सारून, आपली देशी औषधींची पिशवी घेऊन तिकडे धांव ठोकणार. आणि एकदां तिकडे गेली कीं मग तिला आपल्या प्रकृतीचा, माझा, साऱ्यांचा विसर पडावा. त्या माणसाला साधारण आराम पडल्याशिवाय तिनें परतूंच नये.

एकदां एक तरुण पहिलटकरीण मुलगी अडली. औषधपाणी करून, दिवसभर तिची सुश्रुषा करून स्नेहल रात्रीं एकदांची परतली; तेव्हांचा तिचा हंसतमुख चेहरा पाहून मला आल्हाद झाला. पण मग तिचे हाल सांगतां सांगतां स्नेहलच्या डोळ्यांतून अश्रुधारा वाहूं लागलेल्या पहातांच मलाहि कळवळून आलें.

मी कचेरींतून परतण्याच्यावेळीं ती माझ्या वाटेकडे डोळे लावून नेहमीं बसलेली असायची. त्या दिवशीं मी परतलों आणि हंसतमुखानें पायऱ्या चढलों. पण अंगांतील तापामुळें माझ्या झोकांड्या जात होत्या. तिच्या लक्ष्यांत येतांच तिनें माझे दोन्ही हात धरून एखाद्या लहान मुलासारखें ओढतच कोंचावर झोंपविलें व माझें डोकें आपल्या मांडीवर घेऊन ती बाम चोळूं लागली. मी थट्टेनेंच म्हणालों, "बाईसाहेब, आपली औषधांची पिशवी सोडा ती; आमच्यावर प्रयोग चालूं द्या आपला !"

"पुरे बरं का थट्टा ! स्वस्थ विश्रांति घ्यायची आतां !" ती माझ्या कपाळावर गार पाण्याची घडी घालून गरम कॉफी करावयास आंत निघून गेली.

त्या वेळचा तिचा हंसरा पण किंचित् म्लान चेहरा अजूनहि माझ्या दृष्टीसमोर येतो.

रात्रीं माझा ताप जास्तच चढला. आणि दोन दिवस झाले, तीन दिवस झाले, तरी तो काढला नाहीं. तिची कोण धांदल. !

माझा विषमज्वर किती दिवस होता कोणास ठाऊक; पण ती मात्र रात्रंदिवस माझ्या उशाशीं, मजकडे टक लावून पहात अगदीं जागृत बसलेली असे. मला हलूं देत नसे, बोलूं देत नसे; माझ्या जिवाची नर्स माझी काळजी

वहात होती. पण माझा ताप कांहीं हटेना. एके दिवशीं तर मी घाबरा झालों. शिवाय तीं औषधें संपल्यामुळें शेवटीं डॉक्टरनें जवळजवळ आशा सोडलीच. पण ही पांच पांच मिनिटांनीं माझ्या तोंडांत चमच्यानें पाणी सोडीत सारखी बसून होती म्हणतात.

मी केव्हां, कसा बरा झालों कोणास ठाऊक ! पण सुमारें पंधरावीस दिवसांत पुन्हा हळूं हळूं काठी धरून इकडे तिकडे हिंडूं फिरूं लागलों.

एके दिवशीं संध्याकाळीं ती हळूंच माझ्या कानाशीं वांकली. तिला कांहीं तरी सांगायचें होतें. पण मी ऐकेन कीं नाहीं, तिला खात्री नव्हती.

"ऐकायचं हं !...त्या दिवशीं तुम्ही कसंसंच करूं लागलां. शेवटीं मी विठोबाला गाऱ्हाणं घातलं, 'यातून त्यांना सहीसलामत सोडवलंस तर बरे झाल्यावर दोघंहि येऊन तुझी जोडप्यानं पूजा करूं !' त्याच दिवशीं रात्रीं घाम सुटून आपला ताप उतरला. आतां बरं वाटतंय् ना ? आपण एकदां पंढरपुरला जाऊं म्हटल्याप्रमाणें..."

तिच्या दृष्टींत उत्सुकता होती, अपेक्षा होती. मला त्यांत फारसें तथ्य वाटत नव्हतें. तरी तिच्या डोळ्यांतील भांव ओळखून मी थोड्या वेळानें तिला म्हणालों, "मग काय म्हणणं तुझं ? केव्हां निघायचं जायला ? अं ?"

किती आनंद झाला तिला माझ्या त्या उत्तरानें ! आणि त्यामुळेंच पुढल्या चार दिवसांचें मांस एकाच क्षणांत माझ्या अंगांवर चढलें.

मनांतून पंढरपूरला जाण्याची कल्पना मला हास्यास्पद वाटत होती. पण स्नेहलच्या समाधानासाठीं, तिच्या प्रेमामुळेंच मी होय म्हटलें.

झालें ! दुसऱ्या दिवशीं आम्ही जावयास निघालों.

ओळखीमुळें देवळाजवळील मोठ्या बंगल्यांतील खोलीच आम्हाला वापरावयास मिळाली होती.

त्या दिवशीं तिनें मला मुद्दाम गरम पाण्याची अंघोळ घातली. कपडे घालून, मला तिनें आपल्या बरोबर चालविलें.

केशरीरंगाचें रेशमी सोवळें तीं नेसली होती. कानांत कुडीं व गळ्यांत फक्त [illegible]; एका हातांत तांब्याभांडें घेतल्यामुळें हातांतील सोन्याच्या दोनच बांगड्या मनगटापर्यंत उतरल्या होत्या. दुसऱ्या हातांत पूजेचें साहित्य !

मी जातां जातां तिच्याकडे वळून पाहिलें. तीहि मजकडेच पहात होती. दृष्टादृष्ट होतांच ती मनापासून तोंडभर हसली. त्यावेळीं तिचा चेहरा किती प्रफुल्ल व उत्साही दिसत होता.

तोंवर आम्ही देवळाशीं आलों.

पायऱ्या चढतां चढतां हळूंच मजकडे वळून ती सस्मित म्हणाली, "भटजींबरोबर सोंवळं पुढं पाठविलं आहे. नेसणार ना ?"

"तुला काय वाटतं ?" मी उलट थट्टेनें म्हटलें.

"इश्श ! मला काय वाटणार ? एवढी देवाची नवसानं पूजा करायची तर सोंवळं नको वाटतं ?" ती मान वेळावून हसत म्हणाली.

"पण मी कुठं काय म्हणतोंय् ?" मीहि हसून म्हणालों.

मी हंसलों; तशी पुन्हां तीहि हंसली.

गाभाऱ्याशीं भटजी वाटच पहात होता. मी अंगातलें काढून सोंवळें नेसलों. 'वारा लागेल' म्हणत तिनें माझ्या अंगाभोवतीं लागलीच शाल लपेटली. आणि आम्ही दोघें देवासमोर शेजारीं ठेवलेल्या पाटावर बसलों.

बडवा बाजूस बसून मंत्र बडबडत होता. समोर विठोबाची काळी कभिन्न मूर्ती उभी ! त्याला वस्त्रें नेसवलीं होतीं. भूषणें चढविलीं होती. क्षणभरच मला हसूं आलें. पण स्नेहलनें तें पाहिलें तर नाहीं ना, असें वाटून मी पटकन् तोंड पुसण्याचें आमिष केलें.

ती अगदीं मनापासून हात जोडी व डोळे मिटी. एकादशणी, महारुद्र,... आणखी काय काय प्रकार होईपर्यंत जवळ जवळ दीडदोन तास गेले. शेवटीं तिनें उभें राहून अनन्यभावें करुणा भाकली व मजकडे वळून ती म्हणाली, "देवापुढं साष्टांग नमस्कार करून नाक घासायचं !"

माझ्या स्नेहलचा शब्द तो. मी लागलीच जमिनीवर पडून नाक घासलें !

गाभाऱ्यांतून खालीं उतरतांना तिच्या चेहऱ्यावर किती तेज फांकलें होतें !

'चला एकदां मनासारखं झालं !' ती आपल्याशींच पुटपुटली. शेवटची पायरी उतरून आम्ही पुढल्या पटांगणांत येणार तोंच तिला कसलीशी आठवण होऊन ती म्हणाली, "थांबा हं ! निरंजन तिथंच विसरलें, तें घेऊन येतें."

मी तेथेंच उभा राहिलों. ती आंत परतली.

समोरच्या भव्य पटांगणांत आज गर्दी करण्यास कोणीच नव्हतें.

नाहीं म्हणावयास एक म्हातारा एका हातांत एकतारी, एका हातांत चिपळ्या, अशा थाटानें पुढें मागें फिरत होता. मीं हंसलों. त्या किंचित् कुत्सित हसण्यातहि थोडें औत्सुक्य असावें. कारण मी थोडा जवळ जाऊन त्याच्याकडे निरखून पाहूं लागलों.

"पतीत पावन नाम ऐकुनी आलों मी द्वारा !" तो झपझप पावलें टाकून देवाकडे तोंड करून अगदीं पायऱ्यांपर्यंत चालून जाई. थोडा वेळ तेथें डोळे मिटून उभा राही आणि मग पुनः "पतीत पावन न होसि म्हणुनी फिरतों माघारा !' असें म्हणत म्हणत, देवापुढें मान वांकवून मागें मागें जाई.

स्नेहल येईपर्यंत त्याच्या जवळजवळ पांचसहा तरी खेपा झाल्या.

ती अजून येत नाहीं म्हणून मी वर पाहिलें, तों स्नेहल एका पायरीवर बाजूस बसली आहे. तिच्याजवळच निरंजन तेवत आहे.

मी तिच्याजवळ, निरंजनाच्या दुसऱ्या बाजूस जाऊन बसलों.

एकदां मजकडे प्रेमळ दृष्टी टाकून ती हंसली. नंतर कांहींसा विचारी चेहरा करून म्हणाली, "कां, त्या बुवांची चेष्टा चालली होती वाटतं ?"

मी कांहींसा चपापलों; पण बोललों नाहीं.

"एवढ्याच बाबतींत तुमचं काय आहे समजत नाहीं !" तिचा चेहेरा जास्तच अंतर्मुख झाला. कांहीं क्षणांनीं ती एकदम म्हणाली–" खरंच का देवबीव नाहीं, असं तुम्हांला मनापासून वाटतं ?"

प्रश्न किती साधा पण किती कठीण; मी स्वतःला शहाणा समजत नव्हतों ! पण मला मनापासून देवाची कल्पना प्रतीत होत नसे. मग मी तिला नाहीं म्हणालों असतों तर ? पण माझ्या स्नेहलची ईश्वरभक्ति मनापासूनची होती. त्या दुथडी भरून चाललेल्या नदीपुढें माझ्या शुष्क विचारवाळवंटाचें प्रदर्शन करणें मला असह्य झालें. तिचा खांद्यावर हात ठेऊन मी तिला म्हणालों, "स्नेहल, देवासंबंधीं मला विचारूं नकोस. पण तुझ्यामाझ्यांतील, या निरंजनाच्या ज्योतीप्रमाणें असलेलें कांहींतरी असेपर्यंत, मला तरी देवाची जरूरी भासणार नाही !"

ती कांहींच बोलली नाहीं. मी'हि समोरच्या एकतारी चिपळी घेऊन पुढें मागें येणाऱ्या बुवाकडे पाहूं लागलों.

त्याचें सर्व पूर्वीप्रमाणेंच चालू होतें. आतां मात्र तो 'देवाच्या द्वारा' आला आणि क्षणभर उभा राहिला. त्याच्या हातांत या वेळीं एकतारी नव्हती. चिपळ्या खालीं ठेवल्या होत्या. मला वाटलें, तो 'माघारा फिरेल.'

पण इतक्यांत हात वर करून विठोबाकडे वर पहात तो ओरडला, "कां रे माझा अंत पहातोस ?...ये ये माझ्या विठोबा...येरे !"...

थोडा वेळ तो तसल्याच स्थितींत होता. नंतर अंगावर शहारे आल्यासारखें करून त्यानें शरीर एकदम झटकलें. हात छातीजवळ फवटाळून तो मोठ्यानें ओरडला, "अहाहाहा ! आला रे आला रे माझा विठोबा आला आला !"

त्याच्या दोन्ही डोळ्यांतून अश्रूंचे ओघळ चालले होते. शेवटीं त्यानें बसकण घेतली. थोडा वेळ जमिनीवर डोकें टेकून तो स्वस्थ पडल्यावर पुन्हा शुद्धीवर आला. त्यानें सभोंवार पाहिलें व झटकन् उठून एकतारी चिपळी घेऊन तो देवळाच्या आवाराबाहेर जाऊं लागला.

मी स्नेहलकडे पाहून कांहीं बोलणार, इतक्यांत तीच एकदम मोठ्यानें त्याला म्हणाली, "महाराज, जरा थांबतां का ?"

लांबून ती हांक ऐकतांच तो मागें वळून थबकला.

स्नेहलनें स्वतःच निर्णय करून त्याला बोलावलें हें मला थोडें कौतुकास्पद वाटलें.

मलाहि त्याला प्रश्न विचारावेसें वाटत होतें.

बुवानें हसत मुखानें आमच्याकडे पाहिलें. त्याच्याशीं बोलावयास अवघड वाटण्यापूर्वीच तो आमच्याशीं एखाद्या जुन्या ओळखीसारखा प्रेमळपणें बोलूं लागला. त्यांत माझ्या अपेक्षेप्रमाणें कसली स्वार्थी लबाडी दिसली नाहीं. औपचारिक बोलण्यानंतर त्याला मी विचारलें, "आपण दरवर्षी येतां वाटतं पंढरपुरास ?"

"वारकरीच महाराज मी ! वर्षांतून चार तरी खेपा होतात माझ्या पण आतां शरीर ताब्यांत नाहीं राहिलं. देवानंहि सडफटिंग होण्याची व्यवस्था

केली. म्हटलं चला, त्याच्या दारांतच जाऊन बसूं !" तो थोडक्यांत आपली हकीकत सांगत होता.

बोलतां बोलतां त्यानें भक्तिभावानें विठोबाच्या बाजूस पाहून हात जोडले. "त्या जवळच्याच जुनाट घरांत मी राहतों. मनाला वाटलं कीं आपलं देवाजवळ यावं, त्याचं पवित्र नांव जपत त्याला आळवावं—अहाहा, आनंद...आनंद... मनाला आनंद वाटला कीं क्षणभर विठोबारायाच्या पायावर मस्तक ठेऊन धरणीमातेवर लोळण घ्यावी—"

बोलतां बोलतां त्याच्या डोळ्यांतून घळघळां अश्रू ओसरूं लागले. मनांतील आवेशानीं त्याचे ओठ थरथरत होते.

तो लबाड नव्हे असें वाटूनहि, माझ्या मनावर याचा कांहींच परिणाम झाला नाहीं. मी स्नेहलकडे वळून पाहिलें. तिचा चेहरा मात्र गोरामोरा झाला होता. डोळ्याच्या ओल्या कडा तिनें पदराच्या टोंकानें हळूंच पुसल्या.

माझ्या मनांत विचार आला, विठोबाची काळी मूर्ती याचें काय करणार ? आणि त्याची भक्ति केली नाहीं तर आमचें काय अडणार आहे ? मला कांहीं या लोकांच्या मनोवृत्तीशीं एक होतां येईना.

असले विचार माझ्या डोक्यांत येऊन जात आहेत, तों म्हातारा आवंडा गिळून, माझ्याकडे लौकर लौकर उघडझांप करणाऱ्या आपल्या पांढऱ्या भिवयांच्या डोळ्यांनीं पहात म्हणाला, "काय सांगू महाराजा, तुम्हांला माझ्या विठोबाच्या लीला !"...

म्हाताऱ्याचा गळा दाटून आल्यामुळें तो मध्येंच एकदम थांबला.

माझ्या मनांतील प्रश्नांनांच उत्तर देण्यासाठीं तो आपण होऊन तयार झाला हें पाहून मी मात्र दचकलों.

"चला, आपण त्या पटांगणांत थोडा वेळ बसूं या, साहेब ! देवरायाच्या गोष्टी आमच्या वारकऱ्यांच्या तोंडीं अनेक सांपडतील तुम्हांला. पण आज तुम्हांला प्रत्यक्ष पाहिलेली एक गोष्ट सांगतों. प्रत्यक्ष म्हणजे काय मी दुसऱ्याच दिवशीं दर्शं घेऊन पोहोंचलों..." म्हातारा पटांगणाकडे आमच्याबरोबर चालतां चालतां म्हणाला.

मला त्याच्या 'प्रत्यक्ष' पुराव्याचें थोडें हसूं आलें. पण पुढें काय सांगतोय् तें तर ऐकावें म्हणून मी स्वस्थ राहिलों.

एके ठिकाणीं बसल्यावर त्यानें आपली गोष्ट रीतसर सुरू केली.

स्नेहल तर अनन्यभावें म्हाताऱ्याकडे पहात होती.

तेव्हां मीहि कांहीं प्रश्न न विचारतां ऐकूं लागलों—

"आमच्या पंढरपूरहून पंचवीस मैलांवर देवगांव म्हणून गांव आहे. तिथला पाटील विठाईचा भक्त. दरवर्षी आषाढीकार्तिकीला देवाकडे कांहींतरी भेट पाठवायची हा त्याचा शिरस्ता. अजूनहि त्याचा मोठा मुलगा पाळतो तें.

पण जितका देवापुढं लीन तितकाच चाकरांना कडक बरं का ? चाबकाखालीं फोडून काढी. म्हणून सगळे थरथरां कांपत...

गांवचा म्हातारा महार—गेल्याच वर्षी देवाघरीं गेला. बापडा! सोनं झालं त्याचं—आज्ञाधारक होता; तरी आपल्या धन्याच्या चाबकाला तो फार भिऊन वागत असे.

त्या वर्षी आषाढी एकादशीच्या भल्या पहांटे पाटलानं म्हाताऱ्या महाराला उठवलं आणि म्हणाला, "देहू, मी अंगणांत एका टोपलींत आंबे मोजून ठेवले आहेत. ते डोक्यावर घेऊन लागलाच नीघ. देवरायाच्या दुपारच्या नैवेद्यापर्यंत पोचशील ना पंढरीला ? मीं येतोंच पाठोपाठ काम संपवून."

"जी" म्हणून देहू लागलीच अंगणांत आला. पाटींत नारळाएवढे रसभरीत आंबे होते. देहूनं ते नीट रचले. त्यावर आपला फाटका फडका टाकून पाटी उचलली. आणि एका हातांत वहाणा घेऊन दुसऱ्या हातानं पाटी सांवरीत तो चालूं लागला.

विसांवा घेत घेत त्यानं दहावाजेपर्यंत पंधरा मैल मजल मारली !

आतां फक्त दहाच मैल राहिले होते. देहूनं विडीचा शेवटचा झुरका मारून टोपली पुन्हां डोक्यांवर घेतली.

"सूर्य हळूं हळूं तापूं लागला. त्याचे पायहि थोडे पोळूं लागले. पण वेळेवर गेलं पाहिजे म्हणून तो घाई करीत होता.

आपल्याच विचारांत जातां जातां रस्त्याच्या कडेला त्याला एकदम आवाज ऐकूं आला. त्यानं दचकून सभोंवार पाहिलं तों जवळच्या झाडाखालीं कुणी अस्ताव्यस्त पडलं होतं.

जवळ जाऊन पाहिलं तों एक जराजर्जर म्हातारी, व जवळच भुकलेलं पण हसऱ्या तोंडाचं उघडं-नागडं मूल !

'पाणी पाणी ! तहानेनं मी व्याकूळ झालें आहे हो !" ती म्हातारी या कुशीवरून त्या कुशीवर वळत विव्हळली. पण तें लहानगं मूल टणटण उड्या मारीत पळणाऱ्या खारीमागं धांवून मोठमोठ्यानं हंसत होतं.

देहूला तें दृश्य पाहून भरतं आलं. त्यानं आपल्या डोक्यावरील पाटी खालीं ठेवली. व 'हुश्श' करीत बसतां बसतां त्याच्या डोक्यांत विचार आला. 'आतां हिच्या तहानभुकेची आपण कशी व्यवस्था करणार ?'

पाणी तरी आणून द्यावं या विचारानं त्यानं म्हातारीला विचारलं, "बाई, तुमची जात कोण ?"—"कुणबी"

देहू दचकला ! आपल्या महाराहातचं पाणी त्यांना कसं चालणार ?...

बागडणाऱ्या बाळाचं लक्ष देहूकडे वळतांच तो एकदम त्याच्याकडे धांवला. त्याला कसली आली शिवाशीव ? तो धांवत जाऊन देहूच्या मांडीवर बसला ! टोपलीवरील फडका बाजूस करीत तो ओरडला "ओहोहोऽआंबे—आंबे—"

त्याचा तो बालिश आनंद पाहून देहूलाहि हंसूं आलं. तो सहज म्हणाला, "तुला पाहिजे आंबा ?"

पण चटकन् त्याला आठवण झाली 'ते आपले आंबे नव्हेत. एक जरी आंबा कमी झाल्याच मालकाला कळलं तरी तो आपल्याला चाबकानें फोडील !'

तींच तें मूल जवळ येऊन म्हणालें, "मला द्या आंबा आजोबा ?"

म्हातारी पडल्या पडल्याच पुन्हां ओरडली "आई ग !—पाणी"

देहूला आतां राहवेना— 'यांना यांतले आंबे दिले तर ? देवाला कमी पडतील ? पण त्याचंच सर्व आहे. त्याला कशाला पाहिजे ? आणि बडवा नेतो आपल्या घरीं तो ? देवाला सगळं समजतंच; मग मी याना आंबे का देत आहें तेंहि त्याला समजेल !'

त्यानं मुलापुढं टोपली ठेविली. म्हातारीच्या तोंडांत रस पिळला.

दोघांची तृप्ती होईपर्यंत खाणं झाल्यावर त्यानं टोपली डोक्यावर घेतली व गेलेला वेळ भरून काढण्यासाठीं झटपट पावलं टाकीत तो चालूं लागला !

त्याला आतां मात्र पुन्हा विचार सुचूं लागले. ' आपण एकदम काय केलं हें ? बडव्याला किती आंबे होते तें ठाऊक असेल; आणि मालकाला समजल्यावर तो तर आपल्याला चाबकानं सपसप मारील !'

सारीं चित्रं त्याच्या डोळ्यापुढं येऊं लागलीं.

पाटलाचं काम लौकरच संपलं; आणि तो महाप्रसादासाठीं तसाच देहूच्या मागोमाग यावयास निघाला. रस्त्यांतून येतां येतां त्या मोठ्या झाडाखालीं तो विश्रांतीसाठीं सहज थांबला. पायाखालीं पाहिलं तों त्याच्या ओळखीच्या आंब्याचे बाठे आणि साली पडलेल्या त्याची तळपायाची आग एकदम मस्तकाला गेली. 'देहू आपल्याशीं बेइमान ! ' रस्त्यांत कुणी नाहींसं पाहून त्यानं देवासाठीं पाठविलेले बरेचसे आंबे स्वतःच फस्त केले काय ?'

'या हलकटपणाबद्दल आपण त्याला चाबकानें चांगले फटकावूं !' असं ठरवून तो आपलीं पावलं जोराजोरानें टाकीत संतापानें चालला होता.

पंढरींत देहूनें पाऊल टाकलं; त्यावेळीं माध्यान्हस्नानाचा सोहळा चालला होता. काय त्यावेळचं वर्णन करावं महाराजा ?

देवरायाच्या स्नानासाठीं, गरम पाण्याचे, दुधाचे, दह्याचे हंडे !... मंत्रोच्चार जोराजोरानें चाललाच होता. हजारों लोक नानातऱ्हेचे नैवेद्य घेऊन देवाच्या पूजेची वाट पहात होते. कित्येक बायकापोरं वर पाय करून विठोबारायाच्या दर्शनास उत्सुक उभे होते.

देहूनें पाटलाचा निरोप सांगतांच बडव्याचा मुलगा आंबे मोजून घ्यावयास पुढें आला. देहू जीव मुठींत धरून बाहेर अंगणांत उभा होता.

' आतां आंबे कमी सांपडतील, पाटलाला कळेल, आणि पाटील आल्यावर आपल्याला दगलबाज ठरवून '...

पण बडव्याचा मुलगा कांहींच बोलला नाहीं, उलट म्हणाला, " आंबे पोंचले बरं ! जा देहू, देवदर्शन कर "...

देहूला आश्चर्य वाटलं, " असं झालं कसं ?"

पाटील थोड्या घुश्शांतच गांवांत शिरला. देहू भेटला कीं प्रथम त्याला हटकायचा त्याचा विचार होता.

देवळाजवळ येतो तों पटांगणाजवळच त्यांला बडव्याचा मुलगा भेटला.

" ओहोहो, पाटीलबुवा ! उशीर केलांत जरा !" तो त्याच्याबरोबर हसून म्हणाला, " देहू, नुकताच आंबे ठेऊन गेला. यंदा मुद्दाम दोन शेंकडे पाठविलेत वाटतं ?..."

पाटील तर चकीतच झाला. सकाळीं आज आपल्या हातानेंच मोजून एक शेंकडा पाटीमध्यें भरले, रस्त्यांतले ते आपल्याच आंब्याचे बाठे आणि त्या साली ! आणि हा पोर दोन शेंकड्यांचं काय म्हणतो ?

तो विचार करीतच गर्दीत शिरला.

इकडे काय झालं आहे, महाराजा ? देवाची आंघोळ चालली होती. दुधाचे तांब्ये घालून त्याचं स्नान चाललं होतं.

घाबरत घाबरतच धन्याच्या येण्याची वाट पहात देहू दाराशीं उभा होता. बडवे पंचामृतानें देवाला न्हाऊं घालीत होता.

तों काय चमत्कार झाला ?

देवरायाच्या गाभाऱ्यांत आंब्यांचा घमघमाट येऊं लागला. जवळपासचीं माणसं सभोंवार पाहूं लागलीं; तों काय ? विठोबारायाच्या हंसतमुख चेहऱ्यावार तेज चढलं होत. आणि ते तिकडे विस्मयानें पहातात, तों श्रीमुखांतून आंब्याच दाट रस ओघळूं लागला.

सगळीकडे एकच गोंधळ ! बडव्यांची धांवपळ सुरूं झाली. बातमी कुजबुजत कुजबुजत पटागणांच्या दाराशीं येऊन पोहोंचली..." देवरायाच्या तोंडातून आंब्याचा रस ओघळत आहे "......

बुवांच्या डोळ्यांतून अश्रुधारा वहात होत्या; त्यांचा स्वर एकाएकी विद्ध झाला. आणि तोंडातून शब्द फुटेना...

मला त्या गोष्टीची थोडी गंमत वाटली. म्हातारबुवांची सहृदयता पाहून मन किंचित् भरून आलें.

पण ती भोळी भाविकता पाहून किंचित् हसूं आल्यावांचून राहिलें नाहीं. ! आणि माझ्या तोंडून नकळत अर्धस्फुट हास्य बाहेर पडलें.

बुवांनीं मजकडे पाहिलें तेव्हां मी त्यांच्याकडे पाहून स्मित करीत होतों. क्षणभरच असा गेला असेल; तोंच बुवांचा शांत चेहरा कांहींसा गंभीर झाला.

त्यांचे पाण्यानें भरलेले डोळे पहातां पहातां कठोर झाले. ते मजकडे वटारलेले डोळे स्थिरपणें लावून रागानें ओरडले–" हे शिकलेले गाढव ! देवरायाच्या लीलेवर तुमचा विश्वास नाहीं ! माझ्या विठोबारायाला हसतां ?...तुम्ही नास्तिक !...तुमचे तोंड पाहूं नये; हंसा ! असेच हंसा...पाहिजे तर आणखी कांहीं बरळा !...पण ध्यानांत ठेवा!...तुमची जिव्हा झडेल,...देवाला हंसणाऱ्या तुमच्या तोंडाला किडे..."

" महाराज महाराज, असं नका बोलूं ! " मी दचकून त्याचें रागाचे बोलणें निमूट ऐकत असतां, माझ्या स्नेहलनें एकदम पुढें येऊन म्हाताऱ्यापुढें डोके टेंकलें. " बोलूं नका असं; देव इतका दुष्ट निष्ठुर नाहीं हो. यांना तितकं कळत नाहीं ! आम्ही माणसं अज्ञ आहोंत. "

स्नेहलच्या डोळयांतून अश्रू ओघळत होते. तिच्या चेहऱ्यावर कारुण्य पसरलें होतें. कपाळ, गाल सारें लालबुंद झालें होतें. माझ्यावर होणाऱ्या माऱ्यांतून माझें रक्षण करण्यासाठीं, ती ढालीसारखी पुढें झाली होती.

माझी श्रद्धा व तिची देवाबद्दलची भक्ती यांमधील तें युद्ध.—

म्हाताऱ्यानें झटकन् शांत होऊन तिजकडे पाहिलें. त्याचा राग नाहींसा झाला. स्नेहलच्या डोक्यावर हात ठेवून तो प्रेमळपणें म्हणाला, " उठ, मुली उठ; मी रागावलों नाहीं बरं...अष्टपुत्रा सौभाग्य..."

किंचित् काळ कोणीच बोललें नाहीं. स्नेहल उठली व मजजवळ येऊन बसली. मजकडे प्रेमळ कटाक्ष टाकीत तिनें माझ्या खांद्यावर आपला हात ठेवला. माझी चूक झाली असें वाटत असूनहि, ती मला क्षमा करून माझें समाधानसांत्वन करीत होती.

" आजोबा, मी तुमची थट्टा करण्यासाठीं नाहीं हसलों..." शेवटीं मी समेट करण्याच्या हेतूनें शांतता मोडून म्हणालों,—" तुमच्या ईशप्रेमाची

भोळी हिरवळ, माझ्या अश्रद्धेच्या वाळवंटाजवळ "—

" या सोडून झालं तें; पण बरं का, साहेब,...यांनीं मला शांत केलं नसतं तर..." आजोबा स्नेहलकडे बोट दाखवून, आम्हां दोघांकडे हंसून पहात म्हणाले —".पाहिलंत ! शब्द आणि अनुभव त्यांत कसा फरक असतो तो!... देवरायानें हेंच का मला शिकवलं ? "

शेवटीं आम्हीं उठलों.

स्नेहलच्या हातांत ताम्हणांत राहिलेलें पूजेचें साहित्य आणि पेटतें निरंजन होतें;...ती पुढें चालली होती व मी शांतपणें तिच्यामागून ...

रात्रीं बिछान्यावर मी किती तरी वेळ तळमळत होतों. तो भाविक म्हातारा, माझी प्रेमळ स्नेहल ! त्यांना त्यांच्या देवांत विश्व दिसत होतें; मला माझ्या विश्वांत देव आढळत नव्हता !

त्यांना मनापासून तसें वाटत होतें. आणि त्यासाठीं ते आपले अमोल अश्रू ढाळीत. पण माझा त्या बाबतींतील कोरडेपणाहि मनापासूनचाच नव्हता का ?

स्नेहलनें केलेल्या विठोबाच्या नवसामुळें मी बरा होऊनहि माझ्यांत फरक झाला नव्हता.

पण म्हणून माझी स्नेहल मात्र मला माझें सर्वस्व वाटल्यावाचून रहात नसे. तिच्या प्रेमानें ओथंबलेल्या नजरेशीं माझी नजर मिळाली, कीं मी स्वतःला क्षणभर विसरे. माझ्याशीं ती प्रेमळपणें बोलूं लागली कीं, माझ्या रोमारोमांत उत्साह, आनंद संचारे ! तिच्यांतच माझें सारें सारसर्वस्व सांठवलेलें होतें !

तिच्यावर माझें नितांत प्रेम होतें. म्हणूनच तिला आवडणाऱ्या साध्या गोष्टी मलाहि प्रिय वाटत. तिच्यापुढें माझी मान वांके म्हणूनच तो जिच्यापुढें आदरानें मान वांकवी ती ती प्रत्येक गोष्ट, प्रत्येक कल्पना मला आदरणीय वाटे...

" नाहीं महाराज, ते अज्ञ आहेत. त्यांना दोष देऊं नका; त्यांना वांकडं बोलूं नका ! " मी असा विचार करीत असतां स्नेहल बिछान्यावर एकदम हात वर करीत ओंठांतच पुटपुटली.

तिच्याकडे वळून मी तिच्या अंगावर हात ठेवत होतों. इतक्यांत ती जागी झाली. खिडकींतून आलेल्या चंद्राच्या किरणांत तिचे डोळे आर्द्र दिसत होते. गालावरून ओघळ वहात होते. मी अत्यंत प्रेमानें तिला जवळ ओढलें. ती मजकडे पाहून हंसत होती. त्या हास्यांत प्रेम ओथंबत होतें.

पडल्या पडल्या माझ्या केसावरून हळुवारपणें हात फिरवीत स्नेहल माझ्या कानाशीं कुजबुजली–" हें पहा,...किती आनंद वाटतोय् मला आपल्या सहवासांत! किती किती चांगले आहांत तुम्ही !...पण...पण, खरंच का आमची देवाची भाविक कल्पना तुम्हाला हास्यास्पद वाटते ? "

तिच्या नजरेंत प्रेम होतें, तितकीच खिन्नता होती. मला अंगदीं उचंबळून आलें.

मी तिला हृदयाजवळ घेत म्हणालों,—" देवाविषयीं मी काय सांगूं बरं ?...मला त्यांत खरोखरच कांहीं कळत नाहीं. पण स्नेहल, तूं मात्र देवता...माझी देवी आहेस ! "

मृगजळ !

शेवटी जोशी मास्तर वर्गांत शिरले त्याबरोबर चुपाचूप झाली; पण त्यांचा चेहरा नेहमींपेक्षां जास्त गंभीर दिसत होता.

खुर्चीच्या हातांना धरून, ती थोडीशी टेबलाजवळ ओढून त्यानीं भिंतीकडे कलवली. टेबलावरील रुमालाची घडी उचलून संवयीप्रमाणें उगीच फळा पुसला; समोरचें पुस्तक उचलून हातीं धरलें,...सर्व अगदीं यंत्रासारखें चाललें होतें !...

हळू हळू चाललेली कुजबूज साफ बंद झाली; प्रत्येकानें आपापलें पुस्तक उघडीत मास्तरांकडे पाहिलें.

बोर्डाकडील बाजूस असलेल्या खिडकींतून विजेच्या इंजनाची कर्कश शिटी व त्यामागूनच खाडीच्या पुलावरून जाणाऱ्या डेक्कन क्वीनच्या डब्यांत खडखडाट ऐकूं आला; त्या भरभर जाणाऱ्या काळ्या डब्यांवरून पांचाला पांच मिनिटें आहेत, हें नेहमींच्या माहितीमुळें मुलांनीं ताडलें. तासाचा जवळजवळ अर्धा भाग गेला होता. त्यांना वाटलें, आतां वीस पंचवीस मिनिटांत काय होणार ?

इतक्यांत सर्व वर्गावरून आपली मंद दृष्टि फिरवीत मास्तर म्हणाले, " कोणता धडा चालला होता आपला ? "

त्यांचा आवाज बराच जड येत होता; भिंवया प्रश्नसूचक वर चढल्यामुळें कपाळाच्या मध्यभागीं दोन आंठ्या पडल्या होत्या; मुलांनीं सांगितलेलें पान त्यांनीं उघडलें. धड्यावर मथळा लिहिला होता, " तत्वनिष्ठा... "

जोशी मास्तरांनीं खुर्चीचा झोंक टेबलाकडे टाकीत एक सुस्कारा सोडला, 'हुंऽ' !'

एकाददुसऱ्या ठिकाणच्या कुजबुजाटानें वर्गांतील शांतता जास्तच भीषण झाली!...

"हंऽ—! करा पाहूं तुम्ही दुसऱ्या प्याऱ्यापासून सुरवात, दामले!..." चेहऱ्यावर त्यांचें त्रस्त मन पूर्णपणें उमटलें होतें.

दामलेनें हातांतील आपलें कांहींसें जीर्ण पुस्तक चाळलें व उभें राहून सांगितलेल्या पानावर वाचावयास सुरवात केली..."तेव्हां, तत्वावरील निष्ठा हो जगांतील खऱ्या यशाची गुरुकिल्ली होय! आपल्या आयुष्यांत असे पुष्कळ प्रसंग पहावयास मिळतात. मनुष्य हटकून मोहांत पडतो; आणि त्या झंझावातांत..."

मास्तरांनीं रुमाल काढून आपला डबडबलेला चेहरा पुसला. मधल्या कांहीं वाक्यांकडे त्याचें लक्षच नव्हतें;...दामले आपला वाचीत होता पुढें...

"नेहमींच्या व्यवहारांतलेंच उदाहरण पहावें! सत्यनिष्ठा!!...शब्द, ठीक आहे. पण आपण कितीदां स्वतःला व दुसऱ्याला फसवीत असतों?...आणि..."

जोशी मास्तरांची तीक्ष्ण दृष्टी एक क्षणभरच दामल्याकडे लागली.

मागचें कांहीं आठवल्यासारखें करून ते एकदम हात पुढें करीत म्हणाले, "थांबा दामले!...तें सत्यावरचं प्रवचन पुरे तुमचं! कितव्या पानावरचा मजकूर आहे हा?"

त्यांच्या आवाजांत किंचित् कठोरता व कांहींसा तिरस्कारहि व्यक्त झाला.

पानें उलटून सर्वांच्या पुस्तकांचा झालेला 'सळसळ' आवाज, कुतुहलानें मागील पान पुन्हां पाहण्यासाठीं झालेल्या गडबडीनें, प्रतिध्वनित झाला.

प्रश्नाचा रोख न समजून दामले आपला प्रश्नार्थक चेहरा मास्तरांकडे गोंधळून फिरवून पाहूं लागला.

"कितव्या पानावरचा मजकूर वाचतां आहां? सत्तेचाळीस?"

"हं!"

"तुमचंच पुस्तक ना तें?"

"होय!"

"वा! छान! मागच्या वेळीं पुस्तकांत तीं पानं नव्हतीं; आणि आज

नाहीं!...काय?...तत्वनिष्ठेचा धडा कशाला पाहिजे उगीच? कागदी घोडे नका नाचवूं, दामले! धडधडीत खोटं बोललां तुम्ही...बसा खालीं!" ते शब्द बोचावेत म्हणून मास्तर मुद्दाम हळूहळू बोलत होते.

मुलें संदर्भ न समजल्यामुळें एकमेकांकडे कावरीबावरी पाहूं लागलीं.

वर्गांत अगदींच शुक्क होतें; बाहेरचें पिंपळाचें मोठें झाड वाऱ्यानें सळसळलें तेवढेंच! बाकी सारें शांत!

इतक्यांत, दामलेच्या डोक्यांत चक्कन् बीज चमकल्यासारखें झालें. त्याला मागल्या वेळच्या तासाची आठवण झाली.

आपलें लक्ष नाहीं असें वाटून जोशी मास्तरांनीं प्रश्न विचारला होता. आपण उत्तर देण्यासाठीं जवळच्या मुलाच्या पुस्तकांत पाहिलें, तेव्हां मास्तरांनीं विचारलें होतें—"तुमचं पुस्तक?"...

"आहे; पण पानं गेलीं आहेत मधलीं!..."

आणि त्याला हा प्रसंग आठवला, तेव्हां तर त्याला जास्तच वाईट वाटलं; 'बसा' म्हणण्यापूर्वींच त्यानें बाकावर बसकण घेतली.

त्याचा चेहरा मलूल झाला होता; डोळे पाण्यानें भरून आले होते!

मास्तरांना चमत्कारिक वाटलें—"आपल्या बोलण्यांत चूक तर झाली नाहीं ना कुठं?"

ते एकदम उठून उभे राहिले. दामलेजवळ मंद पावलें टाकीत जातांना त्यांची दृष्टि किंचित् साशंक पण तितकीच निर्णयेच्छु दिसत होती.

जोशी मास्तर जवळ आल्यावर त्यांच्या नेहमींच्या स्वभावानें उचल खाल्ली. दामल्याच्या पाठीवर ते हात ठेवून म्हणाले, "काय? माझा संशय खरा ना, दामले?"

ते पुढें कांहीं बोलण्यापूर्वींच दामल्याच्या बालीश डोळ्यांतून उतरलेले दोन ओंघळ त्याच्या हातांतल्या उघड्या पुस्तकावर पडले.

मास्तरांचें सहज लक्ष गेलें; तों पुस्तकावर दोन मोठमोठे शाईचे ओले डाग त्यांना दिसले.

मास्तरांनीं चपापून दामलेचें पुस्तक वर उचललें. पाहिलें, तों मधलें

पंधरा वीस पानें सुंदर व बारीक अक्षरांतली हस्त–लिखितच–होतीं.

वाचत असलेल्या पानावरच त्याचे ठिबकलेले अश्रू व शा सैरावैरा पसरली होती !......

मास्तर दचकले ! मनांत हळहळले !...

त्यांनीं त्याच्या पाठीवर हात ठेवून म्हटलें, "केव्हां लिहून काढलींत मधलीं पानं, दामले ?"...

"कालच्या सुटीच्या दिवसांत !" दामले जड आवाजानें म्हणाला.

मोकळया मनाच्या मास्तरांच्यानें आतां राहवेना; ते दामलेच्या खांद्याव हात ठेवून म्हणाले "क्षमा करा हं, दामले, मला !"

टेबलावरील पुस्तक घेऊन दाराकडे जातां जातां जोशी मास्तर म्हणाले "पुढच्यावेळीं संपवूं तो धडा ! आज पुरे !"...

मास्तर व दामले यांच्याकडे मुलें आळीपाळीनें आश्चर्यानें पहात होतीं.

टेबलावर पुस्तकें अस्ताव्यस्त पडलीं होतीं. दौतीला बूच लावायाचे तसेंच राहिलें होतें. दोन दिवसांपूर्वीची तारीख कॅलेंडरवर लटकत होती. घड्याळाचा एकच एक टिक्टिक् आवाज तेवढा त्या खोलीतील शांतता मोडीत होता; आणि चिंवचिंव करीत मधूनच आंतबाहेर भुरभुरत उडणारी एकादी चिमणी त्याला मदत करीत होती !...

फेट्याचें गुंडाळें खुंटीवर ठेवून त्यांनीं कोट काढला; भिंतीजवळ उभी असलेली आरामखुर्ची पाडली व तीवर आपलें अंग टाकलें.

कांहीं वेळ असाच शांततेंत गेला. मास्तरांच्या डोक्यांत कितीतरी विचार येत जात होते; पण कोणताच स्थिर होत नव्हता.

असें आणखी कितीवेळ चाललें असतें कोणास ठाऊक ? इतक्यांतच त्यांच्या अंगावर एका चिमणीच्या तोंडांतील काटक्या पडल्या; आणि एक गोंधळी चिंवचिंवाटहि झाला...

त्यांनीं चमकून वर पाहिलें; दोन चिमण्या कौलांच्या वळचणीला घरटें बांधण्याच्या खटपटींत होत्या. त्या तेथून उडाल्या आणि चिंवचिंव करीत बहालावर बसून उड्या मारूं लागल्या. जवळजवळ येऊन एकमेकांना कांहीं

[illegible]ल्या. इतक्यांत काय त्यांच्या मनांत आलें कोणास ठाऊक ! [illegible] करून त्या खिडकींतून लांब उडून गेल्या.

[illegible]रांची दृष्टि त्यांच्या मागोमाग कितो तरी दूरपर्यंत गेली.

[illegible]च्या मनांत विचार आला—'काय हा स्वैर आनंद ? तसा आपल्याला [illegible] बरें ?..'

[illegible] हिरवळ वाढलीं होती. मास्तरांनीं केलेल्या लहानशा बागेंत पांच- [illegible] वाऱ्यावर डुलत होती. किती मोहक रंग त्यांचा ? जणूं काय हंस- [illegible] मनानें !...त्यांना वाटलें, 'आनंद नाचतो आहे नुसता [illegible] कडे !'...

[illegible] त्या चांगल्या विचारांबरोबरच त्यांच्या मनांत दुःखी विचारहि थैमान [illegible]. त्यांच्यासमोर त्यांच्या आयुष्यांतील प्रसंग आले.

[illegible] पुन्हां त्यांना वाटलें, "आनंद ? छे; ! भ्रम आहे नुसता !"

[illegible] मग पुन्हां ते मनाशीं म्हणाले, "भ्रम कसला ? सभोंवारचा हा [illegible] आनंदच नव्हे का निसर्गांतला ?...मग ही घाण दिसते ती मानवी [illegible] ! !...मघांचा तो धडा !...हूँऽऽ ! काय ? 'तत्वनिष्ठा'ऽ [illegible] ...मुळीं अज्ञानी पोरं !...आणि हे अभ्यास नेमणारे ! !"...

[illegible] हंसत खुर्चीवरून उठून पाठीमागें गुंतवलेल्या हातांनीं ते येरझारा [illegible]; खिडकीच्या धक्क्यावर उजवा पाय ठेवून उभे राहिले; ढोंपरावर [illegible] दोन्ही पंज्यांच्या बेंचकांत त्यांनीं हनुवटी टेंकली व गंभीर चेहऱ्यानें [illegible] पण शून्यमनस्कपणें कांहींतरी पाहूं लागले !...

"मास्तरसाहेब, यावर सही करून मागितली आहे !" त्यांची तंद्री [illegible] त्यांच्या शाळेचा रामा शिपाई कारण झाला. मोठ्या मिशा नीट करीत [illegible] आदबीनें दाराशींच उभा होता.

[illegible] दचकून मागें वळून पहात मास्तर उभे राहिले; कांस नीट [illegible] धोतर घट्ट केलें.

"[illegible] आणलं आहेस ?" असें म्हणत रामाजवळ येऊन मास्तरांनीं [illegible] कागद घेतला.

वरून हेडमास्तरांकडे आलेलें तें कसलेंसें सर्क्यूलर होतें. त्यावर सही करीत ते म्हणाले," बऽरंऽ म्हणावं !...जा."

रामा पाठमोरा होऊन दारापर्यंत गेला असेल नसेल, इतक्यांत जोशी मास्तरांना काय वाटलें कोणास ठाऊक ? त्यांनीं एकदम म्हटलें, " अरेऽएऽमोरेऽ थांब जरा;इकडे ये ! "

रामा दचकला. त्याच्या त्या आडनांवानें कितीतरी वर्षांत मास्तरांनी त्याला हांक मारली नव्हती.

त्यांच्या चेहऱ्याकडे संकोचानें नि कांहींसा आनंदानें मोरे पहात राहिला.

मास्तरांनीं पुढें होऊन त्याचा हात धरला व त्याला जवळजवळ ओढीतच खुर्चीजवळ नेलें-" हं बस इथंऽ !. . .अरे, लाजूं नको ! बस इथं !. .बस ! !"

खुर्चीवर बसतांना मोरे ओशाळा झाला. थोडे खोल गेलेले त्याचे डोळे आनंदाश्रूंनीं चमकले ! चपट्या गालावर ओझरतें स्मित झळकलें !

" मी विसरलों नाहीं, मोरे ! " मास्तरसुद्धां थोडे गहिवरून म्हणाले. " पण तुला आठवतं कारे शाळेतलं सर्व ?. . .मला तूं शुद्धलेखन काढून देत असस. त्या वेळीं काय सुंदर अक्षर होतं तुझं वर्गांत ? तूं म्हणायचास मी खूप शिकणार आहे. नाहींऽ ? "

रामानें स्मित करीत मान हलविली. दोघेहि कांहीं वेळ गप्प होते.

पुन्हां मास्तरांनींच शांतता मोडली.

" मग पुढं कितवीपर्यंत गेलास रे तूं ? " मास्तरांनीं त्याच्या खांद्यावर हात ठेवून विचारलें.

आज त्यांच्या मनात नाना भावना कल्लोळ करीत होत्या !

" कुठचं मास्तरसाहेब ? " निदान त्या वेळीं तरी त्यांना ' जोशी ' म्हणावेंसें वाटलें मोरेला; पण त्याला तितकें धैर्यच होईना, नेहमींच्या संस्कारामुळें ! " मराठी सहावीपर्यंतच गेलों; आणि मग लगीन, मुलंबाळं. . .त्यानंतर ही नोकरी आजपर्यंत !. . . "

कितीतरी वेळ तेथें शांतता नांदत होती. मास्तर येरझारा घालीत होते. मास्तरांची हालचाल पहात मोरे खुर्चीवर संकोचानें बसला होता.

" तुम्ही मात्र वरच्या पदाला पोंचलेत, मास्तर ! इंग्रजी शाळा, कॉलेज सर्व झालं तुमचं !. . .आणि आतां चांगला पगार. . ."

" हंः ऽ ! मास्तरांनीं एक सुस्कारा टाकला. "एका अर्थी बरोबर आहे तुझं म्हणणं. . ."

आपल्या बालसोबत्याचा स्वभाव पूर्वी होता तसाच प्रेमळ आहे हें पाहून रामा मोरेला एक प्रकारें आनंद झाला; तरी त्याला तेथें जास्त वेळ बसवेना. तो एकदम उठून दाराकडे वळून म्हणाला, "जातों मी आतां !. . .असाऽच दया-भाव ठेवा गरीबावर, मास्तर ! "

रामा दाराबाहेर लांब गेल्यावर मास्तरांचें अंतःकरण उचंबळून आलें.

रामाला किती आनंद वाटला त्या जुन्या स्मृती आठवून ? पण तो म्हणाला त्याप्रमाणें आपण खरोखरच मोठ्या पदाला पोंहोचलों का ?. . .

जोशी मास्तरांच्या पुढून सारा आयुष्यपट जाऊं लागला. . .

माधुकरी मागून आणि सर्व कष्ट सोसून कॉलेज गांठलें, पदवी मिळविली. . काय त्या, त्या वेळच्या भराऱ्या ! प्रोफेसर, बॅरिस्टर. . . ! पण सर्व स्वप्नें हळूंहळूं विरघळलीं. एम्. ए. ला बसतां आलें नाहीं. एलूएल्. बी. च्या टर्मस् फुकट गेल्या. केवळ अडचणींत कुटुंबपोषणासाठीं म्हणून मास्तरकी हातीं घेतली काय, आणि ती कायमची जन्माला चिकटली काय !

उच्च तत्वें गेलीं, महत्वाकांक्षा विरल्या...आणि केवळ जिवंत राहण्यासाठीं...कुटुंबासाठीं......

त्यांना एकदम एका इंग्रजी वाक्याची आठवण झाली...' मी मोची असलों तर मी उत्तमांत उत्तम मोची होऊन दाखवीन... '

' मी उत्तम शिक्षक तरी होऊं शकलों का ?... ' त्यांना प्रश्न पडला.

मास्तरांच्या डोक्याच्या शिरा तडतडत होत्या !

त्यांना अगदीं आजचाच ताजा प्रसंग आठवला.

दुपारीं हेडमास्तरांनीं बोलावून नेलें होतें. त्यांचे ते शब्द जोशी मास्तरांच्या कानांत अजून घुमत होते; हृदय कांपून जात होते !—

ते म्हणाले होते—" मास्तर, आज माझ्याकडे लिहून आलं आहे

तुमच्या प्रमोशनविषयीं !...जोशी, तुम्ही आपण होऊन पायावर धोंडा पाडून घेतलांत; तुम्हाला कल्पना नाहीं तुमचे वर्गांतले अवांतर विषय व राजकीय सामाजिक चर्चा, यांच्या परिणामांची !...त्यामुळं तुमच्या मागच्या साऱ्यांची मात्र फर्स्ट असिस्टंट म्हणून नेमणूक झाली !...पण मी म्हणतों, सरळ रेंखीव अभ्यासक्रम व नेमलेली पुस्तकं सोडून तुम्ही...आणि...अलीकडलीं तुमचीं ती कामगारसहाय्यक व शिक्षणप्रसारक मंडळ..."

कितीतरी वेळ तसेंच लेक्चर चालेलसें वाटून—"बरं; तासावर मुलं खोळंबलीं असतील, मी घेतों रजा !" असें म्हणून जोशी मास्तरांनीं आपली सुटका करून घेतली होती.

आणि साहजिकच त्यांना त्यानंतरचा वर्गांतील प्रसंगहि आठवला.

त्या वेळचा तो धडा !...

"तत्वनिष्ठा !" स्वतःशींच उच्चार करून ते किंचित् उपहासानें हंसले. पण दामलेची हकीकत पुन्हां आठवून त्यांचा चेहरा गंभीर, झाला.

"गरीब बिचाऱ्या दामलेच्या बाबतींत आपल्या हातून अपराध झाला का ?" असें पुन्हां पुन्हां वाटून त्यांना चैनच पडेना !

"आणि आपल्या असल्या होरपळलेल्या मनाला समाधान देणाऱ्या लहानसान चळवळींचीहि होळी करणारं नुकतचं रामानें आणलेलं सर्क्युलर ?..." त्यांचे डोकें सुन्न झालें.

सर्व उत्कट भावनांचा कोंडमारा असह्य झाल्यामुळें बाहेर जाण्याच्या हेतूनें त्यांनीं डगला चढवला व डोक्याला फेटा गुंडाळीत ते खिडकीबाहेर शून्यपणें पाहूं लागले.

"हा इतक्यांतच आलास वाटतं ?" आंतल्या खोलींतून शुभ्र केसांची त्यांची आई काम करतांना कमरेंभोंवतीं गुंडाळलेला आपला पदर सोडवून सुरकुत्या पडलेलें तोंड पुसतपुसत बाहेर आली. "अरेऽ...हेमा साखा रडतो बघ ! आधींच आई मेललं पोरं तें, अन् त्यांत तर तापानें पडलेलं ! आणखी औषध संपलंय् ! नमूविसूंनां सांगितलं तर ते गेले खेळायला ! 'म आणूं' म्हणाले !..."

"मी केव्हांच आलोंय्, आई;" मास्तर वळून फेटा डाव्या हातानें [illegible], कोपऱ्यांतून काठी घेऊन म्हणाले,—"आतां जरा बाहेर जायचा विचार आहे. येतांना आणीन औषध ! अंऽहं ! चहा वगैरे नको मला ! लौकर जेवा- [illegible] येतों परत ! समजलीस ?"

आईनें दिलेली बाटली घेऊन जोशीमास्तर बाहेर पडले.

त्यांच्या डोक्यांत विचारांचा वणवा पेटत होता.

पत्नीनंतर त्यांच्या एकाकी आयुष्यांत, सर्व घर म्हातारी आईच चालवत असलेलें पाहून त्यांना तिचें कौतुक वाटे—'ही म्हातारी हें सारं कां करते ? मनुष्य करतो तें सारं मृगजळासारखेंच ?'

'आपण पुन्हां लग्न केलं नाहीं म्हणून आपली कांहींशी थट्टाच झाली;...आणि कां नाहीं केलं लग्न ? आपल्या सुशील पत्नींच्या सान्निध्यांतील प्रेमळ गोड स्मृतीच्या जोरावरच ना ?...

'आपलीं उच्च ध्येयें गेलीं !...

'आणि आपल्या सुखाच्या कल्पना ?...

'आपण दुःखी कां ?...पण मोऱ्यानें आपली त्याच्याशी तुलना करून काय म्हटलं ?'...

तोंच समोर एका वळणाजवळ त्यांना एकदम दामले दिसल्यामुळें त्यांच्या विचारांत खंड पडला.

अंगाच्या व कपड्याच्या साबणाच्या हातांतील वड्या तो जाणाऱ्या-येणाऱ्यापुढें करून विचारीत होता–"पाहिजेत कां ?"

स्वतःला मदत म्हणून असले उद्योग तो करीत असेल अशी मास्तरांना कल्पनाहि नव्हती. जोशी मास्तर आपलें कष्टमय बालपण आठवून कांहींसे चपापले.

ते हळूंच त्याच्याजवळ जाऊन उभे राहिले.

त्याच्या खांद्यावर पटकन त्यांचा हात पडतांच तोहि एकदम दचकला.

"काय हो, दामले ?" मास्तर हंसरा चेहरा करून म्हणाले. "बरीच खटपट करतो ! दर दिवशीं तीनचार आणे मिळतात कां ?"...

"हो बहुतेक !" मास्तरांच्या सस्मित चेहऱ्याच्या संसर्गानें तो किंचित् हंसला; "माझ्या आईभावंडांच्या संसाराला असल्याच लहानसहा रीतीनं मदत होते."

असें बोलतांना त्याचे करारी पाणीदार डोळे चमकतांना पाहून मास्तरां शाळेंत घडलेली हकीकत पुन्हां आठवली.

"दामले, मघांचं वर्गातलं ?...माझं एकंदरींत चुकलंच बरं काऽ ?!"... मास्तर दिलगिरी प्रदर्शित करण्यासाठीं सौम्य स्वरानें म्हणाले–"क्षमा क"...

"त्यांत कांहीं नाहीं, सर !" दामले थोडा हिरमुसला होऊन म्हणाल "माझ्या आईची शिकवण नाहीं तशी ! मी खोटं कधीं बोलणारच नाहीं !"..

"दामले !" क्षणभरानें खिशांतून महिन्याच्या सरत्या पगारापै राहिलेले तीन रुपये मास्तरांनीं काढले; त्यापैकीं दोन त्याच्यापुढें करीत म्हणाले,—"हें पहा, दामले ! मला माहीत नव्हतं; नाहींतर पूर्वीपासून तुम्हांला मदत करीत आलों असतों. हें घ्या दोन रुपये. असूं द्यात ! तुमच्या उपयोगीं पडतील !"...

दामलेनें त्यांच्याकडे कृतज्ञतेनें पाहिलें, पण तरी विनययुक्त स्मित करी तो म्हणाला,—"आम्ही गरीब आहों, सर !...आम्हांला हे असले नकोत आपला मी आभारी आहे."

मास्तर किती चमकले ! हें सर्व त्यांना अगदीं अनपेक्षित होतें.

पण त्यांच्या डोक्यांत पुन्हां एक कल्पना आली !

"मग हातातल्या या सर्व साबूच्या पेट्यांची किंमत काय सांगा ?"

"यांची ?...एक रुपया पंधरा आणे !"

"द्या तर त्या इकडे ! आणि हे घ्या ! एक आणा परत द्या !"

मास्तरांचें हें म्हणणें मात्र दामलेला ऐकणें भानच पडलें.

"नेटानें अभ्यास करा, दामले ! मोठे व्हा ! अं ऽ ? !" काठी किंचि आपटून मास्तर चालण्याच्या तयारीनें म्हणाले.

जातां जातां मास्तरांच्या डोक्यांत विचारांचें पुन्हां नुसतें तुंबळ सु झालें होतें...

"दामले इतके कष्ट करून कां शिकतो ? मोरे जुन्या गोष्टींनी कां आनंदतो ! आणि त्याच्या मतें मी सुखी !...आई म्हातारपणीं सुद्धां आपल्या मुलांचा संसार चालवते आहे. आपल्याला दुसरं लग्न करणं अशक्य वाटावं हेंही त्यातलंच कां ?...

"मनुष्य जुनीं क्षुद्र सुखं व पुढील भडक सुखस्वप्नं यांच्या जोरावर वर्तमानकाळातील दुःखं सोसतोच म्हणावयाचं तर !...सर्व मृगजळच नव्हे !...

"अपयश आलं म्हणून काय झालं ?...असल्या स्थितीतही आनंदी वृत्तीनें आपल्या तत्वावर निष्ठा ठेवून जगण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे !..."

आणि मग त्यांना ब्राउनिंगचा 'ग्रॅमॅरिअन' आठवूं लागला.

त्याच्या प्रेतयात्रेप्रसंगीं म्हटलेल्या त्या ओळी !...किती अर्थपूर्ण !...

"तो क्षुद्र ठरवितो क्षुद्र कर्म करण्याचें !
यश मिळे !...तयाची शतही होती ! नाचे ! !
—हा थोर महात्मा श्रेष्ठ एक करतांना !
अर्धेंहि संपण्यापूर्वीं वरितो मरणा ! !"

मास्तरांना पूर्ण पटलें !

"अशीं कितीं अज्ञात आयुष्यं अपयशांनीं ग्रासून लोकांच्या दृष्टीनें मातीमोल ठरली असतील ! पण म्हणून काय झालं ? ध्येय आहेत म्हणून जग आहे !

"खरंच !...दुपारचा धडा चुकीचा नव्हता ! ! ज्यांच्या आयुष्याला अजून सुरवात झाली नाहीं, अशा पोरांपुढें हे उच्च तत्वांचे मनोरे उभे करायचे नाहीत तर कोणापुढें ? या विषम व्यवहाराची झळ आतांपासूनच कशाला त्यांना ?"

मग खिन्न स्मित करीत तें स्वतःशींच पुटपुटले—

"आपलं स्वतःचं आयुष्य कल्पिल्याहून निराळं झालं हें खरं !...हो, त्याला सर्व विषम सामाजिक परिस्थिती कारण झाली !...पण म्हणून स्वतःचीं प्यारी तत्वें अजूनही स्वतःशीं चिकटलेलीं आहेतच ना ?...आहों त्या स्थितींतच कांहीं एका तत्वनिष्ठेनें निष्काम कर्म करीतच आहोंना आपण ? झालं तर !—तेंच सत्कार्याचं काम ! तत्वावरील प्रीति मृगजळ नव्हें ! खरंच, त्यापासून मिळणारा सात्विक आनंद !......"

"जेवायला चल रे ऽ" विचार करतां करतां आपण सरळ घरीं येऊन खुर्चीव लवंडलों होतों, याचें मास्तरांना भानही नसल्यामुळें, आईच्या या शब्दांनी एकदम दचकून उठले ! आणि भानावर येतांच खिशांतली रिकामी बाटल टेबलावर ठेवून त्यांनीं फेटा सोडावयास सुरवात केली.

दुसऱ्या दिवशीं इंग्रजीच्या पहिल्या तासाला मास्तर आले, तेव्हां त्यांचा चेहरा नेहमींसारखाच प्रेमळ होता; आंत येतांच ते म्हणाले, "कालचा अर्धव राहिलेला मराठीचा धडा आतांच संपवूं आपण !"

मुलें एकमेकांकडे विस्मित नजरेनें पाहूं लागलीं !

पुष्कळांकडे पुस्तकें नव्हतीं.

ती त्यांची आपापसांतील कुजबुज ऐकून मास्तर हात वर करून किंचित स्मितयुक्त स्नेहाळ चेहऱ्यानें म्हणाले, "अरेऽ शिकायला नेहमीं पुस्तकं लागतात असं नाहीं, वेड्यानों ! अन् पाहिजेच तर ..हें माझं एक पुस्तक आहे कीं तुमच्या पुढं —!..."

"घ्या बरं, दामले, हें पुस्तक ! वाचा ! कालचाच धडा वाचा !..." आपल्या बांकावर विचारी मुद्रेनें स्तब्ध बसलेल्या दामलेकडे पाहून मास्तर पुढे म्हणाले "अन् हें पहा, कालच्याच ठिकाणीं करा सुरू !"

दामले उभा राहिला; मास्तरांचें पुस्तक समोर ठेवून अगदीं गंभीर होऊन तो हळूहळू वाचूं लागला—

"आपल्या आयुष्यांत असे पुष्कळ प्रसंग पहावयास मिळतात,...मनुष्य हटकून मोहांत पडतो;...आणि त्या झंझावातांत सांपडलेल्या जर्जर जिवाल वैतागानें स्वतःचीं आयुष्यांतील उदात्त तत्वें जर मृगजळासारखीं वा लागलीं, तर..."

आणि आज मास्तरांच्या त्या आगंतुक मराठी तासाला नंतर बराच रंग चढला !......

समता

एका मोठ्या माशानें दुसऱ्या लहान माशाला गांठलें !

त्याला गिळायचा विचार होता त्याचा !

धाकटा मासा जिवावर उदार होऊन ओरडला, "अन्याय ! अन्याय !! मलासुद्धां जगण्याची इच्छा आहे !... तुझ्यासारखा मलाहि जीव–आहे ! निसर्गाच्या राज्यांत सर्वच मासे सारखे ! नव्हे का ??"

मोठा मासा कुरकुरत उत्तरला, "... काय कटकट आहे रे ?...मी नाहीं वाद घालीत बसत. आपण समान योग्यतेचे आहोंत कीं नाहीं, त्याविषयीं !... पण कायरे ? मी तुला खाऊं नयेसं वाटतं ना तुला ?...अं ऽ?...बोल लौकर !"

छोटा धडधडत्या छातीनें उत्तरला— "हो !"

"मग घाबरूं नको मला ! मी करणार तेंच करायला आतां तुला मोकळीक देतों मी ! काय ? चल ये पाहूं पुढं ! गीळ मला, असेल हिंमत तर आटप ! हं !"

बिचारा लहानगा मासा ! त्यानें आपला चिमुकला जबडा पेंचला !—

तें बडें धेंड आपल्या बारक्याशा तोंडांत मावेल या आशेनें तो त्याच्या भोंवतीं भोंवतीं फिरला !...त्यानें आपल्या जीवाचा अगदी आटापिटा केला !—

अखेर शेवटीं त्यानें एक दीर्घ निश्वास सोडला; व मन घट्ट करून तो त्याला म्हणाला "हं !... आहे खरं, बाबा ! तुझीच सरशी !...चल...गीळ मला !"

तें बडं प्रकरण पुढें झालं !...

नि हें छोटं तिथेच आटोपलं !!

खडा

एका शहरांतील नुकतीच डागडुजी केलेला रस्ता !...

एक गाडी येऊन गेली; चाकानें त्यांतला एक खडा सुटला.

आपल्याशींच तो म्हणाला— “ माझ्या इतर जातभाईशीं इतका निकट संबंध ठेवून त्यांच्यांतच कां रहावें ?...मी आपला निराळा राहीन ! ”

एक मुलगा आला; त्यानें तो वर उचलला.

खड्याच्या मनांत विचार आला, “ पाहिलं ! इच्छाच पाहिजे तितकी उत्कट !...वाटलं, प्रवास करावा...कीं प्रवास सुरू !...”

त्या पोरानें त्याला एका घराकडे भिरकावलें !

खडा स्वतःशीं विचार करीत होता, “ आपण उडावं अशी कल्पना मनांत आली मात्र; हा पहा उडूं लागलों !... इच्छा मात्र तितकी प्रबळ हवी !!...”

खळ्ळ्ळ् !......

खडा एका खिडकीच्या तावदानांतून आंत शिरला; तशी कांच ओरडली, “ ए बदमाष ! ...काय करतो आहेस हें?...”

खडा तिला ताठ्यानें उत्तरला, “ जरा बाजूला होतीस, तर काय अंगाला भोकं पडतीं का ?...मला नाहीं आवडत माझ्या वाटेस कुणी आलेलं ! घडतं तें सर्व माझ्या सुखासाठीं घडतं ! हें तर माझं ब्रीदवाक्य !... ”

पुढल्याच क्षणीं तो एका मऊ गादीवर पडलेला होता.

मनांत विचार आला, “ चला ! थोडा वेळ उडालों; आतां कांहीं काळ स्वस्थ पडून विश्रांति तरी घेऊं !...”

पण तेवढ्यांत एक नोकर आला; त्यानें त्याला त्या खड्याला बाजूला उचलून घेतलें; नि पटकन् खिडकींतून बाहेर भिरकावलें !...

तेव्हां तो खडा बिचारा पुन्हा त्या भरीला घातलेल्या रस्त्यावरील इतर खड्यांत जाऊन पडला ! !...

मग तो खडा, खड्या सुरांत आपल्या भोवतालच्या असंख्य बांधवांना म्हणाला, “ भाई हो...ठीक आहे ना ? नुकताच एका राजेशाही बंगल्यांतून परतलों !...”

कोणीच कांहीं बोललें नाहीं !

तरी तो खडा पुढें म्हणाला “ पण तो श्रीमंती थाट मला कसला रुचतो !... माझं हृदय या गरिबाऊ जमावासाठीं तिळतिळ तुटूं लागलं ! मला साहवेना ! मी परतलोंच शेवटीं ! ! ”

पण इतकें झालें तरी कोणीच कांहीं बोललें नाहीं ! ! !

कोसळणारा वाडा

——:*)(*:——

राजमार्ग त्याच्या दुतर्फा ऐसपैस लांबपर्यंत गेला होता.

रस्त्याच्या त्या मध्यवर्ति वाड्याच्या भिंतीवर, वेगानें चालणाऱ्या कित्येक वाहनांनीं क्षणाच्या चुकीनें कपाळमोक्ष करून घेतला असेल !

भोंवतालच्या सर्व नव्या वातावरणांत हा कोसळावयास आलेला, पण भर रस्त्यावर मान पसरून अनर्थ करणारा, ओंगळ वाडा पाहिला कीं, कांहीं प्रगतिप्रिय जीवांच्या कपाळास आंठ्या पडत.

आणि त्यांचे पुष्कळ अंशीं खरें होतें. जवळपासच्या लहानलहान जुनाट इमारतींनीं परिस्थिति जाणून माना वांकविल्या होत्या. तेथें आतां नवीन टुमदार इमारती उभ्या झाल्या होत्या. मध्यावर पसरलेल्या विस्तृत तलावाला लागून जाणारा तो रस्ता; आणि त्याला लागून उभ्या असलेल्या त्या इमारती...

तो देखावा सुंदर दिसे.

तो वाडा मात्र अगदींच जुनाट !

एके काळीं त्यांत ऊर्जितावस्थेतील कुटुंबें नांदत होती. वारा, पाऊस, ऊन, सर्वांच्या माऱ्यातहि, किती शतकें तो तसा शीरसलामत उभा राहिला होता कोणास ठाऊक ...

पण आतां ते सुदिन संपले; काळ बदलला होता.

परवां परवांपर्यंत फुकट म्हणून आंत रहाणारीं गरीब कुटुंबेंही परत असलेल्या खोल्या निर्जन टाकून, दुसऱ्या नव्या खोपटांत रहावयास गेलीं होतीं.

अगदीं प्रत्येकालाच वाटत होतें. 'आतां हा वाडा खरोखर कोसळावयास आला आहे !'

बाहेरचे चित्रविचित्र फिक्कट रंग अजूनदेखील चुकल्या वाटसरूला आकर्षिण्याचा प्रयत्न करीत; पण आंत मात्र धुळीचें साम्राज्यच फार माजलें होतें !

निशाचर वटवाघळें, सर्वसाधारण जगाचा डोळा चुकवून उलटीं टांगून किलकिलाट करीत; तोच आंतील शब्द ! लहान्सान कीटकांना खाऊन धष्टपुष्ट [illegible] कोळी सर्व घरभर दुष्ट हेतूनें विणीत असलेलीं जाळीं; हीच तेथील कारागिरांची कामगिरी ! लठ्ठ घुशींच्या नांड्यांचीं पायापर्यंत खोल बिळें खणण्यांतील उत्सुकता व दक्षता; याच तेथील मूर्तिमंत इच्छाआकांक्षा !!...

उलट्यासुलट्या वाऱ्याच्या लहानसान झुळकांनींही त्याचे नबळे भाग [illegible], जणूं काय प्रत्येक झुळकीनें तो जास्त जास्तच खचत चालला होता !... आपली दुबळी मान टाकत होता !

जुनें काम तसें एके काळीं भक्कम वाटण्यासारखें होतें; पण बदलत्या परिस्थितीला आतां तेंच निरुपयोगी व्हावें यांत आश्चर्य काय ?

आणि म्हणूनच सूज्ञ त्याच्या आश्रयाला रहावयास तयार नव्हते.

पुष्कळांना वाटे, 'पडेल तर बरा !'

बहुतेकजण त्याच्या कोसळण्याची वाटच पहात होते !

"सध्या पांचदहा मिरासदार स्वार्थी प्राण्यांनीं राजरोस आडवलेली जागा सर्वोपयोगी अशा नूतन इमल्यानें व्यापली जावी;...राजरस्ता मोकळा व ऐसपैस व्हावा, कासाराचें सौंदर्य वाढून त्यावर येणाऱ्या लहरी आपल्याबरोबर प्रगतिप्रिय समाजाला पुढेंपुढें अनंत मर्यादेपर्यंत नेऊं लागाव्यात !" ही त्यांची इच्छा !...

"शेवटीं असा एक क्षण येईल, कीं त्या वेळीं त्याचा डोलारा खालीं [illegible] एखादी लहानशी झुळकहि पुरे होईल; आणि तो क्षणहि अगदीं निकट आहे," हें ते सर्व जाणून होते.

'पण हा विलंब तरी कशाला हवा ? आपणच त्यावर प्रहार चालविली तर !' त्यांच्या डोक्यांत कधीं कधीं विचार येई.

'पण नको ! नव्या इमारतींच्या तयारीस लागा; तो तर आतां आपोआपच खालीं येईल !'—अशी उलट त्यांची मनोदेवता त्यांना सांगूं लागे.

[illegible] शेवटीं सहज चौकशीसाठीं आंत शिरून पाहूं लागले.

चोहो बाजूस निराशेचें वातावरण पसरलें होतें ! ठिकठिकाणी धुरळा उड होता; आंतील लहान मोठे किटक स्वार्थी हेतूनें एकमेकांवर मात करूं पहात होते

तेथील ती अधाशी वृत्ती पाहून त्यांना वाटलें, "हें असेच चालेल, त नुसत्या या आपसांतील धांगडधिंग्यानंहि तो खालीं येईल !"

कारण बहुतेक भाग जमिनीशीं हितगुज करीत होते; मानवी वाऱ्याची ही नवी झुळूक येतांच उभ्या भिंतीहि थरथरूं लागत !—

शेवटीं, नैसर्गिक वातावरणाचें वावडें असलेल्या आंतील प्राण्यांची पळापळ सुरू झाली; वाघळांचा फडफडाट झाला; कोळी भरभर जाळ्याच्या कोंपऱ्यांत लपले. घुशी पायापर्यंत नेलेल्या बिळांत दिसेनाशा झाल्या.

जिकडें तिकडें एकच एक हाःहाःकार माजला !

इकडून तिकडे तिकडून इकडे झालेल्या या हालचालीनंतर सगळीकडे पुन्हां नेहमींची प्रेतकळा पसरली.

अवशिष्ट राहिलेल्या मध्यभागाच्या समोरासमोरील भिंती जरा एकमेकांकडे कलल्या होत्या. आपल्या वृद्धापकाळीं, एकमेकांच्या आसऱ्यासाठींच व आपले मनोगत सांगण्यासाठींच जणूं त्या जवळ आल्या होत्या !

"समजलं का ते कां आले आहेत ?"

"हो, आपलीच वासलात लावायला !"

"म्हणजे ? संपलंच म्हणावयाचं आपलं आयुष्य !"

"इतका काळ लोकोपयोगी होऊन मैत्रीनं जवळ जवळ राहिलों आपण अनेक सुजनांचं छत्र होतों..."

"आणि आतां..."

"खुल्या वातावरणाचा गंधहि नाहीं...स्वार्थी कीटकांचीं हीं जाळीं..."

"नको तें चित्र डोळ्यांपुढं ! जिणं कंटाळवाणं झालं आहे !..."

"सुजनांचा संपर्क संपला ! सर्व सुज्ञ तर बाहेरच्या खुल्या वातावरणांत आणि आंत हा असा नीच धुडगूस !...एक दुसऱ्यांची नरडी दाबायला आपला सदा तयार !"

"वाटतं परिस्थितीला मान वांकवावी !..."

"आणि म्हणावं आपले दिवस संपले !..."

"बोलणं सोपं ! पण बाई करणं कठीणं !..."

"खरंच !... आठवतात तुला ते मागले दिवस ?..."

दोन्ही भिंतीच्या अंगावर कांटा उभा राहिल्यासारखें झालें !...

"हं हं संभाळ !" दोघीहि एकमेकींना इषारा देण्यासाठीं ओरडल्या.

"आपलं तारुण्यं गेलं; आतां बाई, भावनांचा आवेग आवरला पाहिजे; नाहीतर जिवावरच बेतायचं !...अंऽ?...कांग...?...हंसतेसशी ?..."

"हंसू नको तर काय करूं ? जिवावर बेतायचं आणखी कांहीं निराळं राहिलं आहे का ग ?"

"हंऽ ! तेंहि खरंच !...पण आणखी जनसेवा करावीसं वाटतं ना !..."

"हो पण, तुम्ही आम्हींच करावीसं कुणी सांगितलंय् ?...आपल्या सामान्यांना खाना वाट करून !..."

"पण एके काळीं आपण..."

"एके काळची परिस्थिती सर्वकाळ रहावी असाच कां तुझा अट्टाहास ?".

"पण आपण अजून..."

"समजलं समजलं !...हें पहा, वातावरण बदललं आहे. गरजा निराळ्या झाल्या आहेत ! तुझ्यामाझ्या सेवेची आतां अपेक्षा नाहीं. !..."

"आपण उचलून धरलेलं छत्र कुणालाच नको म्हणतेस, तेव्हां ?..."

"कुणाला पाहिजे आहे हें पहातच आहेस ! जरा भोंवतीं डोळे फिरव हवे तर !..."

सबंध वाडा एकदां मोठ्यानें हदरला !...

पाहणी करणारी मंडळी भराभर बाहेर पडली.

कोळी मात्र या कोपऱ्यातून त्या कोपऱ्यांत गेले. घुशींनीं बिळांतून तोंडें बाहेर काढून पुन्हा आंत घातलीं; वाघळांनीं जागच्या जागीं एकदम कर्कश आवाज केला.

तेव्हां बाहेरचीं मंडळी कुजबुजली–" कांहो कोसळतोय् कीं काय ?..."

पण आंत तर मर्यांचीच विचारसरणी पुढें चालू होती !

"पाहिलंस का काय गोंधळ उडाला !..."

"पण एकाच परिस्थितींत खिचपत पडणारे हे जीव ! यांच्याच उपयो
पडायचं ना आपण ?...यांच्याचसाठीं आपलं हें छत्र ?...त्यापेक्षां..."

"पण आपल्यानंतरची रचना–घटना तरी लोकोपयोगी होईल का ?..
लोक पुन्हा वापर सुरूं करतील म्हणतेस ?..."

"हो खरंच; तोहि एक प्रश्नच आहे !..."

"शंकाकुशंका कशाला उगीच ?" जमिनीकडून एकदम गंभीर आवा
येतांच दोन्ही भिंती दचकून जास्त खालीं वांकल्या.

"काय म्हणालांत, मोठे आजोबा ?" दोघींनीं पायाकडे पाहिलं.

"नाहीं, म्हटलं शंकाकुशंका कसल्या काढीत बसलां ? नव्या घटनें
काळजी करून तुम्हांला काय मिळणार आहे जास्त ?...मी तर आज अनंत काल
तुमच्यासारखीं बालकं येतांना नि जातांना पहात आहे. एकाचा काल संपला की
दुसरा त्या जागीं येणारच ! स्वतःच कायमचं रहावं हा अट्टाहास कां तुमचा ?..."
पाया गांभीर्यातें म्हणाला.

"तसं नव्हे, आजोबा !" त्याच्या बाजूस जास्त झुकून त्या म्हणाल्या,
"पण यानंतर आतां आमची वाट काय ?"

"तुमच्यांतील चांगला अवशेष नवीन रचनेच्या भरीला पडेल; बाकी व्हाल
जमीनदोस्त ! याशिवाय जास्त अपेक्षा कशाला ?..."

"पण आजोबा, आमच्यामागून होणारी इमारत आमच्याहून जास्त
चांगली व उपयुक्त होईल कांहो ?..."

"तुम्हाला कां काळजी ?...अगदीं जगाच्या सुरवातीपासून आपण
असल्यासारखं एखाद्यानें कां बोलावं ? मला समजत नाहीं !—"

"तसें नव्हे ! मनाला आपलं तेवढंच समाधान !..."

"तर मग एवढं आपलं लक्ष्यांत असूं द्या ! माझ्या पायावरील कोणतीहि
घटना हितावहच होईल !...तुम्ही सुखानं निरोप घ्या !..."

त्या दोघी एक क्षणभर अगदीं जवळ जवळ आल्या.

वरील छप्पर गदगदां हलूं लागलें; आंतील जीवांची एकाएकीं सुरू झालेली

ती कर्कश आरडाओरड !...

"पाहिलंस ! हें एक आणखी नवंच संकट !..." एक भिंत जमिनीवर
कलतां कलतां म्हणाली; "आपल्या आसऱ्याच्या या जीवाचं—"

"अगबाई खरंच !"

तुमचीहि अगदीं लवंडलीच !

धडाड् !...धड्डाड् !! धड् !...धाऽऽड् !!

झालें ! वाडा एकदांचा कोसळला !

आपापसातील स्वार्थासाठीं विणलेलीं जाळीं विरलीं !—

आपलपोटेपणानें परक्यांना पुरणारीं बिळें बुजालीं.

कर्कश शब्दांचा एकच ओरडा झाला ! शिव्याशाप बाहेर पडले !

पण छप्पर खालीं कोसळतांना झालेल्या भीषण निनादांतूनही वाड्याच्या
पायाचा तो गंभीर आवाज सर्वांना ऐकूं येत होता–"हरकत नाहीं !...जा ! जा !!
जीव उगीच मागं ताटकळत नका ठेवूं ! बहुजनसमाज बाहेरच आहे !!..."

जगा वेगळं

आम्ही राजकारणाच्या किंवा समाजकारणाच्या गोष्टी बोलत होतों असें नाहीं
पण नाहीं नाहीं म्हणतां जवळ जवळ अर्धा तास तरी आनंदानें बोल
बसलों होतों.

शेवटीं हंसतमुखानें त्याच्यापुढें कोल्ड्रिंकचे पांच पैसे चुकते करून, म
रस्त्यावरच्या गर्दींत पाऊल टाकलें मात्र;...पुन्हा उन्हाचा रखरखाट सुरू झाला
भोंवतीं वर्दळ चालूच होती पूर्वीसारखी; प्रत्येकजण आपलेंच घोडें पुढें दमटीत..

आम्हा मराठी संपादकांचें आयुष्यच मोठें गमतीचें (!); एकएका अंकाचं
प्रसिद्धी म्हणजे एक एक बाळंतपण; त्याच दिवशीं एका दूरच्या मित्राला लिहि
होते—"माझ्या गैरशिस्त व्यवस्थापकाविषयीं तूं तक्रार करतोस होय ? पण मा
आई, माझ्या ऑफिसांतल्या शिपायाला जरी चार शिव्या हसडल्यास, तरी त्य
मला एकट्यालाच पोहोचतील. तुला इकडली जरा बित्तंबातमी सांगतों आपली
इथल्या सर्व 'म्हारकी'ची केंद्रित जबाबदारी एका व्यक्तीतच समावलेली आहे
तेंव्हां मला शिव्या यावयाच्या नसतील तुला तर माझ्या व्यवस्थापकाला किंवा
शिपायालाहि एकादी शिवी देत जाऊं नकोस कधीं !"......

...आणि याच नियमाप्रमाणें मी आज माझ्या मासिकाचा जाहिरात-एजंट
म्हणून व्यापारी भागांतून मोठमोठ्या पाट्या वाचीत फिरत होतों.

चार ठिकाणीं ठरल्याप्रमाणें नकार ऐकून, पायऱ्या उतरून रस्त्यावर येतों
तो डोक्यावर पुन्हां तळपता सूर्य रागारागानें बोलूं लागला; व समोरचें लहानसें
'कोल्ड्रिंक हाउस' तर मला हांकाच मारूं लागलें.

'चला' असें आपल्याशींच पुटपुटत मी रस्ता ओलांडून आंत शिरलों.

बाकावर बसतों, तों एक हंसतमुख प्राणी-बहुतेक तिथला मालकच-
समजुतीनें येऊन आदबीनें उभा राहिला !

मी रॅकवर ठेवलेल्या तांबड्या हिरव्या बाटल्याकडे पहात म्हटलें, "कसलं
आहे बाबा सरबत ?"

"कसलं देऊं ? नारिंग, चफरचंद, डाळींब, पाइन..."

"दे झालं कसलं तरी !" मी विशेषशी चिकित्सा केलीच नाहीं.

"केशरी देऊं ?" तो हंसून म्हणाला, "केशराचाच नुसता अर्क आहे
हो, तीहेब !"

"हं ऽ ! होना देव" मी किंचित् बेफिकीरीनेंच म्हणालों- "एकूण आंत
येणं असलं म्हणजे झालं !"

सरबत तयार करतांनाची त्याची चलाखी; बर्फ आंत टाकतांच ग्लासाच्या
तोंडावर एक हात ठेऊन दुसऱ्या हातांतील चमचानें तें घुसळणें !......सरकन्
आणि गवताची नळी काढून ग्लासांत टाकली व तें मजपुढें ठेवलें.

मी नळीनेंच बर्फ ढवळलें आणि एक गारसा घोंट घेत त्या चिंचोळ्या
दुकानांतील व्यवस्था पाहूं लागलों.

निरनिराळीं चित्रें लावलीं होतीं. सत्रा निरनिराळ्या तारखा दाखविणारीं अनेक
वर्षांचीं कॅलेंडरें, भिंतीवरील गेलेला रंग झांकण्याचा आटोकाट प्रयत्न करीत होतीं.
त्याच्या परमालकाचें 'वैभव' लपविण्याचा त्यानें प्रयत्न केला होता !

दुसरा घोट घेऊन मी क्षणभरच मनाशीं हंसलों.

आतली कोणी गिऱ्हाइक नव्हतें; म्हणून तो समोरच्या खुर्चीच्या रांगेत
बसून व रस्त्यावरील ये-जा पाहूं लागला.

मी माझ्या मागल्या भिंतीकडे दृष्टि वळवली. दोनतीन चित्रांतील
त्यांतील एका चित्रानें माझें लक्ष वेधलें.

दोनतीन वर्षांपूर्वीचें कोणतें तरी कॅलेंडर होतें तें !

हिमानें आच्छादिलेलें तें पर्वताचें पांढरें पांढरें शिखर; भोंवतीं थोडथोडीं
हिरवीं आच्छादिलेली हिरवींगार झाडें......

बर्फामुळें आलेल्या पोटांतील गारव्यानें मला क्षणभर वाटलें, मी हिमालयांतच आहे जणूं !

आणखी एक घोट घेऊन मीं पुन्हां मागें वळून पाहिलें; व आपल्याशी आणखी एकदां हंसलों.

त्याचं लक्ष होतं माझ्याकडे—

" कां साहेब, हंसलात हो ? "......

" नाहीं ! तुझी एक एक करामत पहातोंय् इथली बसल्याबसल्या !

मी ग्लास टेबलावर ठेऊन म्हणालों.

" कां ? काय झालं ? " तो थोडें गोंधळून सभोंवार पहात म्हणाला.

" विशेष नाहीं कांहीं ! हें हिमालयाचं चित्र लावणाराचं लक्ष गिऱ्हाइ कडे होतं मला वाटतं !...उलटच लावण्याची लहर लागलेली दिसते त्याला ! मान खालीं वांकवून मी आणखी एक घोट घेतला.

" मीच लावलं साहेब तें चित्र ! उलटं न् सुलटं ! पाहायसाठीं नाहीं तें. तो उठून उगीचच चित्राकडे जात म्हणाला.

" म्हणजे ? "

" साहेब, मालकाला जागा-भाडं ऐंशीं रुपये देतों. बायको अन् चार पो आहेत पाठीशीं !...चालवावं लागतं दुकान ! दुसरं काय ?...मालकाला दिडकी खर्चायला नको !...रंग गेला, चुना पडूं लागला, तिथं एक मोठं भो पडलं भिंतिला, शेवटीं. म्हटलं, मालक नाहीं दुरुस्त करीत तर आपण त लपवून टाकावं तें ! हो ! चार गिराईक येणार जाणार...तेंव्हां टाकलं झा चार खिळे ठोकून चित्र भिंतीला लटकवून ! "

त्याची बचावाची मुळमुळीत पद्धत पाहून मला हसूं आलें.

" कबूल रे ! पण म्हणून हिमालयाला डोक्यावर उभा करायचं नव्हतं असं !...सरळ, चार लोक लावतात तसं नीट लावलेलं चित्रसुद्धां मागली पड भिंत झाकूं शकतं ! पण आतां तर हा शिखरावरचा बर्फ केंव्हांतरी वित तुझ्या दुकानांत एकदम पाणीच पाणी होईल असं वाटतंयू ! अन् मग काय गा गार सरबतच सरबत ! " मी मुद्दाम त्याची थट्टा करीत म्हणालों.

तो अगदी मनमुराद् हंसला. मग थोडा वेळ विचार केल्यासारखें करून मग हसून म्हणाला, " खरं साहेब तुमचं म्हणणं ! पण तुम्हीच पहा. आतां इतकीं गिऱ्हाइकं येतात; पण प्रत्येक आपापल्या धांदलींत. आणि आम्ही तरी कशाला; बघा विचार ! एकेका माणसामागें पैसा मिळायचा; एवढं भाडं, नोकरांचा पगार, घरीं बायकापोरं, यांचीच सारखी काळजी !...कुणाला कुणाशीं बोलायला वेळ आहे, साहेब ? प्रत्येक येतो; आपली सोय बघतां बघतां सभोंवार पहातो; काम झालं की चालला..."

मी सरबताचे शेवटचे दोनचार घोंट घेतले. आणि त्या तत्वज्ञान्याकडे कौतुकानें पहात उभा राहिलों.

" इतकीं सरळ टांगलेली कॅलेंडरं आहेत !—पण या एका उलट्याविषयींच तुम्ही चौकशी केलीत ? " तो पुढें थोड्या गांभीर्यानें पण वरवर हंसून म्हणाला—" सरळ इतरांसारखंच लावलं असतं हें चित्र तर आपल्यासारखी माणसं माझ्याबरोबर बोलली तरी कशाला असतीं ? सरबत प्यायला येणारे इतर तसेच तुम्ही एक !... पण साहेब, आज आपली त्यामुळेंच तर ओळख झाली; आपण एकमेकांबरोबर बोललों;...हें काय थोडं झालं ? असलं जगावेगळं कांहींतरीं चमत्कारिक असलं म्हणजे आमच्यासारख्या लहान माणसांची आपल्यासारख्या थोरांशीं ओळख व्हायची ! "

त्यानें मजकडे पाहून स्मित केलें. मलाहि त्याच्या बोलण्याची मोठी गंमत वाटली. —' जगा वेगळं ! ?'...

मी पायऱ्या उतरतां उतरतां मनांत हसूंन म्हणत होतों—" अरे कोण मोठा अन् कोण लहान, बाबा ? तूं म्हणतोस तसं जगावेगळ्याशिवाय मन आकर्षिलं जात नाहीं एवढं मात्र खरं !...हं...जगावेगळं ! !–"

अन् मग मी कायम ठशाच्या गर्दींत जाहिरातीच्या पाट्या पहात शिरलों. ...नेहमीचा रखरखाट सुरू झाला; भोवतीं वर्दळ चालूच होती पूर्वींसारखी; प्रत्येक जण आपलेंच घोडें पुढें दामटीत...

———

देऊळ

——=:[×]:=——

परवांच्या इलेक्शनच्या गडबडीमुळें मला माझ्या कांहीं वर्षांपूर्वींच्या धडपडीचें हंसू आलें; आणि ओघानेंच ते दोन तीन प्रसंगहि आठवले.

माझ्या सविस्तर पत्राला बाबांनीं नकारार्थी तार पाठविली; त्याच दिवशींची प्रभातफेरी, लाठीमार, घोडदौडी, यांचीं वर्णनें पुन्हां वाचतां वाचतां माझ्या सात्विक संतापानें उचल खाल्ली; आणि स्वतःच्या आजपर्यंतच्या नामर्दाईची मला फार लाज वाटली.

त्या दिवशीं डोक्यांत सारखे विचार चालले होते !...निष्ठुर लाठीमार जखमांतून सांडणारें रक्त—सत्याग्रहांतील एकेक दृश्य...

अनत्याचार म्हटलें म्हणून काय ? युद्धच जुंपलें होतें. तें एक ! सारी रात्र मी जागूनच काढली.

मला वाटत होतें, ‘बाबांना कांहीं भावना आहेत कीं नाहींत ? पण आप तरी त्यांचं नेहमींच अक्षरशः कां ऐकावं ?’

शेवटीं कोंबडे आरवूं लागले. आमच्या वसतिगृहाच्या स्नानगृहांत बादल्या आपटल्याचा आवाज झाला. एखादी गरम पाण्याच्या वाफेबरोबर निघणारी कोणाच्या तरी गाण्याची लकेर कर्णपथावर आदळूं लागली.

मी बिछान्यावर झटकन् उठलों. टॉवेल खांद्यावर टाकला; कोनाड्यांतील साबणाची पेटी हातांत घेतली; आणि खोलीला कडी लावून खडावांचा ‘चट्क् पट्’ आवाज करीत आंघोळीला निघालों.

स्नानालयाच्या धगधगत्या भट्टीजवळच जोगळेकर ब्रश घाशीत उभा होता. त्याचा निस्तेज बसक्या गालांचा चेहरा पाहून मी मनाशींच किंचित् हंसलों; आणि स्वतःशींच उपहासानें म्हटलें—“ हे आमचे हिंदुस्थानचे तरुण; पुस्तकं घोकून देशाची सेवा करणार ! साऱ्या स्कॉलरांची एक जात एथून तेथून !”

बादल्या नेऊन एका खोलींत टाकल्या व दार बंद केलें. त्या थंड हवेंत [illegible] पडणाऱ्या गरम पाण्यांतून निघणाऱ्या वाफा माझ्याशीं विचारविनिमयच करीत होत्या जणुं...“ ही आपली इथली शेवटचीच अंघोळ बरं ! आतां युद्धांत कुठलें गरम पाणी ? अंघोळ तरी करायाला मिळेल कीं नाहीं कुणास ठाऊक !”

[illegible] पुसतां पुसतां विचारांचें काहूर उठत होतें–“ देशांतला वणवा भडकला आहे; आणि आम्ही कारकुनी विद्या हस्तगत करण्यासाठीं धडपडत आहों; [illegible] कार्यं करीत आहों !...आणि इतकं असूनहि बाबा म्हणतात...छे ! अशा वेळीं त्यांचं काय म्हणून ऐकायचं ?...”

सकाळच्या वाऱ्याची एक मंद झुळुक माझ्या स्नानमुळें उत्तेजित झालेल्या अंगाला [illegible] गेली. मला वाटलें त्यांतूनहि मला तोच संदेश मिळत आहे: मनाशी म्हटलें, “ ठरलंच आतां !”

दार उघडून मी पुन्हां कॉटवर पडलों. स्प्रिंग करकरल्याचा आवाज होतांच, माझ्या मनांत प्रतिध्वनी उमटला, “ बाबारे, देशाच्या या हलाखीच्या दुःखद स्थितींत तुला अजूनहि असल्या मऊ गाद्या–गिरद्या आठवाव्यात ना ?”

विंचू डसल्याप्रमाणें मी चटकन् उठलों. पसरलेलें बेडिंग बांधलें.

धोतरें, चादर, दोन तीन खादीचे सदरे, यांची एक लहानशी वळकटी केली, मऊ बिछाना गुंडाळून जाड दोरानें करकचून बांधला, व कोपऱ्यांत टाकला. [illegible] सारें सामान एका कोपऱ्यांत उडवलें.

काल परवांच सुशोभित दिसणारी ती खोली आतां ओकीओकी दिसत होती.

खिडकीखालीं टाकलेल्या घोंगडीच्या वळकटीवर मी डोक्यावर हात घेऊन [illegible] ओढून बसलों. माझा विचार चालला होता.

बाबांची संमति नव्हती; तरी गुलामी मनानें उभारलेल्या नरकांत खिचपत [illegible] मनापासून पडावयाचें मीं ठरविलें होते. त्यामुळें मनाला

वाटणारा एक प्रकारचा उत्साह अंगांत फिरत होता; डोळ्यांपुढें आपल्या भाव यशाचीं कल्पनारम्य चित्रें उभीं रहात होतीं...

सकाळच्या एक्स्प्रेसला निघावयाचा बेत...'आपल्याला दोस्त पोंचवायला स्टेशनवर येतील!' हा विचार नको नको म्हणतांहि मनांत डोकावलाच!..

एखादा हार...फोटो...वर्तमानपत्रांत नांव...

तोंच दारावर 'टक् टक्' आवाज आला. दोनदां ऐकल्यावर भानावर येऊ मी एकदम दचकलों.

उजाडण्यापूर्वीं कोण आला माझ्याकडे मला समजेना!

कडी काढली. तों एक बत्तीस तेहतिशीचा मनुष्य मजपुढें उभा!

'ना ओळख ना देख; याचें सकाळींच मजकडे काय काम?'—

पण तो कांहीं एक न बोलतां एकदम आंतच शिरला.

"काय पाहिजे?" मी आश्चर्यानें त्याच्या हालचालीकडे पाहूं लागलों.

तो एकदम खिडकीकडे गेला. कठड्यावर बसून झटकन् उठला. नंतर प्रत्येक कोंपरा तपाशीत तो माझ्या टेबलाशीं आला. टेबलाकडे थोडेसें पाहून त्यानें मागल्या कोपऱ्यांत पाहिलें. दाराशीं आला व कड्या खालीं-वर करूं लागला.

पुन्हां कॉटजवळ जाऊन क्षणभर बसला. तेथून उठून हंसत हंसत खोलींत येरझारा घालीत कांहींसें पुटपुटला. मग खिडकीजवळ जाऊन एक पाय धक्क्यावर ठेवीत त्यानें आपली दृष्टि खिडकीबाहेरील काळोखांत स्थिर केली.

पुन्हां त्याला काय वाटलें कोणास ठाऊक? माझी खुर्ची खिडकीजवळ ओढून तो तिच्यावर बसला; व पूर्वींप्रमाणेंच किंचित् स्मित करीत तो पुन्हा काळोखांत पाहूं लागला.

एकामागून एक सारखे होत राहणारे त्याचे हे चाळे मला शेवटीं असह्य झाले. ओळख नाहीं कांहीं नाहीं. हा माझ्या खोलींत एकदम शिरतो काय आणि कांहींएक न बोलतां वेड्यासारखा...

'खरंच, वेडा तर नसेल हा?'...माझ्या डोक्यांत चटकन् विचार आला; आणि मी त्याच्याजवळ जाऊन उभा राहिलों.

कांहीं वेळ असाच स्तब्धतेंत गेल्यामुळें तो मजकडे मान वळवून गालांतल्या गालांत हंसला. "मी कुणी वेडा आहें असंच वाटलं. असेल तुम्हांला, नाहीं?"

माझ्या मनांतली कल्पनाच त्यानें बोलून दाखविलेली पाहून मी दचकलों!

"सर्व दृष्टींनींच मी वेडा आहें!" तो हंसून म्हणाला, "नि या ओळखीच्या खोलींत शिरताच मी तर जास्तच वेडा झालोंय्."

मला अजूनहि कांहीं उलगडा होईना.

मी गोंधळून त्याच्याकडे पाहूं लागलों.

"त्याचं असं पहा..." त्याचे डोळेच जणूं काय त्याच्या मनांतलं सारं बोलत होते. "याच खोलींत मी दहा अकरा वर्षांपूर्वीं रहात असें. माझं टेबल असे त्या कोपऱ्यात; कॉट दाराला लागून. आरामखुर्ची ठेवी या खिडकीजवळ; आणि मग तासचे तास वाचीत नाहींतर या टेकडीवरील नानाविध दृश्यं पहात विचार करीत बसे;...एकाएकीं ही खोली सोडीपर्यंत माझा असा क्रम चाले. किती छान खोली आहे, नाहीं? कुणालाहि प्रेम वाटावं तिच्याबद्दल! अलीकडे नोकरी लागल्यापासून अनेक वेळां जातां येतां मी पाहीं; तों कुलुप असे. काल तुमच्याच कुणाचीशी घरून आलेली तार माझ्या पहाण्यांत आली. मींच यंत्रावर घेतली ती; कुणाच्या तरी वडिलांची होती; 'चळवळीस मिळण्याचा अविचार करूं नकोस!' अशा अर्थाचा मजकूर होता त्यांत. इतके दिवस संभाळून ठेवलेल्या मनाला पुन्हा क्षणांत वणवा लागला. जुन्या गोष्टी आठवल्या. ही माझी आवडती खोली. म्हटलं उठवावं लागलं आंतल्या विद्यार्थ्याला तरी हरकत नाहीं. चार शिव्या खाऊं!..पण आज आपल्या खोलींत क्षणभर बसायचंच!! म्हणून मुद्दाम काळोखांतून ठेंचाळत ठेंचाळत आलों. जिथं बसून, आतां साफ नाहीशा झालेल्या ध्येयांचें मनोरे बांधले, मूर्ती केल्या, त्या माझ्या देवळाच्या दारीं उभा राहिलों, कीं क्षणभर तरी मनाला समाधान वाटे. आज तर तुम्ही सोय करून दिलं! तुमचे आभार मानावेत तेवढे थोडेच!"

माझी पहिली—त्याच्या वेडेपणाची—कल्पना जेथल्या तेथें विरून गेली. किती विलक्षण! माझी व त्याची राहाण्याची खोली एकच!

त्याच्या बोलण्यावरूनच आतां मला समजलें. स्वारी पोस्टांतलिपि क्लार्क असावी. पण ज्यामुळें त्याच्या मनाची विलक्षण खळबळ उडून देणारी आपल्या जुन्या खोलीची त्याला आठवण झाली, ती बाबांकडून मला आलेली तारहि याच्याच हातीं प्रथम जावी'हा तरी चमत्कारिक योगायोगच नव्हे का ?

पण त्या तारेनें त्याच्या मनावर इतका परिणाम कां व्हावा, याचं हं मात्र मला न समजून माझें कुतूहल वाढलें; एकदम जागृत झालें.

मीं तें तसेंच दाबून ठेवून त्याला विचारलें, "कां ? एकदम नोकरी सोडावी लागली ? कांहीं संकट आलं आपल्यावर ?"

"हॅः हॅः !" तो किंचित् उपाहासानें हंसून म्हणाला, "संकट तर खरंच पण तें माझ्या एकट्यावर नव्हतं ! साऱ्या देशावर !...पण ती फार फार लांब गोष्ट आहे...चला, आपण फिरायलाच बाहेर पडूं..."

मी वळकटी वरून उठलों. इतक्यांत त्याचें लक्ष माझ्या साऱ्या बांधलेल्या सामानाकडे गेलें. तो किंचित् चमकून म्हणाला "कां ? कुठं जायला निघाला आहां वाटतं ?...मग उगीच तुमचा वेळ मोडला मी...क्षमा करा हं !"

तो खुर्चीवरून उठला व टोपी चढवून दाराकडे वळला.

माझें कुतूहल जास्तच वाढलें; मी क्षणभर मनाशीं विचार केला, म्हटलें "तसं विशेष नाहीं. आपण फिरून येऊं शकूं सहज, पेन्शरांच्या मारुतीपर्यंत !"

"अंऽ ?"त्याच्या थोड्याशा हिरमुसल्या चेहऱ्यावर पुन्हां उत्साह चमकला, "तुम्हाला त्रास होत नसेल तर मी तयारच आहे. मात्र पेन्शनरांपेक्षां जोरानं जाऊं !...पण पेन्शनरसुद्धां नेहमींच तरुणांपेक्षां निराळे नसतात बरं का ! त्यांच्यासारखं हळूंहळूंच जाऊं बोलत बोलत..."

आम्ही दोघेहि कुलूप लावून हॉस्टेल डिस्पेन्सरीला वळसा घातला आणि फर्ग्युसन टेंकडीकडे चढूं लागलों.

"माझं नांव गोरक्षकर—भाई गोरक्षकर !...हल्लीं एक सरकारी कारकून आहे पन्नास रुपयांचा !" तो आपल्याविषयीं हळूं हळूं माहिती सांगूं लागला.

त्याच्या प्रेमळ स्वभावाची मला गंमत वाटली; मी गप्प गप्पच चाललों होतों त्याच्याबरोबर.

"तुमचं नांव ?" त्यानें चालतांना एकदम मजकडे वळून विचारलें.

"मी साने ! भाऊ साने, भाईसाहेब ?" त्याच्याकडे क्षीण स्मित करून मी म्हणालों. आतां त्याला आपली थोडीशी ओळख पटणार अशी माझी कल्पना होतीच.

आणि तसेंच झालें. तो क्षणभर चमकला व पांचसात पावलें चालल्यावर म्हणाला—"म्हणजे कालची तार..."

"हो, मलाच आली !...पण तरीहि मीं चळवळींत पडण्याचं ठरविलं आहे !" मी त्याचें वाक्य पुरं करून पुढें म्हणालों.

"काय चमत्कारिक घटना ही !" तो अस्पष्ट स्मित करीत थोड्या वेळानें म्हणाला, "आज अचानक तुमचीच ओळख व्हावी आणि तुमच्याशीं बोलण्याचा हा अकल्पित योग यावा !"

"देशांत असं युद्धकुंड पेटलं कीं आपल्यासारख्यांचं कुठंच लक्ष लागत नाहीं, नाहीं !...वाटतं, आपले पूर्वज वेळोवेळीं कर्तव्याला जागले. आपण आपलं कर्तव्य केलं नाहीं तर आपले वंशज काय म्हणतील आपल्याला ? डोळ्यांदेखत तरुणांचे स्वार्थत्याग चालतांना आपण ठोकळ्यासारखें थंड पडून राहणं ! किती अशक्य ? तुम्हांला नाहीं असं वाटतं ?" तो मजकडे वळून कळकळीनें म्हणाला.

तो जणुं काय माझ्याच मनांतील विचार बोलत होता.

"तुमच्यासारखीच मला माझ्या वडीलांची तार आली होती. त्या वेळीं आपल्या खोलीच्या खिडकींतून मी या टेकडीकडे पहात दिवसामागून दिवस विचार करीत होतों. शेवटीं ठरविलं कॉलेज सोडायचं !" भाईसाहेब मजकडे अंतर्मुख दृष्टिक्षेप टाकीत म्हणाले, "आणि मग मला वाटत होतं मी कोणी मोठा आहे, माझ्या बरोबरचे रुळल्या मार्गानं जाणारे किती संकुचित वृत्तीचे, स्वार्थी !.."

मला पटलेंसें पाहून ते पुढें म्हणाले, "केव्हां निघणार ? आज ?"

मी मानेनेच 'होय' म्हटलें.

"कुठें जाणार प्रथम ?...कोणतं कार्य हातीं घेणार ?"

त्यांनी विचारलेल्या प्रश्नांनीं मी चमकलोंच.

त्या प्रश्नाचा मी त्या क्षणापर्यंत कधींच विचार केला नव्हता. मीं कांहीं उत्तर दिलें नाहीं.

" सीनिअर बी. ए. ला आहांत का ?...मी पण त्याच वर्गांत होतों !" भाईसाहेब थोड्या वेळानें म्हणाले, " महात्माजींनीं म्हटलं कॉलेज सोडा, आम्हीं सोडलं. ते म्हणाले तुरुंग भरा, आम्हीं भरले. चांगला वर्षभर होतों आंत ! भा… संसारी बाबा आपले तळमळ होते. पण थोड्याच दिवसांत गांधीजींची 'हिमालया एवढी चूक' झाली; आणि आम्ही बाहेर पडलों. पदवी नाहींशी झाली होती भावना संपल्या होत्या. बाबा आजारी आणि भावंडं वाऱ्यावर पडलेलीं...संसाराचे पाश असे अचानक माझ्यापुढें आले; आपल्या कल्पना अशा एकाएकी ढांसळल्या, म्हणजे सामान्य माणसानं काय करावं ? रागावूं नका भाऊसाहेब तुम्ही मग काय केलं असतं ?"

माझ्यापुढें सहजच एक चित्र उभें राहिलें. बाबा आजारी आहेत, त्यांना बिनपगारी रजा घ्यावी लागत आहे. आपला शरद्, सुनीती, आई, सारीं माझ्याकडे आशेनें पहात आहेत; आणि मी नोकरीसाठीं अर्ज करीत आहें; सुचनाहोऊन इकडे तिकडे फिरत पोटाच्या साधनाचा शोध करीत आहें.

" मला वाटत होतं मी कुणी नेता होईन !" तेवढ्यांत भाईसाहेब पुढें हळू हळू शब्द उच्चारीत म्हणाले, " पण तुरुंगांतून आल्यावर साधा लढवय्या शिपाई म्हणूनहि माझी कांहीं निराळी किंमत कुणी करायला तयार होईना ! घरीं जाऊन पाहिलं तों सारा गोंधळ माजला होता. माझा धाकटा भाऊ मॅट्रिक अर्धवट टाकून नोकरी शोधीत होता...आईचे बरेचसे दागिने कमी झाले होते. देशसेवा करायची खरी...पण तीहि कायम कशी टिकणार ? माणसाला साधीं जगण्याचीं साधनं तर मिळविलीं पाहिजेत ?...बराच प्रयत्न आणि वशीले झाले. माझीं ध्येयं हळूहळू विरघळलीं. आणि शेवटीं आतां साध्या कारकुनींत माझं लौकिक आयुष्य सुरूं झालं आहे. क्षणभर असामान्यामागें लागलेला सामान्य थरांतील मनुष्य शेवटीं सामान्यांतच जाऊन पडयचा असा !"

त्यांचें संथ बोलणें चालू होतें. माझे विचार मात्र डळमळूं लागले होते !

" तरुणपणांतील उत्साह भावनांवर उभारलेला असतो, भाऊ ! आणि सामान्य माणूसहि आपलं संथ आयुष्य सोडून असामान्य होऊं पाहातो; [illegible]बाहेरील मोठ्या गोष्टींस मोठ्या हुरुपानं हात घालतो." भाईसाहेब [illegible] आपले विचार मांडीत होते. " पण त्यांतून गळून पुन्हां जर का तो सामान्यांत मिसळला तर त्याचे सारे उच्च विचार, सारीं ध्येयं कुठल्या [illegible] नष्ट होतात; आणि या एका निरुत्साहानंच तो थेट दुसऱ्या टोकापर्यंतहि पोहोंचतो..."

क्षणभर कोणीच कांहीं बोललें नाहीं.

" पदव्या साध्य नव्हेत, भाऊ ! साधनंच ! ! पण त्यांचा उपयोग साफच [illegible] नाहीं ! घडणजडण करणारी विद्यार्थीदशा प्रत्येकाला पाहिजेच ! नको ?" [illegible] भाईसाहेब पुढें म्हणाले— " भाऊ ! ध्येयं संपलीं कीं मनुष्य मेला ! [illegible] घ्या कीं ! आपल्या त्या खोलींत राहणारा भाई ! आणि आजचा पन्नास पंचावन रुपडे कमविणारा आपल्या समोरचा कारकून भाई किती फरक ? त्या वेळचं तें निस्वार्थी जीवन ! आणि आज भोंवतीं असलेलं स्वार्थी आकुंचित वातावरण !...एकंदरीत जगाशीं जास्त संबंध न आलेलाच बरा, भाऊ ! त्याचे [illegible] दिसले कीं ध्येयं बाजूस पळूं लागतात. आणि मग सुरवातीच्या तारुण्यांतील आपलींच ध्येयं, आपलीच उत्साही मूर्ती,...आपल्याला दैवी,... [illegible] वाटतात..."

आम्ही पेन्शनरांच्या मारुतीला वळसा घालून टेकडी उतरूं लागलों होतों. [illegible] साफ उजळल्या होत्या. बालरवीचे गुलाबी किरण आकाशांत वर [illegible] पसरत होते.

मोळी डोक्यावर घेऊन शहराकडे जाणारी एक बाई आमच्याच पुढून चालली होती. उज्वल आकाशाच्या पार्श्वभूमीवर तिच्या शरीरयष्टीची काळी रेषा व डोक्यावरील वांकड्यातिकड्या कांटक्यांचा भारा !...' जणूं काय श्रमदेवीच आपल्या समोर चालली आहे !' अशी कल्पना माझ्या डोक्यांत आली.

" ही चळवळ हा एक मार्ग आहे..." भाई पुन्हां माझ्याकडे पाहून म्हणाले, " पण तो एकटाच मार्ग नव्हे, भाऊ ! ती आपल्या समोर एक मोळीविकी चालली

आहे पहा ! दरिद्री हिंदुस्थानचं चित्र असंच एखाद्या प्रकारं काढतां येईल. तिकडं तुमचं देशसेवकांचं लक्ष आहे का ?"...

"चार आण्यासाठीं ती दोन दिवस धडपडली पहा !" भाईसाहेबांचा आवाज कांहींसा रुद्ध झाला होता—"तिला आपल्या देशाची, फार काय, तुमच्या पुणें शहराची तरी काय माहिती आहे ?...चार आण्यासाठीं ही गांवभर फिरत असतांना हिंचीं नागडीं उघडी पोरं मातींत खेळत बसलीं असतील !...आणि नंतर माती व पैसा यांतील भेद समजण्याचं त्यांचं वय झालं कीं बिचारीं पोटामागं लागणार !—त्यांना तुमचा देश व तुमची चळवळ काय देणार ? त्यांचं, त्यांच्या पोरांचं, पोट शिक्षण, त्यांना कुणी पुरवायचं ?"—

जिमखान्यावरून आम्ही वसतिगृहाजवळ पोहोंचत होतों.

"भाऊ, आपल्याला एकदम वाटतं तसंच सर्व नसतं !" भाईसाहेब म्हणाले. "सामान्य माणसाला स्वार्थत्याग काय उपयोगी ? आणखी स्वार्थ त्यांना चिकटलेला असल्यामुळं, दुहेरी ओझं न झेंपून तो जर एकदां घसरगुंडीला लागला तर साफ तोंडघशीं पडतो. आणि या घाईमुळं तो पूर्वीपेक्षांहि खालच्या थराला पोहोंचतो, बघा !"

भाईसाहेब अगदीं मनापासून बोलत होते; आणि मी निमूटपणें सर्व ऐकत होतों. त्यांच्या शब्दांतील जिव्हाळा मात्र माझ्या हृदयाला आंत आंत भिडल्यावांचून रहात नव्हता.

"तीं त्या वेळचीं ध्येयं आतां व्यवहारामुळं मला साफ पारखीं झालीं आहेत, भाऊ !" भाईसाहेब शांतपणें दिंडींतील फाटकांतून आंत पाऊल टाकीत म्हणाले—"माझ्या आयुष्याला मधें लागलं तें असामान्य वळण इष्ट होतं की काय ह्याचा मी मजजवळच अनेक वेळां विचार करतों आहे !...गेलं तें आयुष्य !...माझ्या नातेवाईक मित्रमंडळींत मी त्याच वेळीं मूर्ख ठरलों होतों. माझ्याशीं विचार करूं लागलों म्हणजे आतां मलाहि मी वेडाच वाटतों. तुरुंगाबाहेर राहूनहि कार्य करतां येणार नाहीं असं नाहीं, भाऊ !...तशी इच्छा पाहिजे मात्र !...दिवसांतून हजारों प्रसंग दिसतील. त्या वेळींच त्या इच्छेची कसोटी लागेल. आणि म्हणूनच मला आज प्रांजलपणें वाटतं;... सामान्य माणसानं

[illegible] करण्याच्या गोष्टी न बोललेल्याच बऱ्या ! क्षणिक भावना [illegible], जातात—आयुष्याचा लढा तेवढा कायमच टिकतो ! आणि त्यांत [illegible] कुणी कुणाला ओळखत नाहीं !..."

[illegible] विचार मला एकदम सोडून जाईनात खरे; पण मन मात्र [illegible] होत होतें खास !...

"[illegible] भूत गाडल्याप्रमाणंच जणुं काय माझीं पूर्वीचीं ध्येयं आतां [illegible] मारून वर येत नाहींत ! आतां माझं अगदीं प्रवाहपतित जीवन [illegible] आहे !" भाई हळू हळू पण एक एक शब्द विचारपूर्वक उच्चारीत होते.

[illegible] कडी कांढली व आम्ही दोघेहि आंत शिरलों. भाईंच्या चेहऱ्यावर [illegible] स्मिताची अस्पष्ट रेषा उमटली होती.

"[illegible] लहानशा छताखाली राहून मी ध्येयाचे गगनभेदी मनोरे बांधीत [illegible] ! पण आतां काय त्याचं ?" भाई क्षणभर थांबून म्हणाले, "तरीसुद्धां [illegible], माझा आणि या खोलीचा संबंध साफ संपला नाहीं. बरं का ? नांवापुरता [illegible] असेल !..."

असें म्हणत भाईनं घाईघाईनीं टेबल खिडकीजवळ ओढलें व त्यावर खुर्ची [illegible] ते खोलीच्या छताचीं लांकडें हातानें चाचपूं लागले.

मला वाटलें त्यांना मघासारखा पुन्हां वेडाचा झटकाच आला आहे !

पण इतक्यांत ते मोठ्यानें हंसून म्हणाले—"दार उघडा तें, भाऊ ! [illegible] सूर्यप्रकाशांत दिसेल तुम्हांला सारं !"

मी दार उघडून टेबलावर वर चढलों; उजेड व हात यांच्या सहाय्यानें [illegible] बहाळावर कोरलेलीं अक्षरें वाचलीं—

"बॅ. भाई गोरक्षकर,

President,

All India Social Service League"

मी चमकून त्यांच्याकडे पहातांच ते मोठमोठ्यानें हसूं लागले.

पण हसतां हसतां एकदम थांबले. त्यांचा चेहरा उतरला होता.

"माझ्या जुन्या इच्छा—आकांक्षांचीं मूर्तिमंत चित्रं पुढं उभी करणाऱ्या या पवित्र ठिकाणाचे सुदैवानं तुम्ही मालक आहां आज !" भाई क्षणभर थांबून माझ्याजवळ आले. माझ्या खांद्यावर हात ठेवून ते मला पुढें म्हणाले, "भाऊ नुसता या देवळाच्या दाराशीं फिरायला, आणि क्षणभर त्याच्या छताखालीं विसांवा घ्यायला मी आज तळमळत आहें!...बरं भाऊ, येतों मी..."

"थांबा, चहा ठेवतों..."

"अहं: कांहीं नको. ओळखदेख मात्र ठेवा..."

आणि भाईसाहेबांनीं मला कीं खोलीला—कोणाला तरी—जातां जातां लवून नमस्कार केला.

मी भाईच्या आणि माझ्या देवळांत शिरलों—

आणि विचार करीत हळूहळू बांधलेली वळकटी सोडूं लागलों...

भाईसाहेब आज जर आमच्या त्या एकेकाळच्या देवळाकडे वळले तर त्यांना आपल्या नांवाजवळच दुसरें एक नांव कोरलेलें दिसेल—

"डॉ. भाऊ साने,
प्रिन्सिपॉल, फर्ग्युसन कॉलेज."

दोन व्यक्तींच्या पुढील इतिहासांत आतां अशी तफावत पडलेली दिसेल हें खरें; पण भाईना मात्र मी आज इंग्रजीचा असिस्टंट प्रोफेसर आहें हें ठाऊक असल्यामुळें निर्मळ आनंद वाटल्यावांचून खास राहणार नाहीं.

आणि आम्ही दोघे मिळून कधीं त्या देवळांत गेलों तर ?

तर मला वाटतें, या विषमतेमुळेंच आम्हीं तेथें मोठ्या समाधानानें थोडातरी जास्त वेळ बसूं !

वासांसि जीर्णानि

—=:]×[:=—

'इश्श रेऽरामा !...अग...अग ?...काय गलिच्छ मेली !...जमिनीवरचीं शितं उचललीन् !...'

...शितावरून भाताची परीक्षा करतां येते ! पण नेहमीं दिसणाऱ्या मुबलक भातावरून शिताची किंमत करतां येईलच असें नाहीं !...

खरकट्या पानांतून जमवलेल्या भाताची पुडी, आपल्या मलीन फडक्यांत हळूच बांधत असलेली पाहून मंदाकिनीचें तसेंच झालें.

'कंटाळा नाहीं का ग येत तुला तें खायला ? शीःऽ !'—बोलल्यावांचून तिच्यानें शेवटीं राहावेनाच !

हलीचे मात्र केविलवाणे डोळेच तेवढे पुष्कळ बोलत होते !...

हली !...ग्यालरींतून खालीं तिच्याकडे पहाणाऱ्या मंदाच्याच वयाची !...

पण दोघींच्या जगांतील स्थितींत केवढा मोठा फरक ! !

आपल्या शरीराभोंवतीं कसेंबसें गुंडाळलेलें, नाना ठिकाणीं ठिगळलेलें, तें मळकट पातळ ! सैल होत असूनही अंगांत चढवलेला (कोणा तरी 'उदार' कोणी दिलेला) जीर्ण पोलका ! मलीन फिक्कट चेहऱ्यावर भुरभुरणारे, कधी तेल न लावलेले, गुंतलेले केस !...

तिच्या चेहऱ्याकडे पाहिलें कीं सहज कल्पना येई—'हिला रोगबीग तर नाहीं ना कसला ?'

डोळ्यांचा साधारणतः हृदयाशीं संबंध असतो ! तिची दृष्टी तेवढी ति
निर्मल हृदयाची साक्ष देत होती !

हातांतील भाताची पुरचुंडी घेऊन हली जावयास फिरली तेव्हां उन्ह
तिच्या गळ्यांतील कायसें चमकलें !

" ओ हो हो !...भिकारीणबाईसाहेबानीं सरी पण घातली आहे
गळ्यांत !" मंदाकिनी हंसून म्हणाली, " किती तोळ्याची ग ? "

गरीबी असली कीं आयुष्याची चेष्टा ही व्हायचीच !

'दोन आन, ताईसाएब !'...आपल्या गळ्यांतील कांचेची सोनेरी स
घोळवीत हली हिरमुसली होऊन म्हणाली.

'अगबाई, बरीच दिसते आहेस !' मंदाकिनीनें हलीला वरपासून खा
पर्यंत न्याहाळलें; 'कुणाला खूष करणार आहेस बाई तिनं ?'

जिव्हारीं बसलेल्या बाणानें ठिबकलेले अश्रू पुसण्यास हलीनें आपल
फाटक्या पातळाचा पदर वर उचलला. हातांतील पिवळे तांबडे 'अंबर' एकसेकां
आपटून 'खळ् खळ्' असा मृदु आवाज झाला.

'कोणाशीं बोलते आहेस, मंदा ?' ग्यालरींत येत रावसाहेब म्हणाले.

'ती भिकाऱ्याची पोर पाहिलीत का, बाबा ?' मंदाकिनी किंचि
नैसर्गिक बेजबाबदारीनें खुद्खुदली; " थाट तरी बघा मेलीचा ! "

हलीकडे पहातां पहातां रावसाहेबांच्या चेहेऱ्यावर किती तरी नवीन छ
आल्या...गेल्या !...शेवटीं तिच्याकडील दृष्टी काढून त्यांनीं एकदम मंदाकिनी
कडे वळून पाहिलें.

" अग ! वाढली ना तुला भीक ?...मग आतां उभी कां इथं ?" ते पुन
हलीकडे पाहून ओरडून म्हणाले. कदाचित् जवळ मंदाकिनी असतांना, तिच्या
वयाच्या त्या खालच्या दरिद्री पोरीकडे त्यांच्यानें जास्त वेळ पाहवलें नसावें !

" ए बयाऽ !" रावसाहेबांची मर्जी संभाळण्यासाठीं पहाऱ्यावरील आश्र
धारक सेवक खेंकसला. " जा नीघ इथून !...घाण नाहीं ती..."

"जातें, बाबा ! मारूं नको !..." आपल्यावर दगड उगारलेला पाहू
हली आपलें अन्नाचें गाठोडें संभाळीत भराभर पावलें उचलूं लागली !...

अनाथ, पंगु, रोगी किंवा गरीब यांस 'दान देणें' याच्या मुळाशीं [illegible] भावना कोणती ?

तिच्याविषयीं, सहानुभूतीजन्य करुणा ?—कीं, 'आपण किंवा आपलं कोणी [illegible] स्थितीत नसावं,' अशा विचारानें उत्पन्न होणारी स्वार्थी भीति ? नि त्यांतून [illegible] विमुक्त असल्याच्या समाधानाचे निवांत सुस्कारे ?

त्यावेळीं हलीच्या मनांत असले कोणते विचार डोकावले असतील का ?

पण तिला आपल्या आईची मात्र आठवण झाली खरी !

आणि ती वेगानें पावलें टाकीत घराकडे वळली.

अगदीं लहानपणाची आठवण ! त्या वेळीं गरिबीचें लहानसेंच भाडोत्री [illegible] होतें; तरी 'आई मला दे !' म्हटलें कीं बहुतेक सगळें मिळे. अन् नसलेंच तर [illegible] बाबा सांगे—'आणून देईन हं बाळ !'

पण त्यानंतर कांहीं दिवसानंतरचाच प्रसंग ! आईबाबा दोघेंही ओक्साबोक्शी रडत होतीं. आणखी चार दिवसांनीं त्यांचें बिऱ्हाड गांवाबाहेर गेलें ! तेव्हांपासून तिचे खेळगडीही तिला अंतरले.

आईच्या पायांतील तोडे, दंडातील रुप्याचें कडें, हलीच्या गळ्यांतील [illegible]ची माळ, कमरेंतील साखळी ..एक एक नाहींसें होऊं लागलें !

तिचा बाबाहि तेव्हांपासून घरींच राहिला !...फारसा चालत फिरतसुद्धा [illegible], आणि तें हलीला चमत्कारिकच वाटे.

मग एके दिवशीं तिची आई तिला घेऊन बाहेर पडली; लाचारीनें भीक मागूं लागली. आणि तेव्हांपासूनच हली भिकाऱ्याची पोर झाली !

प्रत्येक घरीं तोंड वेंगाडतांना तिची आई रडत असे. चार घरीं मिळेल [illegible] घेऊन, दोघी सूर्य डोक्यावरून थोडासा कलेपर्यंत घरीं येत.

घरीं येतांनाची आईच्या जिवाची व शरीराची कोण ती धडपड ! खाटेवर [illegible] बाबाजवळ प्रथम गडबडीनें जाऊन, ती त्याच्याशीं कितीतरी [illegible] बोले !......

त्यानंतरचा तो हृदयद्रावक प्रसंग; आई बाबांचे पाय फाटक्या चिरगुटांनीं बांधत होती. बाबाच्या डोळ्यांतून अश्रू ओघळत होते. आईहि रडत होती.

दोघांनाहि रडतांना पाहून हलीच्यां पण हृदयांत कालवलें !

'तूं कां रडतोस बाबा ?' ती त्याला मिठी मारावयास धांवली; पण—दोघेंही एकदम ओरडलीं. "हं हं ! लांब..."

तिच्या बालमनाला त्या वेळीं त्याचें कारण समजेना ! पण तेव्हांपासून नवींनवीं कारणें शोधूं मात्र लागली.

बाबाच्या तोंडाला सूज आल्यासारखें दिसे; अन् हातापायाच्या बोटां [कसलें] घरांतल्या घरांत कसल्या जखमा झाल्या ?

बालमनांत नाना संशय उभे रहात !

आईबरोबर जायचें; नाना ठिकाणीं दीन होऊन केविलवाण्या आवाजांत भीक मागायची. घरीं येऊन बाजूला जेवायचें. बाबा आई जेवतांना आपण एकलकोंडेपणें दगडमातीबरोबर खेळायचें; बोलायचें. तीं रडत असतील [तर] आपण त्यांच्याबरोबर रडायचें !

फाटके परकरपोलकें जाऊन चिंध्यावजा चिरगुटें गुंडाळायचे दिवस येईपर्यंत, अशा तऱ्हेनें, नाना प्रसंग अनुभवीत ती वाढत होती !...

आणि ती अगदीं अलीकडील गोष्ट—

बाबा अंथरुणाला पुरता खिळला होता. केव्हां मृत्यु कवटाळील याचा नेम नव्हता. आईला घरांतून बाहेर पडणें अशक्य झालें होतें; म्हणून हली एकटीच चार घरें भीक मागून आणी !

एके दिवशीं परत येऊन पहाते तों बाबानें आपला जीर्ण देह सोडला होता. जवळ बसून आई रडत होती !

अन् हें शेवटचें चित्र समोर दिसूं लागतांच, चालतां चालतां हली केवळ्यानें तरी दचकून भानावर आली.

ती आतांपर्यंत आपल्या गांवाबाहेरील झोंपडीपर्यंत येऊन पोंचली होती ! चटकन् तिला आपल्या आईची करुण मूर्ती दिसूं लागली. अगदीं नकळत तिनें आपल्या गळ्यांतील सरी मानेभोंवतीं फिरविली.

डोळे पुसत तिनें लांब लांब पावलें टांकून झोंपडी गांठली एकदांची !

"आलीस बाई, हलेऽ!" आईचा क्षीण आवाज आला; तिच्या रोगी चेहऱ्यावर क्षणभर वत्सल हास्य चमकून गेलें.

आणलेलें जेवण आईसाठीं मातीच्या थाळींत काढून कोपऱ्यांतील मडक्यां-तून तिनें तिला पाणी दिलें. 'आई ऊठ' म्हणून तिला बसवलें.

आईनें हलीला लहानपणीं भरविलें होतें; हलीनेंहि तसेंच आपल्या आईला तिला आतां भरविलें.

तिनें थाळी, हात, सर्व मातीनें स्वच्छ धुवून, राहिलेलें अन्न स्वतः जेवाव-यास घेतलें; पण जेवणापेक्षां तिच्या हृदयाचें धडधडणें व डोक्याचें भ्रमणच अधिक चाललें होतें !

जेवण झाल्यावर हली आईजवळ बसून तिच्या जखमा बांधूं लागली. तें पाहतां आई एकदम ओरडली. 'लांब हो बाई तूं !' ती रडूं लागली. तिला वाटलें, 'आपला काळ जवळ आला. पोर उघडी पडणार ?'

'तूं गप झोप बरं, आई !' हलीनें डबडबलेल्या डोळ्यांनीं म्हटलें.

सारी रात्र आईच्या उशाशीं ! त्या भयाण शांततेंत विचारांचीं भुतें तिच्या जीवनाच्या परड्याभोवतीं घिरट्या घालीत होतीं !...ती व तिची आई याशिवाय तिला दुसरें कांहींच दिसत नव्हतें ! !

पहाटेच्या सुमारास हलीनें आईकडे पाहिलें. मिणमिण प्रकाशांत तिच्या निस्तेजलेल्या डोळ्यांतून अश्रूधारा वाहात होत्या. पहातां पहातां तिच्या शरिरास आंचके बसूं लागले !...हलीला थोडा मोह झाला. तिनें प्रेमभरानें आपल्या आईला एकदम मिठी मारली. क्षीण डोळे किलकिले करून, आपल्या उघड्या तोंडांत पाणी घालावयास आई तिला सांगत होती !...

मग तिची आई गेली !...रोगानें पिडलेलें तिचें शरीर तेवढें मागें राहिलें ! आतां आपणाला हलीला काय करावयचें होतें ?

स्वतःच्या शरीराची तरी तिला इतकी कुठें पर्वा होती ? ?...

त्या भयाण शांततेंत मिणमिण पेटणाऱ्या दिव्याच्या उजेडांत हली आपल्या आईच्या शवाशेजारींच बसली होती. बाहेरील रातकिड्यांच्या किर्र आवाजा-सारखा चमत्कारिक विचारांचा कोलाहल तिच्या मनांत चालला होता !

शरीराच्या हालचालीमुळें, हलीच्या गळ्यांतील सरी उजेडांत स्पष्टपणें चमकली, त्याबरोबर ती जुनी आठवणहि तिच्या मनांत तशीच चमकली.

आपल्या कष्टानें मिळविलेली दोन आण्यांची कांचेची सरी, आईनें कितीदां तरी तिच्या गळ्यांत घातली होती.

पण तिच्या त्या मूक आनंदांत कालदुपारच्या प्रसंगानें विरजण घा
;..तिच्या कानांत ते उद्गार स्पष्ट ऐकूं येत होते—" किती तोळ्याची ग ए
कोणाला खूष..."

"इतकंहि करूं नये असं मी काय पाप केलं आहे?" तिला
समजेना; तिचें मन शांतच होईना कांहीं केल्या! "मी कोणालाच नको
जगांत! कशाला आमच्या सारखीं माणसं जिवंत रहातात!"...

शेवटीं कांहींसा मनाचा निश्चय करूनच ती आईच्या शवाजवळून उठ

ती थाळी, पाण्याचें मडकें, कुडाचें झोपडें, आईचें तें रोगी शरीर!

त्या सर्व वस्तूंजवळच तिनें राहिलेल्या भाताची पुरचुंडी, आप
हातांतील अबंर व गळ्यांतील आईनें प्रेमानें दिलेली सरी काढून ठेवली.

ते मिणमिणणारें दिवटें अगदीं कुडाला लागून ठेवलें!..

नि आपल्या कृश शरीराला घेऊन ती भर भर चालूं लागली!

थोड्या अंतरावरून तिनें मागें वळून पाहिलें—

ज्वालांनीं घेरलेली झोंपडी! त्यांतच त्या सर्व वस्तू पिचताहेत.

तिनें पुन्हां समोर मान फिरवून धांवतच रेल्वे फाटक गांठलें!...

देशावरून येणारी लांबची गाडी, 'घोऽऽऽ'करीत वेगानें गेली!—

हलीही तितक्याच वेगानें या जगांतून निघून गेली;..तिच्या शरीराचे शेव
आवेगहि त्या निनादांतच लपले!!

आतां त्या शरीराचा व तिचा संबंध नव्हता!

जीर्ण वस्त्रें टाकून नवीं धारण करावींत तसें...

पण दुसरा मार्गच नव्हता मोकळा तिला!...

रावसाहेबांचा आज्ञाधारक सेवक स्टेशनवरून टाइम्स घेऊन आल्य
सांगत होता, " पहांटे अपघात झाला एक, बाईसाहेब!...... ताईसाहेबांची
कालची सरीवाली भिकारीण? ...मेलखालीं सांपडली म्हणे पहाटे!—"

लवंग्या फटाक्यांना आग

—o—

पावसाळा संपला. शरदृतूनें आपलें मायाजाल पसरलें!

निरभ्र आकाश, उडते पांढरे ढग, वाऱ्यावर माना डोलावणारीं गवताचीं पातीं, आल्हाददायी कोमल पालवी, पहांटेचे दंवरुपी मोती व अरुणानंतरच्या कोमल सूर्यकिरणांचा मोहक पाऊस! हिरव्यागार टेंकड्या;...आणि शांत स्तब्ध पाण्याचे मोठमोठे आरसे!

जिकडे तिकडे आरासच आरास! अत्तर-गुलाबाला तोटाच नव्हता. सारे कीटक या फुलावरून त्या फुलावर उटणीं लावून फिरत! दिवाळी साजरी करायचें सृष्टीनें अगदीं मनावरच घेतलें होतें.

अनादीअनंतकालच चालत आला होता तो सारा प्रकार!

पण ही झाली खेडेगांवांतल्या सृष्टिसुंदरीची दिवाळी!

मानवानें वसवललीं शहरें फार निराळीं; माणसांचा व्यवहारच बेगळा!

यावर्षी तर सगळीच मंदी! कां, कशी झाली, हा आपला प्रश्न नव्हे; पण वस्तुस्थिती मात्र अशी.

शहरांतील माणसांचे गट अनेक! दुसऱ्यांना पाडून जगणारे, शेजारचा चढला तर त्याचा पाय ओढणारे, नरकुंजर करणारे धर्मराज, नाहींतर प्रवाहपतित...

पण असले नाना गट असले तरी जन्मजात स्वभाव बदलतो थोडाच? 'मनू पालटला, मनू पालटला;......कल्कीचे घोडे नाचूं लागले!' म्हणत म्हणत शेवटीं लहानांच्या नांवानें-त्यांचा हात भाजेल म्हणून कां होईना,—आम्ही

फटाक्या वाजवायचे सोडीत नाहीं. त्या निष्पाप बालकाच्या आडोशाला राहून चांगल्या वाईट अनेक जबाबदाऱ्या आपण टाळावयास पाहतों.

पण या कृत्रीम व्यवहाराचा फुगा...

पण हें काय ? निघालों गोष्ट सांगायला आणि सभ्यपणाच्या सालं व्याख्यानासह मीहि दंभांतच शिरूं लागलों कीं !

मला सांगावयाची आहे ती या वर्षांतल्या दिवाळींतली एक गोष्ट !

आमच्या शेजारच्याच मन्याची !

दिवाळी दिवाळी करतां करतां शेवटीं सुटी पडली. मास्तरां गणितें सोडवायला दिलीं होतीं; पण तिकडे त्याचें लक्ष नव्हतें.' त्रैराशिकं त्रैराशि तीं काय ? शेवटच्या दोन दिवसांत करून टाकायचीं ?' असें त्यानें ठरविले बॅग बंद करून कोपऱ्यांत उडवली.

सामान आणायला बाबा पैसे काढून देत; पण तरी थोडे कुरकुरत.

दुपारीं घरीं शेजारणी जमत; आणि मग करंज्या, लाडू, चकल्या...

आईची ओरड ऐकत मन्यानें करंज्याचें सारण बोकणावें आणि हंसत हंस पळून जावें. देवाचा नैवेद्य प्रथम त्याच्या पोटांत जावा. तोंडांनीं नानावि विषयांवर व व्यक्तींवर बायकांचें संभाषण व हातानें लाटणें, तळणें चाले !

अलीकडे कांहीं दिवस हा असा क्रम सुरूं होता.

मन्या शेजारचे खेळगडी गोळा करी; आणि खेळ सुरू होई.

सर्वांच्या कल्पना चालत. दौती, टांक व पुस्तकें...गोळा करून ते ' कोट रचित; आणि मग सगळे एकदम तोंडानें आवाज करीत, 'फाट् फट्, धडा धुम्, सुर्र्र ...फुस्स्स्'...

त्यांत सर्व येई. विजेच्या फटाक्या, लवंग्या, डांबरे, नळे, चंद्रजोती !

बिनपैशांत असले ' कोट' पुष्कळ वेळां रचतां रचतां शेवटीं समोरच्या बैठ्या घरांत फटाक्याचें मोठें दुकान दिसूं लागलें.

सगळे बाळगोपाळ खिडकींत उभे रहात; आणि त्या दुकानाची प्रभावळ पहात वर कपड्यावर रंगविलेली पाटी होती—" फटाकड्यांची जंगी वखार—"

[illegible] दोन बाजूंस दोन मोठमोठे पुंठ्याचे डांबरी फटाके लावले [illegible] त्यानें तितके मोठे कधीं जन्मांत पाहिले नव्हते.

आणि मग दोरीवर लोंबकळणारे आपटबार, पिस्तुलें; खालीं नळे, चंद्रजोती, [illegible] विजेच्या फटाक्या, लवंग्या, सापाच्या गोळ्या !...साऱ्या वस्तु अगदीं [illegible] नि आकर्षकपणें लावल्या होत्या.

मन्या आणि त्याचे संवगडी आतां खोटे कोट रचण्याऐवजी, तासचे तास खिडकींतून तिकडे आशाळभूतपणें पहात रहात.

[illegible] गेल्या वर्षी आपण कोठून, कसल्या, किती फटाक्या विकत घेऊन [illegible], त्याबद्दल चुरशीचें बोलणें चाले.

नि प्रत्येकजण आपण जास्त उडविल्या असेंच प्रतिपादन करीत असे.

आपले सारे मित्र गेलें कीं मन्या पुन्हा हळूच खिडकींत येई; आणि [illegible] उंच मनोरे बांधीत, त्यांतून येत्या दिवाळीसाठीं काय काय खरेदी [illegible], त्याचा विचार करी.

शेवटीं त्रयोदशी आली. मंदी म्हणत म्हणत लोक रंगीबेरंगी दिवे लावूं [illegible], मन्याच्या घरांत शेणाच्या गोळ्यांवर पणती तेवूं लागल्या.

आज दुपारपासूनच तो दुकानाजवळ दोनतीनदां जाऊन आला होता.

आईजवळून रुसून बसून घेतलेल्या एक आण्यांत त्यानें तडतड्यांचें पान विकत घेतलें नी बोहऱ्याला पुष्कळ प्रश्न विचारले. "या डांबऱ्याचा आवाज खूप [illegible] येतो का हो ?"

"आणि त्या नळ्यांचें झाड किती मोठं होतं ?...तीन आणे किंमत ? अबब ! फार आहे !"

"बाण वर फेंकायचा ? असं कां ? आणि घरावर पडला मग ??"

बोहरी दाढींतून बोटें फिरवित त्याला कांहीं उत्तरें देई; आणि मग सांगे, "तुझ्या बाबाला शांग फटाकड्या घेयाला ! माज्याकड् लय् लय् तऱ्हा [illegible] ! समजलं काय् ?"

घरीं आल्यावर आईला वकील नेमून मन्या बाबांची वाट पाहात राहिला. [illegible] पाहतां पाहतां बाबा शेवटीं आले. एका हातांत उंटणेंवगैरे कांहीं सकाळच्या

अंघोळीस लागणारें सामान; आणि दुसऱ्या हातांत ऑफिसचे कागद !...चे
नेहमींसारखाच कांहींसा त्रासिक...

मन्या दबकत एकदां आंतून बाहेर आला व बाहेरून आंत गेला. नं
आई तशीच आली, व गालांतल्या गालांत किंचित् हंसून तशीच आंत गेली

कोट टोपी काढून बाबा आरामखुर्चीवर पडले. "काय, चहा
ना आम्हाला ?"

आई बाहेर आली. बरोबर चहा होताच. "चकली, चिवडा, कांहीं

"कांहीं नको बुवा !...चहा पुरे नुसता..." बाबा कप हातांत
म्हणाले; "आणि मन्या नाहीं कुठं दिसत ?"

मन्या आंतल्या खोलींतून सारं ऐकत होता. कान टवकारून बाबा
पुढील सारे शब्द तो टिपूं लागला.

"असेल आंत. उद्यां दिवाळी ना ? त्या गडबडींत आहे." तीं थो
हंसून पुढें म्हणाली, "फटाक्या, दुसरं काय ? म्हणतोय् आल्यावर सां
आपल्याला घ्यायला !"

मन्याचे कान जास्तच टवकारून उभे राहिले.

"काय तें ? फटाक्या ?" बाबा किंचित त्रासिक स्वरांत म्हणाले–"
आहे झालं. विदेशी मालांत उगीच पैसा ओतायचा..."

मन्याला राग आला. विदेशी-स्वदेशीचं बंड बाबांच्या तोंडून त्या
आजच प्रथमच ऐकलें होतें–"असे आहेत आमचे बाबा अगदीं; आम्ही कां
म्हटलं कीं यांचं आपलं कांहीं तरी व्याख्यान असतंच."

"जाईना ! हौस आहे पोराची; वर्षांतून एकदां कधीं मागणार !" आई
रदबदली करतांना मात्र ऐकून मन्याला पुन्हां आशा उत्पन्न झाली.

त्यानें हळूंच मान करून दाराच्या फटींतून पाहिलें.

"तुमचे हे असले लाड बरं !...मग कांहीं तरी संवयी लागतात
मुलांना !" बाबा कपबशी आईच्या हातीं देत हसून म्हणाले, "बरं. पण अ
कुठं तो फटाक्याबहाद्दर ?"

मन्याच्या तोंडावर स्मित झळकलें; अंगावर मूठभर मांस चढलें.

"आंत असेल. देतें हं पाठवून त्याला बाहेर !" आंत येत आई म्हणाली.

"हें पहा," तिला थांबविण्यासाठीं बाबा म्हणाले, "उद्यां दोन चार
...फराळाला येणार आहेत सकाळीं. तीन दिवस सुटीच आहे
...बरं का ?"

"हूं !" म्हणत आई आंत शिरत असलेली पाहून मन्याला वाटलें ही
... आहे बाहेर बाबांकडे जायला.

पण तो पुढें निघायला आणि आई आंत शिरायला एकच गांठ पडली.

"आतांऽ" करीत आई थबकली; तिनें संभाळलें नसतें तर कपबशीचें
... ...ायचें.

तिलाहि त्याच्या लपण्याचें हंसू आलें. मागें ओटीवर पाहून ती मोठ्यानें
...ली, "पहा बरं चोर; हळूच दारामागं राहून ऐकत होता सारं."

"ओऽऽ ! होय रे मन्या ?" बाबा म्हणाले. मन्या मोठ्यामोठ्यानें
... त्याच्याजवळ गेला. बाबांच्याहि चेहऱ्यावर थोड्या सुरकुत्या पडल्या होत्या.

आईनें मागें दोघांकडे वांकून स्मित केलें.

जणू काय ती मन्याला म्हणत होती—"झालं, बाळ ? आतां तुम्ही दोघे
...ात वाटेल तें करा हो; मी आपली जातें !"

आणि मन्यालाही वाटत होतें "आतां कसले बाबा हातून सुटतात माझ्या ?
...बरोबर बनवतों बघ त्यांना !"

कमीजास्त करून शेवटीं मन्याच्या इच्छेप्रमाणें तीन रुपयांच्या
... आणायचें ठरलें; नि थोड्या वेळानें मन्याबरोबर बाबा खालच्या
...पर्यंत आले.

तेथें तर तोबा गर्दी होती. बोहरी प्रत्येकाला आस्थेनें विचारीत होता.

मन्याला पाहातांच तो हसला—"हां, मोटा शेट, काय हुकूम ?"

मन्यानें बाबांकडे व बोहऱ्याकडे एकाच वेळीं हंसून पाहिलें.

बाबांनीं तीन रुपये दुकानदाराच्या हातांत दिलें व म्हटलें—"हा निवडील
... ... आणि जास्तींत जास्त इतके."

दुकानदारहि हंसला. मन्याचा हात धरून त्याला वर नेऊन त्यानें [illegible] फटाक्याच्या राशीसमोर उभे केलें. मन्याला वाटलें'–काय घेऊं अन् काय न[illegible]

पण बजेट आधींच ठरलें असल्यामुळें त्याला शेवटीं तडजोडच करून फटा[illegible] पिशवींत भराव्या लागल्या.

मग बोहऱ्यानें खूष होऊन एक लवंग्याची पेटी त्याला बक्षीस दिली. त्याच्याकडे हंसून पहात, मन्या पायऱ्या उतरूं लागला.

घरीं केव्हां जाऊं आणि आईपुढें साऱ्या फटाक्या केव्हां ओतूं असें मन्[illegible] झालें होतें. पण बाबा दुकानदाराशीं बोलत होते.

"तुमचं स्टेशनरीचं दुकान बंद वाटतं सध्या ?"

"नाय, हायना साहेब च्यालू ! ए तो आपले दिवाळीवास्ते. कागद [illegible] समदा आंत पडलाच हाय् !" बोहरी हंसून म्हणाला.

"या फटाक्यांत फायदा बराच असेल ?

"हाय् थोडा थोडा. पण कॉंपिटिशन लय्. अने ए वर्षाला तो मंदी मारते ! सतेनास झ्याला हाय् धंदेचा !"

"फटाक्या म्हणजे भीतीच नाहीं हो ?"

"हैतो; पन म्हनूनच इन्शुअर कराला पडते !"

मन्या कंटाळला; त्यानें शेवटीं बाबांचा हात ओढला.

'हां हां; ए धाकला शेटला फटाकडी उडवायची लय् घाई झ्याली [illegible] हाः हाः !' दुकानदार मोठ्यानें हंसून म्हणाला.

मन्या धांवतच जिना चढला. आईनें प्रथम त्याचें कौतुक केलें. पण त्यांपैकीं तुळशीच्या लग्नासाठीं कांहीं काढून ठेवल्या.

संसाराची संवय बायकांना पहिल्यापासूनच ! मन्याला किंचित् [illegible] वाटलें; पण मग त्यानें घेतली झाली स्वतःची समजूत करून.

आणि मग ती रात्र, पहाट, सारा दिवस धुडगुस नुसता. वात असली [illegible] 'ठो,ऽ–'; विझली कीं सुरसुरी. लौकर संपतील म्हणून लंवग्याची माळहि तो [illegible] लागलेला पहातांच बाबा त्याला रागावले. व्हराड्यांत नुसता धूरच धूर होई[illegible]

[illegible] पेटलेली उदबत्ती त्या रात्रीं दहा वाजेपर्यंत जळत होती !

[illegible] दिवशीं संध्याकाळपर्यंत मन्याचें सारें भांडवल संपलें होतें.—नाहीं [illegible] एक हिरव्या काड्याची पेटी तो पुन्हां पुन्हां खिशांतून काढून उघडून [illegible] बंद करी.

[illegible] जेवण घशाखालीं लोटून, (पांच दिवसांचा गणपती पोंचवल्यावर [illegible] असें ओकेंओकें वाटतें तशा वृत्तीनें) त्यानें आपल्या फटाक्याच्या रिकाम्या [illegible] डोकावून पाहिलें

[illegible] तांबडे हिरवे खाकी कागद, सर्पांची रिकामी डबी, जळलेल्या [illegible] तारा !...त्यानें मोठ्या आशेनें पुन्हां पुन्हां आंत वाकवून पाहिलें.

[illegible] त्याला एक साधी, एक डांबऱ्या फटाक्याची वात सांपडली.

[illegible] पुन्हां उदबत्ती पेटवून तो व्हरांड्यांत आला.

[illegible] वात शिलगावल्यावर ती सुरसुर करीत क्षणभर नागमोडी वळणें [illegible] उड्या मारूं लागली. त्यानें हसून टाळ्या वाजवल्या !

पण दुसऱ्याच क्षणीं तो कांहींसा रंजीस झाला; त्याचें सारें भांडवल [illegible] होतें; उदबत्ती अगदीं मनाविरुद्ध विजवून तो हळू हळू पावलें टाकीत त्या [illegible] जवळ आला.

समोरच्या फटाक्याच्या दुकानांत पुष्कळ दिवे लागले होते.

विजेच्या लख्ख प्रकाशांत नाना तऱ्हेचें दारू सामान पडलें होतें. [illegible] वरील वर्दळ आतां हळू हळू कमी झाली होती.

मन्यानें डोळे भरून तिकडे बराच वेळ पाहिलें.

त्याच्या मनांत कल्पना येत होत्या, "याची काय किंमत असेल, ?" [illegible] कोण विकत घेईल ?" "कुठं वाजवील ?"......

इतक्यांत बोहरी आपल्या नोकराला कांहीं सांगत होता, तिकडे त्याचें [illegible], त्याला तुटक तुटकच ऐकूं येतें होतें–"सगळं बरोबर आहे ना ? [illegible] रिमं नेलीस का?"

ती आणखी कांहीं बोलत होता; पण मन्याला गुजराथी कळेना.

मन्या पुन्हा फटाक्यांकडे पाहूं लागला. इतक्यांत आईनें त्याला हाक मारली; त्याचा नाइलाज झाला.

रात्रीं मन्याच्या स्वप्नांतही तो बाबांकडे फटाक्यांसाठीं हट्ट करत होता. कितीतरी फटाक्या विकत घेत होता.

एकदां तर डांबरी फटाकाच त्यानें हातांत घेऊन वाजविला. गो चारचौघांनीं एक कोट रचून तो शिलगावला व ते बाजूस झाले.

त्याचा आवाज मोठमोठ्यानें येऊं लागला. सगळा एकच गिल्लागोंधळ...

इतक्यांत त्यानें डोळे उघडले. पण ओरडाओरड थांबली नव्हती.

विजेच्या, लवंग्या फटाक्या, डांबरे यांचे मोठमोठे आवाज अजूनहि येत होते. दारूच्या धुराचा छातींत भरणारा वास सुटला होता.

स्वप्न कीं खरें त्याला समजेना. त्याला वाटलें ' धूर केल्याबद्दल आतां आपल्याला रागावतील,!'

' पण गोंधळ कसला ? धांवपळ कसली चालली आहे ? '

तो उठून उभा राहिला. इतक्यांत लांबून धांवत येणाऱ्या आगी बंबाची घंटा त्याला ऐकूं आली.

त्यानें पाहिलें तों बाबाआई वगैरे आपण नेहमीं उभे रहातों त्या खिडक्यांत उभीं आहेत; खोलीभर दारूचा धूरच धूर ! आणि फटाक्याचा धुमधडाका सारखा चालूं !—

तो धांवत धांवत खिडकीजवळ आला. त्यानें बाबांना घाबऱ्या घाबऱ्या विचारलें. ' काय झालं ? काय झालं, बाबा ? '

पण बाबांनीं सांगण्यापूर्वींच त्याला दिसून आलें. रस्त्यावर खूप गर्दी जमली होती; समोरच्या फटाक्याच्या दुकानास आग लागली होती; धुराचे लोळ निघत होते. मधून मधून ज्वाळा लळलळत होत्या. वरच्या पत्र्यांनी तापून तडतडावयास सुरवात केली होती.

इतक्यांत ठण् ठण् वाजत बंब समोर येऊन उभे राहिले.

हें अनपेक्षित दृश्य एकदम पाहून, मन्याचें कोवळें मन क्षणभर दचकलें, हळहळलें ! प्रथम त्याच्या तोंडून शब्द देखील निघेना !

नंतर तो हळूहळू बाबानां विचारूं लागला—" कशी लागली आग ? "

पण तिथें सगळेच पहाणारे होते. कोणालाच काय झालें तें ठाऊक नव्हतें.

मधूनच एकदम दोन चार डांबरे फुटले किंवा लवंग्या फटाक्यांची पेटी वाजूं लागली कीं मन्या दचकून पुन्हां पुन्हां बाहेर डोकावून पाही.

धूर घरांत शिरूं लागला; पत्र्यावरून ज्वाळा व किटाळें वर उडूं लागलीं; आईनें धडकन खिडक्या बंद करून, मन्याला मागें ओढलें; नि तीं सर्व लांबच्या खिडकींत जाऊन तिकडून पाहूं लागलीं.

तीन रुपयांच्या फटाक्या मन्याच्या एवढ्याशा पिशवींतच मावल्या होत्या. त्याच्या कितीतरी पट मोठी रास दुकानांत पडलेली मन्यानें काल पाहिली होती.

आणि तीच आंज त्याच्या डोळ्यासमोर...वाजत—जळत होती !

त्याला मौज वाटण्याऐवजीं त्याचें हृदय धडधडूं लागलें; होतें. त्याला वाटलें " अरेरे, बिचारा दुकानाचा शेट "......

मोठमोठ्या साहेबी टोप्या आणि काळे कोट घातलेले बंबवाले बंबाची गुंडाळलेली रिकामी नळी सोडीत धांवपळ करूं लागले.

शिट्या वाजवून लवकरच पाण्याचे फवारे सुटले. पहारीनें दरवाजे फोडून त्यांनी उफाळणाऱ्या ज्वाळावर पाण्याचा आंतून मारा सोडला.

हळू हळू आवाज कमी येऊं लागला. ज्वाळा विझल्या, धूर वाढला; वाढत्या धुराबरोबर पाण्याची वाफ घरांत शिरत होती.

शिपाई गर्दी मोडीत होता. गर्दीमुळें पहांटेच्या ट्रॅम गाड्या हळू चालल्या होत्या. आग विजल्यावर ठिकठिकाणीं घोळके जमून आपापसांत चर्चा चालली होती. शेवटीं सर्व आटपून बंब पुन्हा घंटा वाजवीत निघून गेले.

त्या भयानक दृश्यामुळें मन्याचें हृदय अजून धडधडायचें थांबलें नव्हतें. अगदीं रंजीस मनानें तो खिडकींतून हळूच घरांत आला.

दिशा फांकत होत्या. तरी त्यानें आपल्या खिशांतील ती हिरवी काडी काढली; नि पुन्हां खिडकीजवळ येऊन ती उजळली...

सकाळ झाल्यावर मन्या खालीं उतरलाहि; फोडलेल्या दारांत काळा पोषाक घातलेला एक बंबवाला खुर्ची टाकून बसला होता.

जळक्या फटाक्यांची ही रास पडली होती ! कांहीं टेबलं, खुर्च्या आणि शेल्फ वगैरे जळून त्यांचा कोळसा झाला होता. जवळच्या हॉटेलवाल्याला याची झळ

लागली होती. पलीकडचा सलूनवाला ठार बुडाला होता.

मंडळी जमली होती. त्यांचें बोलणें ऐकत, मन्या त्याच्यामागें जाऊ
उभा राहिला. तो कानानें ऐकत होता. पण त्याचे डोळे, धुरानें काळवंडलेल्या आगीनें होरपलेल्या पडक्या भिंतींकडे लागलें होतें.

लोक आपापसांत बोलत होते–" हा सलूनवाला मात्र साफ बुडाल बिचाऱ्यानें दिवाळीसाठीं पंखेबिंखे लावले होते आणखी ! "... " आणि घरवा नि फटाकेवाला ?..." " अहो कुठले ? दोघेहि इन्शुअर्ड; एकदां कारण बरो पटलं कीं सगळी भरपाई ! उलट थोडी फार प्राप्तीच, म्हणाना ! " " हं ! ब किफायतशीर धंदा ! घर जुनं झालेलं आणि हा धंदा असा चुरसीचा यांतून सगळीकडे असलीही मंदी "...

मन्याला त्यांतलें कांहीं कळेना. त्याला अजून आग कशी लागली मात्र समजावयास पाहिजे होतें. तो दुसऱ्या तांड्याजवळ जाऊन उभ राहिला. " उंदरानें इलेक्ट्रिक फटाक्या पाडल्यामुळें पेटल्या. जवळच्याच लंवग्या फटाक्या पेटल्यावर धडाका उडायला काय वेळ लागतो ? "

मन्याला आठवण झाली " त्या दुकानच्या शेटनें आपल्याला त्यांतली एक लवंग्या फटाक्याची माळ 'अग्गद' दिली नव्हती का ? "

'त्या दुकानदाराचें आतां काय झालें असेल ! बिचाऱ्याचें किती नुकसान ! तो तसाच हळू हळू पावलें टाकीत जिना चढूं लागला.

त्याच वेळीं एका हॉटेलमध्यें तो बोहरी बसला होता.

पण त्याचा चेहरा दुर्मुखलेला नव्हता. उलट, आपल्या बरोबरच्या जिवल मित्राला तो किंचित् हसत म्हणत होता, " चला ! उंदरामुळं लवंग्याफटाक्यांना आग लागली. हॅं: ! पटलं म्हणजे झालं एकदांचं, इंन्शुअरन्स कंपनीला ! घरवालासुद्धां खुषींत आहे. नवीन इमारत बांधायला घेणार आहे म्हणे !...मंदीमुळें काय होईल याची भिती वाटत होती मला; पण आतां... "
मित्रानें पटल्याची टाळी दिली.

उंदरामुळें लवंग्या फटाक्या, फटाक्यामुळें दुकान, आणि दुकानामुळें घ जळलें !...तें खाक झालें आणि विझलेंहि !...
त्याचें पुढें काय झालें तें मन्याला कसें समजणार ?
त्या लवंग्या फटाक्यांच्या आगीमुळें, मन्याच्या बालमनांतील भावनांच्या लवंग्या फटाक्यांना लागलेली आग मात्र कितीतरी दिवस पिचत होती !

पुर्वजांची आठवण

सकाळीं उठलं कीं ते कामाला लागत. धूर ओकणाऱ्या चुलीच्या चिमण्या काळ्या पुरकटल्या कीं साफ करणें हेंच त्यांचें काम !

तोंड धुतलें, चहा घशाखालीं उतरविला कीं त्यांची पायपिटी सुरूं.

सुरकुतलेलें नाक व चढलेल्या भिंवया त्याच्या फुगीर वाटोळ्या चेहऱ्याला मोठें गांभीर्यच आणोत. हा झाला जाड्या !

त्याच्यामागून निमूटपणें खालीं मान घालून चालणारा रड्या ! तोहि आपले पाय उचली. त्याचा चेहरा पाहून कोणीहि गोंधळावें. चालतांना त्याचें बरेंच पुढें आलेलें सारें अंग हालत असे. उजव्या हातानें टोपी काढून डाव्या हाताच्या बोटांनीं डोकें खाजविण्याची त्याला भारी खोड !

त्याचे ग्रहच एकंदरींत वाईट ! लोक त्याच्याकडे पाहून हंसत; मोठ्या शहाणपणाची गोष्ट म्हणून त्यानें कांहीं करावयास ध्यावें; पण तें हटकून मूर्खपणाचें आणि त्याची चारचौघांत फटफजीती व्हावी. जाड्या त्याला नेहमीं हिडिसफिडिस करी; पण पुष्कळदां त्याचा सल्लाहि घेई. त्या वेळीं, 'नेहमींच आपण चुकतों !' या अनुभवामुळें रड्या ओठ हतबलपणें पुढें काढी, भिंवया धनुष्याकृति करी व पुढें चालूं लागत गंभीरपणें म्हणे—" माझं कुठं काय म्हणणं आहे ?',—

बऱ्याच प्रसंगीं दोघांचें पटलें नाहीं तरी त्यांचो मैत्री मात्र कायमची ! दिवसभर उन्हांत घाम काढून काम करावें. रात्रीं पुन्हा घराचा आश्रय !

हाच त्यांचा रोजचा कार्यक्रम ! कधीं इकडे नाहीं कीं तिकडे नाहीं !

इतर जगाशीं जणूं त्यांचा मुळीं संबंधच नव्हता कसला !—

" डॉ. वरुणतीर्थ."

ती पाटी पाहतांच चालतां चालतां दोघे थबकले.

दोघांनीं एकमेकांकडे पाहून समोरील दाराकडे मोर्चा फिरविला. जाड्या तोंडावर बोट ठेऊन रड्याला गप्प बसण्याची खूण केली व दार ठोठावलें.

दाराच्या फटींतून एक म्हातारें टक्कल बाहेर डोकावलें.

" घराची साफसुफी,...चुलीचं धुरांडं....कांहीं साफ करायचं असेल त आलों आहों !" दोघे एकदम म्हणाले.

" छे ! आम्हांला नाहीं जरूर !" तो म्हातारा स्वैपाकी म्हणाला.

दोघांनीं एकमेकांकडे पाहिलें. जाड्यानें आपल्या मित्राकडे पाहिलें; रड्या ठराविक रीतीनें डाव्या हाताच्या बोटांनीं डोकें खाजवित तोंड रडकें करू म्हणाला,–" माझं कुठं काय म्हणणं आहे ?"

" पहा तरी !" जाड्या लाडीगोडीनें हातवाऱ्यांसह स्वैपाक्याला म्हणाला.

पण तसें पहायचें काय होतें ? तरी त्यानें आंत पाहिलें.

खरंच ! जिकडे तिकडे धूळ सांचली होती; भटारखाना व चुलीवरी चिमणी धुरकटली होती. लादीवर...

स्वैपाक्याचा बेत एकाएकीं बदलला. तो दरवाजा सबंध सताड उघडू जाड्याला खुणावीत म्हणाला " बरं !–या तर आंत..."

जाड्यानें स्वतः प्रवेश करून उजव्या हातांच्या आंगठ्यानें रड्याला आं शिरण्याची खूण केली.

त्याच्या पिचलेल्या पण कांहींशा रडक्या चेहऱ्यावर भाव दिसत होता–
" बरं ! चला बाबा ! माझं कुठं काय म्हणणं ?"

आणखी एक तासानें खोल्या अगदीं 'साफ' झाल्या होत्या.

जाजमांचीं लहान लहान आसनें, तसबिरींचे अनेक आकारांचे तुकडे, भिंतींचा चुना, व विटा...नाना तऱ्हेचा मालमसाला ठिकठिकाणीं सैरावैरा...

नि त्यांतच आपापसांतलि 'मतभेद' मुळें झालेल्या धुसपुसीत ते दो परतले होते !...त्यांचें हें खडाष्टक नेहमींच चाले !

[illegible] ते तिसरी खोली 'साफ' करावयास उठले.

त्या बाजूस ते झाडू घेऊन वळणार, तोंच, एक डोक्याचे केंस उभे [illegible], पांढरी दाढी वाढलेला, अवलिया प्राणी हातवारे करीत त्यांच्याच [illegible] धांवत धांवत आला.

जाड्या प्रथम क्षणभर गोंधळला; तरी हाच डॉ. वरुणतीर्थ हें त्यानें तत्काळ [illegible], रड्याकडे पाहून त्याला तो खुणा करूं लागला.

पण रडकुंडीस आलेला रड्या बिचकून मागें मागें जात होता. त्याचा [illegible] नेहमींप्रमाणेंच सांगत होता–" माझं कुठं काय म्हणणं आहे ?"

" डॉ. वरुणतीर्थ " म्हणजे एक मोठाच शास्त्रज्ञ ! सारें आयुष्य त्यानें [illegible] घातलें होतें. त्या एवढ्या मोठ्या घरांत त्या दोघां म्हाताऱ्याशिवाय [illegible] नसे–एक स्वतः डॉक्टर; दुसरा म्हातारा म्हणजे स्वैपाकी जगू !

घराचा पुढील दरवाजा गेलीं अनेक वर्षें बंद असे. जणूं जगाकडे [illegible] पहाण्याची डॉक्टरप्रमाणें जगूचीही इच्छा नव्हती !...

सारें आयुष्य ज्या एका खोलींत घालवावयाचें डॉक्टरांनीं ठरविलें होतें, ती [illegible] बरीच प्रशस्त होती.

एका कोपऱ्यांत हजारों रुपयांचीं रसायनें मांडून ठेवलीं होतीं. दुसऱ्या [illegible] एका लांब रुंद टेबलावर प्रयोगाचीं सारीं उपकरणें पसरलेलीं असत. [illegible] मोठी ज्योत लोखंडी तिवईखालीं अखंड जळत असे. निरनिराळ्या [illegible] चंबूंत, अनेक हिरवींतांबडीं रसायनिक मिश्रणें उकळत असलेलीं दिसत. [illegible] कोठें तरी पडलेलीं असलीं तरी डॉक्टर त्यांवर कधींच बसत नसत. [illegible]मधील मिश्रणें एक करून त्यावर प्रयोग करण्यांतच ते सदा गढलेले !

डार्वीन म्हणाला, 'मनुष्याची उत्क्रांति होत आली आहे. ॲमीबापासून [illegible] झाली; बदलत बदलत माकड, व माकडांतून मनुष्य !'...

डॉक्टरांचे कांहीं आक्षेप असले तरी त्यांतील बरेचसें ते कबूल करीत; पण [illegible] म्हणणें असें कीं, " ज्या क्रिया नैसर्गिकरीत्या होत असतात, त्यांचा क्रम [illegible]नें बदलून एकएक मागील स्थिति रासायनिक परिणामानें कोणत्याहि [illegible] प्राप्त करून देतां येईल."

आणि हें सिद्ध करण्यामागेंच त्यांनीं आपलें सारें एकाकी आयु ईरेस पडून घालविलें होतें.

आज हिरवें व तांबडें मिश्रण एक करतांच, त्यांनीं कल्पना केले जांभळ्या रंगाचा वायु येऊं लागला. त्यांच्या आनंदाला सीमाच नव्हती !

मिश्रणांतील एक थेंब मोठ्या टबमधील पाण्यांत टाकतांच, आंतलें प जोरानें उसळून आलें. ग्यॅस उडूं लागला.

डॉक्टरांचें हृदयहि आनंदानें उसळलें. हातांतील मिश्रणाप्रमाणें एका मोठ्या चंबूंत बरेंचसें मिश्रण तयार केलें होतें; त्याकडे पाहून ते मोठ्यानें, अग खदखदां हंसले. आपला हा नवा शोध कोणाला तरी दाखवावा म्हणून ते 'माण साच्या शोधार्थ धावूं लागले.

" जगू ! जगू ! " म्हणून स्वैपाक्याला हाक मारीत ते धांवत सुटले.

तोच दुसऱ्या खोलीच्या दाराशींच त्या दोन नवख्या मानवी व्यक्ती मध्यें पसरलेल्या त्यांनीं पाहिल्या. एक जाडी व एक रडी !

रड्या घाबरून रडूं लागला !—

जाड्या हातांतील लांब केरसुणी सरसावून मारामारीच्या पवित्र्या उभा राहिला.

डॉक्टरांचें कोठेंच लक्ष नव्हतें.

" कोण तुम्ही ?...बरं पण तें असो. अरे वेड्यानों, मी शेवटीं यशस् झालों ! या ! माझ्या मागून या !" ते आपल्या पांढऱ्या दाढीवरून हात फिरवी घाईघाईनें म्हणाले; नि आपल्या रसायनशाळेकडे चालूं लागले.

जाड्यानें रड्याकडे पाहिलें. रड्यानें तोंड वांकडें केलें; मान खालीं केली.

जाड्यानें निर्णय घेऊन डॉक्टरांच्या मागून हळूहळू पाऊलें टाकावया सुरवात केली. रड्याहि बिचारा त्याच्यामागून जाऊं लागला.

त्याच्या चेहऱ्यावर स्पष्ट दिसत होतें—" चला बापडे ! जाऊं या कीं; मा कुठं काय म्हणणं आहे ? "

डॉक्टरांनीं जातांना एक कोंबडी बरोबर घेतली; मोठ्या टबमध्यें आण पाणी घातले; आणि ते दोघांची वाट पहात उभे राहिले.

हातांत हात घालून ते दोघे आंत येत होते.

कपाटें, टेबलें...बापजन्मीं त्यांनीं कधीं हें पाहिलं नव्हतं !

तेव्हां दोघे शेवटीं एकमेकांकडे टकमक पाहूं लागले.

" चला, चला,...वेळ घालवूं नका !" डॉक्टर अधीर होऊन शेवटीं म्हणाले "आज मी एक भयंकर व महत्वाचा शोध लावला आहे. हें या बाटलीतील औषध पहा. यांतील एखादा थेंबहि भयंकर घडामोड करूं शकेल. आतांच पहा ! ही कोंबडी पाण्यांत टाकली..."

असें म्हणून त्यांनीं कोंबडी पाण्यांत सोडली; तिला एका हातानें दाबून धरून कशीबशी तिची धडपड त्यांनीं थांबविली; नि दुसऱ्या हातानें ट्यूबमधील तीन थेंब त्या पाण्यांत टाकले !

पहातां त्या मोठ्या टबमध्यें भयंकर प्रलय सुरू झाले !

पांढरा, हिरवा ग्यास...मोठमोठे बुडबुडे नि चमत्कारिक खळबळ !

आवाजानें सारी खोली भरून गेली.

जाड्यापेक्षां रड्याच जास्त भेदरला. ती खळबळ थांबेपर्यंत ते आळीपाळीनें एकमेकांकडे व टबकडे आश्चर्यानें पहात होते !

खळबळ थांबतां थांबतां त्यांनीं आंत पाहिलें; तों कोंबडीचें एक अगदीं लहानसें पिल्लूं पाण्यावर तरंगतें आहे !

रड्याला वाटलें—'बिचाऱ्याला बाहेर काढावं.' पण इतक्यांत त्याला वाटलें, 'आपल्या हाताचं कांहीं झालं तर ?' त्यानें दचकून हात आंवरला.

डॉक्टरांनीं निष्ठुर होऊन आणखी एक थेंब आंत टाकला.

पुन्हा तसलीच खळबळ !...रड्या रडूंच लागला !

पण लौकरच टबांतील सारें वादळ थांबलें.

पाण्याच्या तळाशीं एक मोठें अंडें तेवढें दिसत होतें.

जाड्याला आश्चर्य वाटलें. रड्याला वाईट वाटलें.

डॉक्टर म्हणाले, " हा माझा महत्त्वाचा प्रयोग ! डार्विनच्या शोधानंतर तो जगांत सगळीकडे क्रांति करील ! "

त्यांच्या बोलण्याकडे दोघांचेंहि लक्ष नव्हतें. डॉक्टरना वाटलें, "का
लेकाचे ! अरसिकेषु कवित्व "...

ते पुन्हां धांवत सुटले. त्यांना वाटलें, 'जगूलाच तो प्रयोग दाखवावा.

ते ओरडत सुटले—"जगू ! जगू !"

त्या मोठ्या प्रयोगशाळेंत हे दोघे आतां एकटेच !...समोर मोठें टब; आ
त्याजवळच एक स्टूल.

एका कोंपऱ्यांत एका मोठ्या कांचेच्या बाटलींत मोठा सोनेरी मा
खालींवर पोहत होता; रड्याचें लक्ष तिकडेच वेधलें.

"हा मासा पाण्याच्या सपाटीखालीं किती फूट असेल ?" मोठ्यांत 'मो
बिकट प्रश्न त्याच्या डोक्यांत पहिल्यानेंच उद्भवला; व लगेच त्या
जाड्याला तसें विचारलेंहि.

"श्शू ऽऽ" त्यानें त्याला दटावून गप्प केलें. "डॉक्टरच कोण मो
आला !" जाड्याला वाटलें. त्यानें त्या माशाकडे आशाळभूतपणें पाहिलें.

जगांत असो नसो, त्या नव्या प्रयोगानें जाड्याच्या मनांत तरी भयंक
क्रान्ति केली होती.

जवळच्या स्टूलावर त्या भयंकर औषधाचा चंबूहि कांठोकाठ भरले
त्याला दिसत होता.

त्यानें जाहीर केलें "बस्स ! ..या माशावर प्रयोग करायचा !"

"बरं आहे ! माझं कुठं काय म्हणणं आहे ?" रड्या कपाळाला थोड
आंठ्या घालून, माथें खाजवित अगदीं शांतपणें म्हणाला.

जवळच्या चिमट्यानें जाड्यानें अंडें हळूच बाहेर काढलें. औषधाचा चं
जवळ आणून ठेवला; व दोघांनीं मिळून तो मासा असलेली मोठी बाट
उचलून आणली.

जाड्याचा रड्यावर विश्वास नव्हता. तो औषधाचा चंबू आपल्या हा
घेऊन तो स्टूलावर उंच उभा राहिला.

"हं ! आण ती बाटली इकडे !" जाड्यानें रड्याला हुकूम फर्मावला.

नव्हती तरी रड्यानें रडत कुंथत ती बाटली उचलून धरली !

"हं ! टाक तो मासा आंत !" जाड्यानें दुसरा हुकूम पुकारला.

बाटलीच्या भारानेंच रड्या आधीं चेंगरला होता. रडकुंडीस येऊन त्यानें
नाहीं" अशी मान हलविली.

"मूर्ख कुठला ! बरं, ती बाटली नीट तरी धरशील का ?" जाड्या
रागानेंच ओरडला. एका हातांतला चंबू संभाळून तो बाटलींतील मासा
लागला. सुळसुळीत मासा हातीं येणें बाजूसच राहिलें.

रड्याच्या हातची बाटली मात्र एकदम हलल्यामुळें जाड्याचा स्टूलावरून
गेला; आणि...

"अरे अरे !" म्हणून रड्या मोठमोठ्यानें ओरडण्यापूर्वीच, हातांतील
षधाच्या चंबूसह जाड्या टबमध्यें उताणा पडला !

रड्याचें तर धाबेंच दणाणलें ! त्याच्या हातांतील बाटली खालीं पडून
फुटली होती.

इकडे हवेमध्यें भयंकर मोठा प्रलयकाळ सुरू झाला होता. हिरवे, निळे,
वळे, वायु वर जात होते ! उकळत्या पाण्यापेक्षांहि ती खळबळ मोठी होत
होती. भोंवतालच्या दाट वाफेमुळें टबहि दिसेनासें झालें !......

"आतां मीं काय करूंऽ ?" म्हणून ओरडत, रड्या बिचारा मुळूमुळू
ढाळीत होता.

त्याचे व जाड्याचे नेहमीं खटके उडत; तरी तो त्याचा अनेक वर्षांचा
त्र ! जाड्यावरील संकट तें रड्यावरचेंहि !—

रड्याच्या अश्रूनें भरलेल्या डोळ्यापुढें, कोंबडी,...कोंबडीचें पिल्लूं,
...असें सारखें एकच एक दृश्य दिसूं लागलें होतें.

"ते तर तीन थेंब टाकलेले ! हा सबंध चंबू !!" त्याला आठवण
ली; आणि तो मोठ्यानें रडूं लागला !

—त्याला पुन्हां पुन्हां वाटे, "आतां मी काय करूं ?"

शेवटीं पाण्यांतील खळबळ थांबली; हिरवे निळे ग्यास ओसरले !...

रड्या रडें आंवरून टबकडे उत्सुकतेनें पाहूं लागला,—

पण जाडया कांहीं रडयाला दिसेना !

त्यानें दुःखातिरेकानें तोंड फिरविलें. असेल नसेल, इतक्यांतच—

एक लहानसें पण लठ्ठ माकड—पायांत लांडी विजार, अंगांत आ
कोट, डोक्यांत लहानशी फाटकी टोपी अशा थाटांत—पाण्याबाहेर पडलें
एकदम स्टुलवर चढलें.

रडया केवढ्यानें तरी दचकला; त्याची अगदीं निराशा झाली.

तो मोठ्यानें शोक करूं लागला...''अरेरे, ! प्रिय मित्रा,
मला सोडून कुठेंरे गेलास ? '

त्याच्या डोक्यांत विचार आला, ' थोडं पुढें जावं; नि माकडाल
विचारावं सारं ! '

आपल्या सरळ स्वभावाला अनुसरून त्यानें जवळ जाऊन त्या माकडा
विचारलें, " माझा मित्र कुठं ? माहीत आहे तुला ? "

" चूप, निर्लज्जा !" तें लठ्ठ माकड एकदम ओरडलें; रडया दचक

"मला ओळखलें नाहींस ?" पुन्हा आवाज आला, "माकड म्हणतोस मला

रडया तर तत्काळ तेथल्या तेथें गारठल्यासारखाच झाला.

आपल्या मित्राजवळ व आपल्या मित्राविषयीं, त्याला पुष्कळ बोलावयाचें ह
पण मग त्या माकडानेंहि त्याला तसा दम द्यावा ना ?

शेवटीं तो आगतिकपणें मान खालीं घालीत, पण रडक्या तोंडानें उस
टाकून म्हणाला—" हं : ! बरं आहे बाबा ! माझं कुठं काय म्हणणं आहे ?"

बिचाऱ्याला डॉ. वरुणतीर्थांच्या प्रयोगाची नि माणसाच्या मूळ पूर्वज
खरी कल्पना आली नव्हती ! !...

[मध्यवर्ति कल्पना इंग्रजी फिल्मवरून]

———

शास्त्रज्ञाचा शेवट

—o—

" वाः ! जवळ जवळ अर्धा इंच !" हालअपेष्टांनीं सुकलेल्या त्याच्या
चेहऱ्यावर पसरलेलें हास्य व तोंडांतून बाहेर पडणारे ते उद्गार त्याचा त्या क्षणींचा
आनंद दाखवीत होते.

त्याचें काटकोळें शरीर अभिमानानें फुगलें; जाड कांचाचा चष्मा दोन
बोटांच्या चिमटीनें नाकावर नीट बसवीत तो पुन्हां कांहींसें अस्पष्ट पुटपुटला..

हातातील घडीच्या फुटपट्टीनें समोरच्या चमत्कारिक सशाचें काळजीपूर्वक
माप घेत त्यानें त्याचें निरीक्षण पुढें चालविलें.

एकेकाळचा मेडिकल कॉलेजचा हुशार विद्यार्थी ! पण सूक्ष्म जंतूशास्त्राच्या
अभ्यासास सुरवात होतांच त्यानें कॉलेज सोडलें होतें. पूर्वीपासूनच ' छुट्ट आनामें
कौडी चीज उठाव ' असल्या तऱ्हेची ' सहा-आणे-बाटली '-प्रॅक्टीस करण्याची
कल्पनाच त्याला असह्य वाटे !...

त्याच्यापुढें एकच मोठी महत्वाकांक्षा होती. सूक्ष्म जंतूशास्त्रांत अपूर्व
क्रांति घडवून आणणें !

वेळोवेळीं कॉलेजांतून लंबे केलेल्या उपकरणांवर त्यानें लागलीच आपला
सजीव संसार तर थाटला. पोटाची खळगी भरण्याच्या आशेनें वळवळणाऱ्या
परीक्षागिरणींतून सांच्याप्रमाणें बाहेर पडणाऱ्या ' म्हाताऱ्या तरुणांची त्याला '
मनापासून कींव येई ! आणि म्हणूनच नेहमींची रुळलेली चाकोरी लाथाडून,
अतिशयाच्या सूक्ष्म जंतूंच्या अभ्यासांत, सूक्ष्मदर्शकयंत्राच्या नळीमध्यें तो डोळे
लावी, प्रचंड संशोधनात्मक टिपणें लिहिण्यासाठीं रात्रीचे दिवस करी !

नळबाजारासारख्या मुंबईतील बफाल वस्तीत त्याचें वास्तव्य ! एका जुन्या इमारतींत रस्त्यापेक्षां दहाबरा पायऱ्या खालच्या तळघरवजा जागेंत, एक रिकामा दिसतांच तो मिळवून, त्यानें त्यांतच आपलें स्वयंपाकघर, प्रयोगशाळा, उठाबसावयाची खोली, सर्व कांहीं एकदम थाटलें होतें !

एका लहानशा फटींतून प्रकाशित होणाऱ्या कोंपऱ्यांत त्यानें एका खाक्यावर त्याच्या सबंध प्रयोगशाळेचें भूषण असें आपलें किंमतवान सूक्ष्मदर्शक यंत्र ठेवलें होतें. तीन खुरांच्या खुर्चीवर तो तोल संभाळून बसे आणि आपल्या डोक्याला ताण देऊन, सूक्ष्म...सूक्ष्मतर जंतूंचा गोतावळा आपुलकीच्या भावनेनें शोधण्यांत तासचे तास घालवी !...

या गडबडींत तो स्वतःचा गोतवळा मात्र कव्हांच विसरला होता; स्वतःसहि बराचसा विसरला होता म्हटलें तरी चालेल ! कॉलेज सोडल्यानंतर गेलीं तीन वर्षे, अनेक वेळां उपाशीं, तर कित्येक प्रसंगीं पावाचे शिळेदुर्डे तुकडे खाऊन, त्यानें काढलीं होतीं. 'पण या स्थितीचं वाईट वाटण्याइतकं भावना प्रधान आपण आतां राहिलेलों नाहीं; शास्त्राचा शेवट पहाण्याच्या उत्कटतेनें आपल्या साऱ्या कोमलवृत्ती समूळ नाश पावल्या आहेत !' असेंच त्याला वाटे.

इतर व्यवसाय न करतां स्वतःचा निर्वाह, पशुखान्याची जोपासना, रसायनाची खरेदी, या सर्वांला पुरवावयाचा पैसा म्हणजे निर्धन अशिक्षित पित्यानें स्वतःच्या पोटाला चिमटा घेऊन त्याला दरमहा पाठविलेले तीसपस्तीस रुपये ! त्यावरच त्याची सारी मदार !...

अगदी निर्विकार वृत्तीनें तो बापाला लिही—"अभ्यास उत्तम चालला आहे. शेवटची परीक्षा लौकरच होईल ! या वेळीं पैसे शक्य तो जरा जास्त लौकर हातीं येतील असे पाठवावेत."

असल्या अपराधाची जाणीव त्याला कधींच झाली नाहीं. स्वतःच्या किंवा पित्याच्या हालअपेष्टांनीं द्रवणइतक्या मृदु मनोवृत्ती त्याच्याजवळ आतां शिल्लक राहिल्या असतील तरच ना ? त्याच्यापुढें एकच होतें; शास्त्र! निष्ठुर ज्ञान-पिपासा

आपल्या खोलीच्या प्रकाशित कोपऱ्यांत मांडलेल्या सूक्ष्मदर्शकाखालीं ठेवलेल्या व्हिटॅमिन्स किंवा जीवनतत्वांवर महिनेच्या महिने तो रात्रंदिवस

विचार करी; त्यानें यशस्वी रीतीनें एका प्रयोगाचा शेवटहि गांठला होता. या जीवनतत्वांचा अर्क, बकऱ्यांच्याच पिट्यूटरी पिंडापासून प्रथमच काढण्याचें सारें श्रेय, त्यानें संपादिलें होतें. मात्र या जीवनार्काचा पशुजीवांवर काय परिणाम होतो हें त्याला आतां पहावयाचें होतें; नि त्याचाच अभ्यास करण्यासाठीं हल्लीं त्याच्या रात्रीच्या रात्री जागून जात होत्या.

निरनिराळे पशुपक्षी गोळा करून त्यानें एक स्वतःचा खाजगी झू तयार केला. अनेकविध प्राण्यांना जीवनार्क देऊन त्यांची वाढ कशी होतें, याचे तो निरीक्षण करी. या अर्कावर त्यांची वाढ इतकी झपाट्यानें व अतोनात होई, कीं जणूं काय ते आपल्या डोळ्यापुढेंच वाढत आहेत, असें त्याला वाटे.

या अकल्पित यशानें दिवसेंदिवस, जीवनतत्वाचा गड्डाच आपल्या हातीं आला आहे अशा तऱ्हेची त्याची समजूत बळावूं लागली.

अनेक प्रकारचे प्राणी त्याच्या या प्रयोगांना बळी पडले. कांहीं काळपर्यंत या अर्काच्यायोगें त्यांची फोफावून वाढ होई; पण त्या मर्यादेनंतर, जणूं अर्कांच्या अजीर्णामुळेंच कीं काय तें सर्व पटापट मरून जात !

पण एवढ्यानें निराश होण्याइतका तो कच्च्या दिलाचा नव्हता. मनाला पटतील आणि शास्त्राला पटण्यासारखें वाटतील असे नानाविध प्रयोग करावयास तो निरलसपणें सदा तयार असे.

अनेक पशू अशा तऱ्हेनें मेल्यावर त्याला कल्पना सुचली. संबंध एकच जीव जीवनार्कानें पोसण्याऐवजीं मोठ्या प्राण्याला लहान् प्राण्याचा अवयव जोडला तर तेवढाच जीवनार्कावर कदाचित् चांगला पोसूं शकेल काय ?

कॉलेजमध्यें असल्यापासूनच, वाकबगार शस्त्रवैद्य म्हणून त्याची ख्याति होती. एक सशक्त ससा पिंजऱ्यातून बाहेर काढून, त्यानें रहाटावर उड्या मारणाऱ्या पांढऱ्या उंदरांपैकीं एकाचे पाय त्याच्या पायाच्या सांध्यांशीं जोडलें.

हा जोडण्याचा प्रयोग म्हणजे शस्त्रक्रियेची खरोखर कमाल होती. भिन्न रक्ताचे प्रवाह एकामेकांत मिसळविणें, एका हाडाच्या सांध्यांत दुसरें बेमालूम बसविणें, व दोहोंतील ज्ञानतंतूंचा एकोपा करणें ! पुन्हां हीं सर्व एकाच क्रियेंत साधावयाचीं !

प्रयोगानंतर प्रत्येक दिवशीं, तो मोठ्या आशेनें त्याच्या यशस्वितेची वाट पाही. पण शेवटीं त्याची निराशाच झाली.

बसविलेले अवयव नव्या शरीरावर कांहीं जीव धरीनात.

कितीदां तरी, कितीतरी निरनिराळ्या प्राण्यांवर हा प्रयोग करूनहि यशस्वी होत नाहीं असें पाहून त्याची विचारशक्ति जरा निराळ्या मार्गानें काम करूं लागली.

प्राणिशास्त्राच्या एका जुन्या पुस्तकांत, पशु व पक्षी यांच्या रक्ताविषयी नवीनच माहिती मिळतांच, त्याच्या कल्पनेला पुष्टि मिळाली; त्याला वाटलें कबुतर व ससा यांच्या अवयवांचा मिलाफ लवकर होईल.

त्यानें त्याप्रमाणें त्याच्या खुराड्यांतील एका कबुतराचे पाय सशाला कलम केले व योग्य अवधि जावयाची तो वाट पहात बसला.

ते चार दिवस त्यानें अगदीं आशानिराशेंत काढले. पण पांचव्या दिवशीं सकाळीं त्यानें सशाकडे पाहिलें तों त्याला काय दिसलें? ते कबुतराचे पाय सशाच्या शरीरावर जिवंत होते; एवढेंच नव्हे, तर त्यांची बरीच वाढहि झाली होती. त्या दिवशीं त्याचा आनंद अगदीं गगनांत मावेना!

पण एवढ्यानेंच तो समाधान पावला नाहीं.

'पायाला पायच जोडण्याऐवजीं सशाला कबुतराचे पंख जोडले तर?'

शेवटीं त्यानें अलगद सांध्यासकट पंख काढून सशाच्या खांद्यांशीं कलम केलें. तीनचार वेळां अपयश आलें; पण त्यानें चिकाटी सोडली नाहीं.

एकामागून एक केलेले सहा प्रयोग अयशस्वी झाले होते. शेवटचा म्हणून ठरविलेल्या या सातव्या प्रयोगाची आज अगदीं धडधडत्या हृदयानें तो पहाणी चालविली होती.

बांधलेली मलमपट्टी सोडतांच, आश्चर्य, आनंद, भीति सर्व एकदम वाटून, क्षणभर तो गोंधळला. कलम केलेले कबुतराचे पंख सशाच्या शरीरावर बेमालून बसले होते. त्यानें जास्त चिकित्सकपणें पहातां त्याला समजून आलें कीं, मादीचाच पंख सशाच्या मादीला लावण्याची आपण काळजी घेतली असल्यामुळें आपण या वेळीं यशस्वी झालों. पंखाकडे जास्त निरखून पाहतां ते झपाट्यानें वाढीसहि लागले असल्याचें त्याच्या दृष्टोत्पत्तीस आलें.

स्वतःच्या प्रयोगाची ती यशस्विता पाहून त्याचें काटकोळें शरीर अभिमानानें किंचित फुगलें. हातांतील घडीच्या फुटपट्टीनें माप घेऊन समोरच्या सपक्ष सशाकडे कौतुकानें पहात तो हंसऱ्या चेहऱ्यानें उद्गारला —"आठ दिवसांत दोन इंच! म्हणजे महिन्यानें"...

टेबलावर अस्ताव्यस्त पडलेल्या सामानांतून एक टांचणी घेऊन सशाचें व त्या पंख नसलेल्या कबुतराचें एक एक थेंब रक्त, त्यानें परीक्षाकांचेवर (slide) घेतलें व निरीक्षकदृष्टीनें तो सूक्ष्मदर्शक यंत्राकडे वळला.

आज तीन महिन्यांनीं त्याच सशापुढें तो प्रयोग करीत बसला होता. वाढलेले पंख, सशाचें अंग साफ झांकून टाकण्यांइतकें मोठे झाले होते.

त्यानें एक पंख हातांत धरून आपल्या बाजूस ओढला. सशानें तो हळूहळूच आपल्या बाजूस मिटण्याचा प्रयत्न केला; पंखांच्या ज्ञानतंतूची शक्ति आजमावण्यासाठीं, त्यानें जवळचीं टांचणी चटकन् सशाच्या पंखांत खुपसली.

एकदम पंख फडफडावून सुटकेसाठीं बाजूस उडी मारतांच, ससा हात तीन हात उंच उडत, खोलीच्या दुसऱ्या कोपऱ्यांत जाऊन कोसळला.

हें दृश्य पहातां पहातां, त्याचा नेहमीं पोलादी अडसराप्रमाणें घट्ट बसणारा खालचा जबडा आश्चर्यानें एकदम सैल पडला; त्यावर सूक्ष्म हास्य झळकलें.

प्रयोग करणाऱ्या शास्त्रज्ञाची निर्विकारता त्याच्या डोळ्यांतून नाहीशी झाली; नव्या खेळण्यावर कुतूहलानें झडप टाकणाऱ्या लहानग्या उतावीळ बालकाच्या डोळ्यांतील अधाशी चमकच तेथें दिसूं लागली.

त्यानें घाईघाईनें ससा पिंजऱ्यांत कोंबला व सर्व उपकरणें जागच्या-जागीं टाकून तो जवळच्या मोडक्या आरामखुर्चीवर लवंडला.

त्याच्या कल्पनाचक्षूपुढें तो उडणारा ससाच सारखा दिसत होता.

मनांत नाना विचार तुंबळ करीत होते...'आपणा स्वतःलाच जर इतकं आश्चर्य वाटतं, तर सर्वसाधारण लोक किती आश्चर्य पावतील?'

आणि स्वतःचें दारिद्र्य, आजपर्यंत भोगलेलें दुःख,...सर्व आठवू लागतांच त्याला निराळीच कल्पना सुचली!—"लोकांना वाटणाऱ्या या चमत्काराचा पैशांत मोबदला घेतला तर? या सपक्ष सशाचं प्रदर्शन मांडलं तर? आपलें जन्माचं

दारिद्य संपेल ! मोठमोठे नवीन प्रयोग, कीर्ती...सर्वच आपल्या
ह्या हां म्हणतां सुलभ होईल ''—

तो आरामखुर्चीवरून उठला; ससा बाहेर काढून त्यानें त्याला वर उड
पंख हलवीत छताजवळून जवळून खालीं पहात ससा उडत असतांना त्या
डोक्यांतील पूर्वीची वेडी कल्पना बाजूस सरूं लागली.

खदखदां हंसून खोलींत येरझारा घालीत तो आपल्याशीं म्हणा
''पैसाऽ! पैसा !! तूंहि पैशाला बळी पडूं पहात आहेस !...माणुसकी मोहाव
जगते का ?...मूर्ख आहेस !...पण मग मोह जरा वरच्या कोटींतला तरी...''

त्याचा विचार चालला असतां तो ससा एकदम खालीं कोसळला,
पडतां पडतां त्याच्या खांद्याला घट्ट बिलगला.

त्याला वाटलें, तो आपल्याला जणूं काय कसलें तरी गुपीत, कसला
संदेश, सांगत आहे. 'अरे वेड्या, स्वतः उडण्याची शक्ति मिळव ! हा क
तरी नवा अनुभव आहे खास !...'

आणि आतां त्याच्या डोक्यांत तो नवा विचारच वारंवार चमकूं लाग
अगदीं अल्पावधींत तो दृढमूलहि झाला. त्यानें आपला फाटका कोट अंगा
चढविला, खोली बंद केली व तो बाहेर पडला.

त्याचे पाय नकळतच त्याला राणीच्या बागेकडे नेत होते.

परततांना त्याच्या एका कांखेंत दोन ससाणे व दुसऱ्या हातांत का
दिवस पुरण्याइतकें फळफळावळ वगैरे खाद्य होतें. आंत येतांच दाराला क
लावून त्यानें खोलीत असलेले दोन्ही दिवे लावले. त्यांच्या वाती मोठ्या क
तो आपल्या मोडक्या खुर्चीवर बसला.

सर्व सामसूम होतें. त्याची छाती क्षणाक्षणाला धडधडत होती.

शेवटीं त्यानें कठोर मनानें निश्चय केला; टेबलावरील सुई उचलली,
आपल्या दंडांत खसकन् खुपसली. आणि रक्ताचा एक थेंब परीक्षाकांचेवर घे
त्यानें तो पसरला व त्यावर तबकडी टाकली.

आणलेल्या ससाण्यांतील एकाच्या अंगांत तशीच सुई टोंचून त्या
रक्ताचा थेंबहि पूर्वीच्याच कांचेवर पसरला.

यंत्राचा केंद्र लावून तो ती कांच सारखी निरखून पहात होता...

काहीं वेळानें त्याची कसलीशी खात्री होतांत एकदम उठून आनंदानें
त्यानें टाळी वाजविली.

हात मागें टाकून येरझारा घालीत त्यानें कसलासा निश्चय कायम केला.
...ची बाटली, शस्त्रांची पेटी, बँडेज, वगैरे सर्व सामुग्री त्यानें जवळ घेतली;
व दोन्ही दिवे खालीं घेऊन त्यांच्या उजेडांत तो पिंजऱ्याजवळ बसला.

पूर्वी परीक्षा घेतलेला ससाणा बाहेर काढून, त्याच्या पंखाजवळ त्यानें
...चें इंजेक्शन दिलें. नळी बदलून आपल्या डाव्या हाताच्या खांद्यावरहि
ती तशीच भोंसकली.

थोड्या वेळानें चाकूची तीक्ष्ण धार ओढून, त्यानें सांध्यापर्यंत आपलें हाड
उघडें केलें. व तेथें मोठ्या कौशल्यानें आधींच कापून तयार ठेवलेल्या ससाण्याच्या
...ण्या पंखाचें कलम केलें. बँडेजनें जखम घट्ट बांधून, त्यानें हात मानेंत
अडकविला व तो आरामखुर्चीवर पडून विचार करूं लागला.

त्या रात्रीं त्याला झोंप आलीच नाहीं; अर्धवट झोंपेंत चमत्कारिक स्वप्नें
पडत; आणि त्याला वाटे, 'आपण हवेंत भराऱ्या मारीत आहों; जगाचा क्षुद्र पसारा
आपल्या अलौकिक शक्तीचं कौतुक करीत आहे !...आपण...'

सकाळीं उठतांच त्यानें तयार केलेल्या जीवनार्काचें एक पूर्ण इन्जेक्शन
घेतलें. ठरल्याप्रमाणें खिडकींतून उजवा हात पुढें करून आलेली दुधाची बाटली
घेतली. दिवसभर पाव-दुधाशिवाय कांहीं न घेतां सारखें आरामखुर्चीवर पडून
रात्रंदिवस त्याचा विचार चाले.

सहा दिवस अशा तऱ्हेनें गेले. सातव्या दिवशीं सकाळीं त्यानें भीत भीत
हाताचें बँडेज सोडलें.

जखम बरीचशी भरत आली होती. पण पंखहि टवटवीतच दिसत होता.

उजव्या हातानें त्यानें पंखावर टांचणी फिरवतांच, त्याला आपल्याच
अंगावर कांहींतरी टोंचणारें फिरत आहे असें वाटलें.

तो एकदम चमकला. त्याच्या चेहऱ्यावर यशस्वितेचा आनंद झळकला.

त्याची खात्री झाली, आपल्या शरीराला एक पंख तर चिकटला.

जखम पूर्ण भरण्यासाठीं कांहीं दिवस थांबून, उजव्या हातावरहि तसा प्रयोग करावयाचें त्यानें ठरविलें !...

नि त्या दिवसाची तो वाट पहात राहिला होता.

योग्य अवधि संपला होता. दोन्ही शस्त्रक्रिया यशस्वी होऊन ससाण्या पंख त्याच्या खांद्यावर जगले होते. जीवनार्काच्या रोजच्या नियमित खुराका ते चांगलेच पोसले जाऊन झपाट्यानें वाढतहि होते.

पायाच्या टांचेपर्यंत त्याची लांबी व हात दोन हात पसरतील इतकी रुंदी झाली होती. बाहेर अगर खोलींत असतांनादेखील तो हल्ली एक मोठा ओव्हरको घालून वावरत असे.

आपल्या पंखांकडे पहात रहावें; ते उघडून त्यांची लांबीरुंदी मोजा येरझारा घालाव्यात; मध्येंच स्मित करावें, मध्येंच हातवारे करून मोठमोठ्या हंसावें;...दिवसानुदिवस त्याचें अशाप्रकारें सर्व चाललें होतें !...

आणि त्याचे नवीन प्रयोग ?

रसायनाच्या बाटल्या कितीक दिवस बुच लावलेल्या स्थितीतच पडल्या होत्या. शेवटच्या शस्त्रक्रियेनंतर निगा राखली न गेल्यामुळें, लखलखणाऱ्या चा कात्र्या, सुऱ्या गं न तांबड्या झाल्या होत्या. पशुखाना बराचसा मरणोन्मुख झाला होता. सूक्ष्मदर्शक यंत्र बापडें उजेडाकडे आशाळभूतपणें पाही; पण त्याच्यावर सांचलेली धूळ साफ होण्याचा कधींच योग आला नव्हता.

सर्व खोलीवरच प्रेतकळा पसरली होती; तर आंतील निरनिराळ्या वस्तू विषयीं जास्त कशाला ?

हल्लीं, खोलींत असतांना, रात्रीचा बाहेर पडल्यावर,...केव्हांहि तो स्वतः पंख व त्यांच्या शक्तीची वृद्धि या मागें असे

एकाद्या जन्मदारिद्र्याच्या हातीं अनपेक्षित ठेवा यावा, तशासारखीच त्याची स्थिति झाली होती. 'जगाला, मनवी जगाला जिंकलं !' असें त्याला पुनः पुन्हा वाटूं लागलें होतें. त्याची शास्त्रीय दृष्टि नष्ट पावली. होती; 'अलौकिक शक्तीं

जगातील सर्वांत श्रेष्ठ मानव !...या घमेंडखोर दृष्टीनेंच तो स्वतःकडे व मानव !... जगाकडे पाहूं लागला होता !

मग तो आतां शास्त्रज्ञ होता कीं काय हा प्रश्न तरी कशाला ?

तेवढें कशाला ? मधून मधून त्याची मनोदेवताच त्याला सांगे— "अरे ! पाहिलंस का ?...शास्त्रज्ञाचा अंत झाला ! क्षुद्र मनुष्य पुन्हा मनुष्यांत मिसळला...!"

पण पुन्हा तो मनाचें समाधान करी व म्हणे—"नाहीं; मी शास्त्रज्ञ आहे, व जगाला नवीन कांहीं तरी शिकवणार ! जगाला जिंकून त्याचा राजा होणार...!"

त्याचे प्रयत्न चालूच होते. जोराजोरानें खोलींतच पंख हालवून तो उडण्याचा प्रयत्न करी. मध्येंच कधीं तरी त्याचे पाय जमिनीपासून सुटत, पण ते पुन्हा टेकतां टेकतां तो कोसळून खालीं पडे.

रात्रीची सामसूम होतांच तो ओव्हरकोट घालून बाहेर पडे. माहीमच्या बाजूचें ओसाड मैदान आतां त्याची प्रयोगशाळा झाली होती ! रात्रभर तो पंख हलवी व आपली नवीन शक्ति अजमावून पाही !

शुक्राचा तारा वर येऊं लागला, पहाटेचें थंड वारें वाहूं लागलें, कीं तो पंख मिटे आणि ओव्हरकोट घालून घराकडे परते.

नेहमींप्रमाणें माहीम स्टेशनवर उतरून तो मैदानाकडे वळला.

काळोखाचा दर्या पसरला होता; झाडेंसुद्धां जवळ गेल्याशिवाय दिसत नव्हतीं !...रस्त्याच्या कडेला तीन चार माणसें हंसत खिदळत बसलीं होतीं; पण त्यानें तिकडे लक्ष दिलें नाहीं.

रस्त्यानें जातां जातां त्याच्या डोक्यांत त्या दिवशीं करावयाच्या उड्डाणा-विषयीं विचार चालू होते—"मानवी इतिहासांतील असली ही अपूर्व गोष्ट, मी एक हिंदी शास्त्रज्ञ, आपल्या हिंमतीवर आज करणार आहे ! साऱ्या जगांत, हवेंत उडणारा मनुष्य असा पाहिला मीच ! ! मीच सर्वांत श्रेष्ठ ठरणार; सर्व जगावर माझीच हिकमत चालणार ! बुद्धीवर उभारलेलं शास्त्र व त्या शास्त्रानें जिंकलेलं हें जग ! शास्त्रज्ञाचंच राज्य जगावर चालण्याचे हे दिवस

आहेत ! देवाबिवाच्या जुनाट कल्पना..."

पण त्याच्या तोंडून पुढील शब्द निघण्यापूर्वीच, जवळ झालेल्या मो… चाहूलीनें तो भानावर आला. सभोंवार पहातांच त्याला समजलें...

त्याच्या भोंवतीं गराडा घालणारे चारपांच मवाली त्याला दम देत तोंडा… दटावीत होते—"ठेरो ! सब कुछ निकालो चिपचाप !..."

तो क्षणभरच गांगरला; पण दुसऱ्याच क्षणाला त्याला आपल्या नवशक्ती… एकदम आठवण झाली.

त्यांना बिचकविण्यासाठीं तो एकदम ओव्हरकोट काढतां काढतां ओरडून म्हणाला, "देता है !...पेहले पीछे हटो !"

मवाली चमकून मागें सरकले. पण जरा जागा मिळतांच त्यानें कोट भिरका… विला पंख पसरले, व हवेंत उडी मारली.

तो हवेंत वर वर जातांना पाहून, त्या सामसूम वातावरणांत, मवाली जास्तच घाबरले. "या अल्ला !" "आदमी या सैतान ?" असल्या उद्गारां… बरोबरच, ते डोळे ताणून ताणून वर पहात होते.

दहापंधरा पंख मारून तो एका झाडाच्या शेंड्यापर्यंत उडाला; नि झाडाच्या बाजूस झेप टाकून एक फांदी पकडून त्यावर तो बसला.

लांबचा असा हा त्याचा पहिलाच उडता प्रवास असल्यामुळें, तो दमून धांपा टाकूं लागला होता !...

भीति व आश्चर्य यांचा पहिला भर ओसरल्यावर मवाल्यांना एक नवीन… क्लृप्ति सुचली. त्यांना वाटलें—'त्याच्या खिशांतील ऐवजापेक्षां, त्याला स्वतः… जिवंत हस्तगत करणंच जास्त फायदेशीर ! थोड्याच दिवसांत भरणार असलेल्या एच. ओ. एच. फेटमध्यें, हा उडता मनुष्य म्हणजे जगाच्या आश्चर्यांत पडलेली नवीन भर ठरेल !'

कल्पना सर्वांना पटली; आणि त्यांनीं त्याचा पाठलाग सुरूं केला.

हुसकावयासाठीं झाडावर झुगारलेल्या बऱ्याच दगडांतील एक, एकाएकी त्याच्या बरगडीवर बसला. जिवावर उदार होऊन पंख फडफडवीत त्यानें पुन्हां हवेंत उडी घेतली. उडतां उडतां जखमेंतून होणाऱ्या स्त्रावामुळें, तो एकदां मोठ्यानें विव्हळला ?

मवाल्यांनीं त्याचा पाठलाग चालूच ठेवला होता.

नुकत्याच उडूं लागणाऱ्या पक्षाच्या पाठीमागें एखादा ससाणा लागावा, तशी त्याची स्थिति झाली. धांपा टाकीत झाडाझाडावर मुक्काम घेत, तो त्यांच्या कचाट्यांतून सुटण्याचा अटोकाट प्रयत्न करीत होता.

घटकेपूर्वींचें त्याचें जगांतील श्रेष्ठत्व, जगाचें साम्राज्य, मालकी...सारें... आतां ढासळण्याच्या पंथाला लागलें होतें.

दमल्यामुळें शेवटीं त्याचे पंख गळावयाच्या बेतांत आले. क्षणाक्षणाला धीर सुटत चालला; 'आपण पकडलों जाणार !' या कल्पनेनें त्याचीं सारीं गात्रें जास्त जास्त शिथील होऊं लागलीं होतीं...

खालीं काळोखांत चमकणाऱ्या, खाडीच्या पाण्याप्रमाणें, त्याच्या निराशेनें …पलेल्या मनांत शेवटचीच आशा चमकली—"उड उड ! हें खालीं दिसणारं मन अगदीं लांबवर पसरलेलं असलं तरी त्यावर तुझ्या शास्त्राचा अंमल चालेल ! बुद्धिदेवता हीच या दृश्य जगाची जन्मदात्री ! जगाचं कोडं बुद्धिच एकटी सोडवूं शकेल !..."

पण या विचारांच्या उड्डाणाबरोबर, तो मात्र खालीं खालीं येत होता. क्षणाक्षणाला आपल्या पंखांची शक्ति खर्च करून, आपले खालचे वरचे दांत एकमेकांवर घट्ट आवळीत, आणखी कांहीं अंतर काढण्याचा त्यानें प्रयत्न केला.

पण शेवटीं एका रस्त्याच्या कडेजवळपासच तो निशःक्त होऊन बेशुद्धींत धाडकन् खालीं कोसळला.

भानावर आला तेव्हां त्याचें सर्व शरीर ठणकत होतें. कष्टानें मान फिरवून त्यानें सभोंवार पाहिलें; त्याचे हातपाय जखडलेले होते.

एका रिकाम्या गॅरेजमध्यें तो कैदी होऊन पडला होता. क्षणभर सारी वस्तुस्थिती त्याच्या ध्यानींच येईना. पण कांहीं वेळानें आधल्या रात्रींपैकींच एक मवाली त्याचें जेवण ठेवून पुन्हां दार बंद करून गेला.

तेव्हां कोठे त्याच्या डोक्यांत एक प्रकाश पडला.

शास्त्राचा शेवटच त्याच्यापुढें होता ! त्यानें आपलें स्वातंत्र्य गमावलें होतें.

रागाच्या भरांत त्यानें तें मेलेलें अन्न लाथेनें उडविलें; व त्याला कोंडणारा त्या हातानें बडविण्याच सुरवात केली. उत्तर नाही कीं कोणी मनुष्य

नाहीं ! पत्रा ठोकतां ठोकतां त्याचा हात मात्र हळूहळू मंदावत गेला !

त्याच्या समोरून नाना चित्रें जाऊं लागलीं...

'उडणाऱ्या सशाचें प्रदर्शन' ही मागें त्याच्याच मनांत डोकावलेली कल्पना त्याला पुन्हां आठवली मात्र ! त्याचें धाबें एकदम दणाणलें.

त्याच्यासमोर त्याचेंच एक चित्र उभें राहिलें...

'पंख तघडून तो एका पिंजऱ्यांत बसला आहे. जाणारे येणारे लोक, लहान मोठीं मुलें, त्याच्यापुढे कोण शेंगा, कोणी चणे टाकत आहेत. कोणी काठी ढोंसकून त्याला उडविण्याचा प्रयत्न करीत आहे. कोणी माकड समजून त्याला टिवल्या बावल्या करीत आहे !...'

'शास्त्रानें मनुष्याची प्रगति होत आहे का ?...'

प्रश्नामागून प्रश्न त्याला भेवडावीत होते.

"आपण यांच्या तडाख्यांतून सुटणार कसे ?" ही विवंचना त्याच्यासमोर उभी रहातांच त्याला क्षणभर वाटलें, 'पोलिसांची मदत घ्यावी !'

पण त्यापूर्वी त्याला आपलें दुसरेंच एक चित्र दिसूं लागलें.—'

'त्याची जीभ व हातपाय कापलले आहेत. जिभेअभावीं घश्यांतून चत्मकारिक आवाज निघत आहे—पंख बांधून त्या जीवन्मृत हाडामांसाच्या गोळ्याचें, हातगाड्यांतून पैशासाठीं गांवोगांव प्रदर्शन भरीत, ते पोट जाळणारे भिकारी फिरत आहेत !—

"नाहीं, नाहीं !" असह्य होऊन तो मोठ्यानें ओरडला..."मग आता असलं मेलेलं आयुष्य जगण्यापेक्षां"...

त्यानें कोपऱ्यांत पडलेल्या मोटरच्या हत्यारांच्या पेटींतून एक मोठा अणकुची दार स्कुड्रायव्हर बाहेर काढला...

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मवाल्यांनीं प्रदर्शनच्या ठिकाणीं त्याला नेण्यासाठीं दार उघडलें; तों तो ज्ञाम्रज्ञ उपडा पडला होता !

स्कुड्रायव्हर त्याच्या पोटांतून आरपार पाठीकडे आला होता !

नि मरतां मरतां दुःखानें हलविलेले पंख, जमिनीवर सांचलेल्या धुळींत लांबवर पसरले होते ! !

शास्त्राचे; मानवी मनाचेही पंख धुळींत लोळत पडले होते !...

भराऱ्या...गगनभेदी भराऱ्या शून्यांत विलीन होऊन माती मातींत मिसळली होती ! !—

———

गडगडलेली चिता

——=:]×[:=——

नेहमींची 'डेली पॅसेंजरी' नसल्यामुळें आज वर्तमानपत्रें चाळून बऱ्याच उशीरां वाचनालयांतून बाहेर पडलों.

पायऱ्या उतरतां उतरतां नेहमीं इतक्याच मोठ्यानें बाराचे ठोके वाजूनही मला ते लांबून आल्यासारखे वाटलें.

अकारण आनंद उत्साह वाटला, कीं, त्यामागून अश्रूंचें अभ्र जमणार, आणि बराच वेळ तें कायम रहाणार, असें माझ्या बाबतींत तर अगदीं जवळजवळ ठरलेलेंच !

कल्पनाच करायची, आपण सुखी आहो...अगदीं राजेशाही थाटांत आहों !...इकडे त्या थाटांत संध्याकाळची चुणचुणहि भासाग्रची थांबते !

पण सारी भिस्त कल्पनाशक्तीवरच ठेवावयास पाहिजे. निदान कल्पना शक्तीला चालना देणारें एखादें औषध तरी कमीजास्त प्रमाणांत घ्यावें लागतें एवढे खरें !...

साऱ्याच गोष्टी आपल्या मनासारख्या कोठल्या व्हावयाला ? तेव्हां तडजोडच करावी लागते शेवटी !...

अंघोळ संध्याकाळीं करावयाचें ठरवून खोलीकडे न वळतां मी सरळ खानावळींतच शिरलों.

जाहीर फीस्टकडे माझें लक्षहि नव्हतें. चार कुग्रास घशाखालीं घालून

आमच्या 'सुग्रास भोजनालया'तून बाहेर पडण्यापूर्वी, सुपारीच्या तबकाज बसलेले आमचे मॅनेजर हंसत म्हणालेच--"कां हो लवकर ? आज रविवार सुट्टीऽचा दिवस; अन्..."

माझे गालाचे स्नायू मीं क्षणभर ओढून धरले; आणि एक एक पाय उतरून खालीं आलों.

चालतां चालतां रस्त्याच्या वळणावर डोळे एकाएकी स्थिर झाले.

एका वारल्याच्या खांद्यावर पेंडा भरलेलें मेलेलें रेडकूं होतें.

मागून एक म्हैस, 'आँ ऽ ऽ य्' करीत होती. आपल्या लहानग्याच्या लुल्या मानेकडे वात्सल्यानें पहात ती पावलें टाकीत होती.

त्याच्या निर्जीव डोळ्यांतून, पोटांत भरलेल्या पेंड्याच्या चारदोन का हळूच डोकावत होत्या. ताठरलेले पाय लुडबुडत होते.

त्याच बाजूनें थोडें चालत गेल्यावर मी त्याला प्रश्न केला—"ओ हेंऽरे मग बरोबर कशाला ?"

"संग नसलं तर म्हस पानती बो निहीं ना !" तो खांद्यावरील ज ओझें चालतां चालतां सांवरून धरून पुढें चालत म्हणाला "दोन दिसा जगलं निहि !...

मी म्हैशीकडे पाहिलें; मधूनच अस्पष्ट ओरडत ती चालतां चाल रेडकाला चाटे ! त्याच्या मृत्यूची तिला वार्ताहि नव्हती.

तिचे डोळे मात्र पाण्यानें डबडबलेले होते.

त्या पाण्यानें डबडबलेल्या तिच्या डोळ्याकडे पहातां पहातां किती वेळ ग कोणास ठाऊक ?...

भानावर आलों त्या वेळीं मी त्या अभ्राच्छादित रस्त्यांतून एकटाच.. लांब...लांब अगदीं दूरवर ...चालत आलों होतों...

...आणि त्या मातेच्या अश्रूंत मला अनेक दृश्यें तरंगतांना दि लागलीं होतीं...

खोट्या आशेमागें भरल्या अंतःकरणानें लागणारा मनुष्य !...

रूळ ओलांडता ना एकाएकीं झालेला माझ्या बाबांचा अपघाती मृत्यू !...

माझ्या लहानग्या भावंडांच्या भवितव्याविषयीं अश्रू ढाळणारी माझी प्रेमळ माता !...

परिस्थितीला मान वांकवून शेवटीं माझ्या डॉक्टरीची स्वतःच्या हातानें मी जाणून बुजूनच उभारलेली चिता......

'डॉक्टर वागीश'ची आपल्या हातानेंच मी चिता उभारली होती खरी;... पण इतक्या वर्षांच्या कारकुनी संस्कारानंतरहि मला त्या चितेला काडी लावणें शक्य झालें नव्हतें !...

अनेक प्रसंगीं मी शिकस्तीचा प्रयत्न केला होता.

पण पांच वर्षांपूर्वीच्या त्या प्रसंगाप्रमाणें आजहि, त्या पशुहृदयांतून निघालेल्या, पण मातेच्या अश्रूंच्या पुरामुळें माझी स्वहस्तानें उभारलेली चिता पुन्हा एकदां गडगडली !

आजचें हें पेंडा भरलेलें वासरूं !

पांच वर्षांपूर्वींचा, माझ्या हातांतील तो अंधुक दिसणारा फोटो !...

वसतिगृहांतलें राहणें सोडल्यावर मी नोकरी धरली; तेव्हांच परळकडे एक लहानशी खोली घेतली होती. शक्य तेवढा कमी खर्च करून राहिलेली रक्कम गांवीं आईकडे पाठवावी ही मनाची मोठी इच्छा !

संध्याकाळीं परत आल्यावर मीं माझ्या मोडक्या चाळीच्या गॅलरींत उभा राहून माझी एकाकी नजर, भिरीभिरी चौफेर फिरवीत असे.

तेवढाच आपला मनाला वाटला तर विरंगुळा !...जवळच्या इराण्याच्या हॉटेलमधील नानाविध लोकांची येजा माझी कांहींशी करमणूक करी.

पण, आणखी असल्या अनेक दृश्यांपेक्षां, जवळच्याच एका पाटीकडेचा वर्ती माझी पुष्कळ काळ दृष्टी खिळून राही. विशेषतः, त्या पाटीवरील पहिल्याच अक्षराकडे मी अनेकदां आशाळभूतपणें दृष्टि रोंखून पाहिल्याचें मला स्मरतें. मनाला वाटे, 'आपल्या आयुष्यातील अपूर्ण राहिलेली ही महत्वाकांक्षाच जणूं आपल्यासमोर मूर्तिमंत उभी आहे !...'

त्या पाटीचा तो महाभाग मालक, ओंतल्या खिशांत रबरी नळीची घडी व हातांत लहानशी बॅग घेऊन जातां येतां ना–कधीं मी पहिला, कीं, क्षणभर त्याच्या

कडे एकात्मतेनें पाहून मी आनंदावें; पण दुसऱ्याच क्षणीं स्वतःची त्याच्या
तुलना करून माझ्या कष्टी मनानें हळहळावें.

अलीकडे तर त्याचा मी मनांतून हेवाच करूं लागलों होतों.

सभोंवारचे धूर ओकणारे 'बंब पाहिलें कीं वाटावें, ' खरंच, यानें आप
ज्ञान सार्थकीं लावण्याचंच ठरविलं आहे!'

मी मनांत म्हणें—' आलेल्या जुलमी परिस्थितींत हाडांच्या का
झालेल्या या दुर्दैवी व्यक्तींना शक्य तर पुन्हां चैतन्य आणण्याचा प्रयत्न क
पहाणारा हा महात्मा माझ्यापेक्षांहि अनेक वर्षं जगो बापडा!'—

पण हें माझें सुखस्वप्नहि फार दिवस टिकावयाचें नव्हतें.

गेल्या चार दिवसांतील लागोपाठ दिसून येणारें एकच एक दृश्य म
जाचक होई; दुःखद होई!

आतांची ही पांचवी खेप!

फाटकीं चिरगुटें नेसलेली ती म्हातारी, काठी टेंकीत त्या दवाखान्याच्या
पायऱ्या हळूं हळूं चढली. तिचे अस्ताव्यस्त पांढरे केस वाऱ्यानें भुरभुरत.

डॉक्टर नुसते हॅटकोट चढवून आंत बाहेर येरझारा घालीत हो

त्यांचा कंपाउंडरवजा पोऱ्या वाटोळ्या रुळाला बांधलेल्या फडक्यानें खोलींतील
सर्व वस्तूंना बडवून धूळ उडवीत होता.

म्हातारीनें, एकदां आपल्या सुरकुतलेल्या कपाळासमोर आपल्या थ
थरत्या डाव्या हाताचा किंचित आडोसा केला, व सर्व बाजूस पहात, श्वा
लागत खोकून, आपण आल्याची जणूं सूचनाच दिली.

"काय आहे, बाई?" त्या तरुण डॉक्टरसाहेबांनीं तिला काल
सारखाच बेफिकिर प्रश्न केला व आंतून रॅकेट घेऊन ते बाहेर आले.

म्हातारीपेक्षां त्यांचें लक्ष रस्त्याकडेच अधिक होतें.

इतक्यांत, एक टूसीटर दारांत येऊन उभी राहिली. तिचें हॉर्न वाजतां
"जस्ट कमिंग, मिस्टर शेथ!" असे मोठ्यानें म्हणत, डॉक्टर भरभर पायऱ्या
उतरून, हातांतील रॅकेट फिरवीत मोटारींत जाऊन बसलेहि!

म्हातारीला तिच्या खोकल्यापुढें एक शब्दहि बोलण्यास अवसर मिळा

नव्हता. तिला मोठी ढास आली नि ती खालीं बसली.

कंपाउंडर बाहेर आला—"काय आजीबाई? डॉक्टर तर गेले खेळायलीं! आतां थोड्या वेळानें बंदच करायचा दवाखाना!"

"अहो, पण माझा शंभू फार आजारी आहे हो; एकदां तरी येऊन जा!" म्हातारी खोंकत खोंकत प्रयासानें नि अस्पष्ट बोलत होती.

"पण मी येऊन काय करणार? आतां सकाळीं या, सकाळीं!" तो खिडक्या बंद करीत करीत म्हणाला.

"बरंऽबाबा!" म्हातारी काठीच्या आधारानें उठून कण्हत म्हणाली.

आपली लटपटणारीं क्षीण पावलें प्रयासानें पायऱ्यांवरून टाकीत ती कशीबशी रस्त्यावर तर येऊन पोहोचली.

सूर्य मावळत आला होता. सांजेची धूळ थोडी थोडी उधळत होती! सभोंवार हळूं हळूं काळोख दाटत होता.

त्या कंबरेवर हात ठेवून मोठ्या कष्टानें काठी टेंकीत टेंकीत, खोंकत चालणाऱ्या पाठमोऱ्या म्हातारीकडे मी निश्चल दृष्टीनें पहात होतों.

माझ्या अंगांगातून अचानक शहारे निघून गेले! मुद्दाम कसलाहि खोल विचार न करतां माझे पाय चुळबूळ करूं लागले. आजपर्यंत मी माझ्या विचारांत घातलेले दडपण एकाएकीं उडालें. घाईघाईनें कोट चढवून, दार नुसतेंच ओढून, भरभर पायऱ्या उतरीत मी खालीं आलों.

कंपाउंडर नुकताच दवाखाना बंद करून गेला होता. मी म्हातारीच्या शोधार्थ चौफेर नजर फिरविली तों तिची अडखळत चालणारी वांकडी देहयष्टि कांहीं अंतरावरच्या एका बोळापर्यंत जाऊन पोहोंचलेली दिसली.

पावलें झपाझप टाकीत मी तिच्यामाझ्यातील बरेंचसें अंतर कांटलें.

गटाराजवळचा तो बोळ सुरूं झाला होता. मच्छर घोंघावत होते. अस्वच्छ भागांतील ठराविक दर्प माझ्या नाकांत भपकन् शिरला.

घाण...जिकडें पहावें तिकडें घाण!...मला वाटलें, 'आपलेच हे बांधव! रहातात तरी कसे इथें?'...

सुरवातीच्या तीन चार चाळी टाकून म्हातारी शेवटीं एका धुरकट

रंगाच्या मलीन घराकडे वळली. अगदीं कोपऱ्यावरील दाराशीं ती थोडी थबकली; आणि तिला हलक्या हातांनी दार लोटतांना पाहतांच मी तसाच झटकन् मागें फिरलों.

मी परत फिरलों खरा; पण माझें अंतःकरण अगदीं भरून आलें होतें. मनाला घातलेले बांध माझ्या आवेगांना थोपवून धरवेनात.

वर्तमानपत्रांचा मी विशेष भोक्ता नसलों तरी आजच मी सुशिक्षितांची बेकारी वाचली होती. सर्व धंद्यांतील गर्दी ...

पण क्षणापूर्वीं पाहिलेली तीं दृश्येंहि माझ्या डोळ्यांपुढून जाईनात...

—सणकन् माझ्या मनांत अनेक विचार भरभर डोकावून गेले; माझा कंठ कांहींसा दाटून आला.

मला वाटलें, 'ती म्हातारी काय, मी काय...सारीं, परिस्थितीनें असहाय्य झालेलीं माणसें आहोंत ! माझी पुष्कळ इच्छा असेल; अगर तिची पुष्कळ अपेक्षा असेल, पण-चणे असावेत तेथें दांत नसले, किंवा...'

मोडक्या हाताच्या आरामखुर्चीवर मी विश्रांतीकरितां अंग टाकलें !...पण पडल्या पडल्या विचार अधिकच खोलांत उतरले.

शेवटीं खोलींत गडद अंधार झाला; नि मी दचकून भानावर आलों. वाऱ्याच्या झोतांत काडी कांहीं पेटेना; तेव्हां आपल्याच हाताचा मी आसरा केला.

प्रथम कांपरा पण नंतर तो उजेड कांहींसा स्थिर झाला. माझ्या लहानग्या दिव्यानें माझ्या अंधेऱ्या खोलींत कामचलाऊ तरी उजेड पडलाच !

तसाच लगबगीनें उठून,...अलीकडे जरूर न लागणाऱ्या वस्तूंची माझी बॅग मी उघडली. आंतून कांहींसा कोंदुस वास येत होता. वसतिगृहाच्या वेळच्या सूटांपैकीं (अगदी शेवटचा) एक, मी त्या बॅगेंत कसा तरी कोंबून ठेवला होता.

झटकन् कोटविजार अंगावर चढवून मी माझ्या दाढीच्या लहानशा आरशांत माझें हप्त्याहप्त्यानें निरीक्षण केलें. पडतील ते पैसे टाकून, पहिल्या एम्सीसीला एकनिष्ठपणें हजर रहाण्याच्या दिवसांतील ते गॉगलहि माझ्या कोटाच्या खिशांत मिळाले. ते डोळ्यावर चढवितांना मला किती पण समाधान झालें ?

चला ! पोशाख तर झाला ! आतां इतर साहित्य ?

. सर्व खोली धुडाळली; पण रिकामी बाटली म्हणून सांपडेना. रद्दी वस्तूंची लहानशी बॅग एका कोपऱ्यांत पडली होती. आशेचा अगदीं शेवटचा धागा म्हणूनच मी त्या बाजूस माझा मोर्चा वळविला.

दोन तीन औषधांच्या बाटल्या व छाती तपासावयाची नळी एवढ्याच वस्तू माझ्या एकंदर सरंजामांत आतां कमी पडत होत्या !

अर्धवट वापरून अनेक दिवस पडलेली पोमेडची बाटली, केमिस्ट्री लॅबोरेटरीमधून कधींतरी सहज आणून टाकलेली वायटयूब व रबरी नळीचे चार दोन तुकडे... .

तसल्या संशोधनाचा विशेष फायदा दिसेना. राहतां राहिल्या सेंटच्या दोन जुन्या बाटल्या व एक सुतळीचा गुंडा !

मी भरभर सुतळ सोडली व ती रबराचे तुकडे एके ठिकाणीं बांधून नळी तयार केली. एका पेल्यांत कोनाड्यांतल्या बाटलींतील पेनकिलर व साखरेचें पाणी एक केलें. रिकाम्या बाटल्यांसाठीं माझ्या संग्रहांतील शेवटचा सुवासिक सेंट मी स्वहस्तानें मोरींत ओतला !

त्या स्वच्छ धुतलेल्या बाटल्यांत, स्वतः प्रथम केलेलें औषध (!) भरतांना मला तसल्या स्थितींतहि, किती आनंद होत होता.

खोलीभर सुटलेला घमघमाट मात्र मला अगदीं असह्य झाला !

दाराला कुलुप लावून बाहेर पडलों, तेव्हां रात्री साडेआकराबाराचा सुमार होता. दिवसाची गजबज बरीच शांत झाली होती. सकाळसंध्याकाळच्या वेळेस नदीच्या प्रवाहाप्रमाणें जाणाऱ्या मजुरांच्या रांगांनीं फुलणारे रस्ते, आतां निर्जन व उघडेबोडके पडले होते. स्वच्छ आकाशांत धुराच्या लोळांबरोबर कल्लोळ उडविणारे गिरणीचे बंब कांहीं वेळ विश्रांती घेत होते.

हातांतील बॅग सांवरीत, मी त्या बोळाचा रस्ता काटीत होतो.

त्या काळ्या अंधाराच्या तोंडाशींच असलेला तो मिणमिणा दिवा ! मला त्या क्षणीं माझ्या मनांत हेलकावे घेत असलेल्या आनंदोत्साहासारखा वाटला !

पुढें पडेल तें खात आयुष्य कंठणारीं दोन चार रोडकीं कुत्रीं भुंकत

माझ्या स्वागतास पुढें आली. काळोखांत लांबवर कोणी तरी विडी ओढतांना दिसत होता. माझ्या त्या वेळचा आशानिराशेच्या चढउताराप्रमाणेंच तिचा विस्तव जणूं काय कमी जास्त होत होता.

वाऱ्याबरोबर मधूनच भप्कन् येणाऱ्या दुर्गंधाकडें दुर्लक्ष करीत पुढच्या दोन तीन चाळी टाकून शेवटीं मी संध्याकाळीं पाहिलेल्या चाळीच्या कोंपऱ्याकडे तर आलों.

बहुतेक दारें बंद झाली होतीं. एकाददुसऱ्या खोलींत, खिडकीच्या फटींतून बाहेर येणाऱ्या उजेडावरून जाग दिसत होती. वरच्या मजल्याच्या पलीकडील कोपऱ्यांत बहुतेक भजन चाललेले असावें. पण दार बंद असल्या-मुळें झांजा-मृदुंगाचा आवाज अस्पष्ट येत होता. मी उभा होतों त्या कोपऱ्याच्या माडीवरील खोलींतून मात्र एका दारुड्याची बडबड चालली होती. चार पांच खोल्या टाकून पलीकडील दारांत कोणी तरी विडी ओढीत बसला होता.

माझ्यासमोरील खोलींतच संध्याकाळीं म्हातारी शिरली असल्यामुळें मी तिकडेच वळलों.

दरवाजा किलकिला उघडाच होता. मी तो एकदम उघडण्याऐवजीं स्तब्ध उभा राहून हळूच आंत दृष्टि फेंकली.

दोन खोल्यांत सारा संसार होता. पुढल्या खोलींत दाराजवळच्या धुर-कटलेल्या भिंतींतील कोनाडा, आंत ठेवलेल्या पणतीच्या थरकत्या ज्योतीनें कमी जास्त प्रकाशित होत होता. वरच्या बाजूस एक जुनाट तसबीर टांगली होती. त्याला कधीं काळीं घातलेला हार अगदीं सुकलेला दिसत होता.

मी जमिनीकडे दृष्टि वळविली; तों संध्याकाळीं पाहिलेली ती म्हातारी, कमरेला बांक काढून जोडलेल्या हाताखालीं मान वाकवून बसली होती. तिच्या चेहऱ्यावर व मिटल्या डोळ्यावर तो थरथरणारा प्रकाश जास्तच कारुण्य आणीत होता. त्या एकाकी निःस्तब्ध वातावरणांत म्हातारी आपलें मानवी जगांत कोणी न ऐकणारें गाऱ्हाणें, जणूं काय उरल्यासुरल्या ईश्वराला अनन्यभावें सांगत होती.

इतक्यांत वरच्या खोलींतून कर्कश शब्दांबरोबरच धडधडाट ऐकूं आला. किंचित हदरल्यासारखें होऊन त्या नबळ्या चाळीच्या छतांतून जिकडे तिकडे टपटप वाजत माती पडली.

म्हातारी दचकून पण थोड्या कष्टानें उठून उभी राहिली. तिच्या वयाच्या मानानें झरझर चालत ती दुसऱ्या कोंपऱ्यांतील चिरगुटें टाकून केलेल्या बिछान्याकडे चालून गेली.

बिछान्यावर कोणीतरी पडलें होतें. म्हातारी भरभर जाऊन, हळूच कानोसा घेऊं लागली; आवाजानें जागें झाल्याची चाहूल नाहींसें पाहून तिनें थोड्या समाधानाचा सुस्कारा सोडला; आपल्या थरथरल्या हातांनीं ठिगळ्यांची गोधडी तिनें पुन्हां वरपर्यंत ओढून घातली. व ती हळू हळू तसबीरीकडे येऊन पुन्हां हात जोडून उभी राहिली.

"कोण आहे ?" माझ्या मागून एक उघडा मनुष्य विडीचा धूर सोडीत एकदम म्हणाला.

क्षणभरच त्याच्याकडे वळून पहात, मी थोड्या प्रयासानें पण निश्चयी स्वरानें म्हणालो "मीऽडॉक्टर !"

पण ते शब्द उच्चारतांना माझें अंग किंचित शहारलें !

तो अगदीं जवळ येऊन म्हणाला—"वाः, डॉक्टर ! आलांत तुम्ही ? पण म्हातारी किती दिवस वाट पहाते आहे हो तुमची !"

मी हातानेंच त्याला हळू बोलण्यास खुणावलें.

"शंभू बरा आहे ना ?" मी कुजबुजत प्रश्न टाकला.

"साहेब, आंत जाऊनच पहा चला—" त्याच्या हजामत वाढलेल्या चेहऱ्यावर चमकलेला आनंद मला त्या अस्पष्ट उजेडांतहि स्पष्ट दिसत होता.

दार लकटावयास त्यानें पुढें केलेला हात मी मागें ओढीत त्याला म्हणालों, "अंऽहं ! तूं जा इथून; पण जवळपासच राहा ! जरूर पडली तर मग हांक मारीन ! मी एकटाच आंत जातों."

तो तिथून गेल्यावर मी माझ्या डोळ्याचा चष्मा नीट केला. हातांतील बॅग व खिशांतील मोडकी नळी सांवरून हळूच दार उघडलें.

माझी छाती मोटारच्या एंजिनसारखी धडधडत होती !...

म्हातारी शंभूच्या उशाजवळ मोडक्या तिपाई खुर्चीचा आसरा घेऊन बसली होती. मिणमिणणारा दिवा बराच लहान झाल्यामुळें खोलींत काळोख

पसरला होता. वाऱ्याच्या झोतानें ज्योत साफच विझूं नये म्हणून मी झटकन दार बंद केलें व डोक्यावर हात घेऊन स्तब्ध बसलेल्या म्हातारीला हळूच हांक मारली—" आजीऽबाई,..."

दुसऱ्या हांकेला म्हातारी चमकून भानावर आली व आश्चर्यानें माझ्या बॅग—पोषाखाकडे किलकिल्या डोळ्यांनी पहात एकदम उभी राहिली.—" कोण डॉक्टर! आलांत तुम्ही?"

लागलेल्या श्वासामुळें तिला स्पष्ट बोलतां येत नव्हते. वांकलेल्या कमरेवर हात ठेऊन हळू हळू माझ्याजवळ येत ती मला न्याहाळून पहात राहिली. व शेवटीं तिनें अधीरपणें प्रश्न केला—" संध्याकाळीं, मोटारींतून गेलात तेच तुम्ही का?"

" होय; आजीबाई, ! वेळ मिळतांच, तसाच तुमच्या शंभूला पहायला आलोंय्!" मी खोटेंच बोलून तिच्याकडे पाहिलें.

" माझ्या गरिबावर आपली किती दया ही!" म्हातारीचा चेहरा आशेनें व आनंदानें एकदम फुलला होता; पण त्यावर त्रास व दुःख यांची पसरलेली मोठीच छाया त्या विझूं पहाणाऱ्या पणतीच्या प्रकाशांतहि स्पष्ट दिसत होती.

" तुमचे उपकार कसे फिटतील, डॉक्टर?" म्हातारी अगदीं गहिंवरून म्हणाली—" अंगाच्या कातड्याचे जोडे–"

खोंकत खोंकत म्हातारी शंभूजवळ गेली. मी तिच्या पाठोपाठ...

फाटलेल्या व अगदीं मलीन झालेल्या चिरगुटांवर, एक तरुण, पण आजारानें साफ खिळखिळा केलेला रोगी पडला होता.

" हा तुमचा मुलगा वाटतं?" मी थोडें खालीं वांकून म्हणालों.

" मुलगा नव्हे माझा हा!" म्हातारीचे डोळे पाण्यानें भरले; कंठ अगदी दाटून, आलेली ढांस दाबत ती हळूहळू म्हणाली—" माझा मुलगा युनियनमधला पुढारी होता! परशुराम जाधवासारखीच त्यालाहि पोलिसांची गोळी लागली. आपल्या लोकांच्या पोटासाठीं झगडत, माझा हिरा एखाद्या मर्दासारखा"—

म्हातारीच्या डोळ्यांतून अश्रू ओसरत होते. मी चिरगुटांमधील शंभूचा काटकीसारखा हात बाहेर काढून नाडी पाहूं लागलों—

" या शंभूच्या बापाचं व जाधवाचं प्रेत मोठ्या मिरवणुकीनं स्मशानांत नेलं त्या दिवशीं! त्या वेळीं हा लहान होता. भोंवतीं सारे कामगार उभे राहून त्यांचे रक्तानं माखलेले फाटके सदरे वर करीत तेव्हांपासून प्रतिज्ञा करूं लागले, ' लालबावट्याचा विजय असो!' "—

शंभूची नाडी फारच मंद व तुटक लागत असलेली पाहून मी किंचित् चमकलोंच. म्हातारी आपली हकीकत सांगण्याचें थांबून प्रश्नार्थक मुद्रेनें माझ्याकडे पाहूं लागली. माझी नळी (?) कानाला लावून त्या अर्धवट काळोखांतच मी त्याची छाती तपासूं लागलों.

त्याच्या छातीपेक्षां, माझ्या हातांतल्या नळींतून माझ्या हृदयाची धडधडच मला जास्त मोठ्यानें ऐकूं येत होती.

" कांहीं घाबरण्यासारखं नाहीं, आजीबाई. जरा झोंप लागली आहे त्याला!" मी शेवटीं भानावर येऊन तिला आश्वासन दिलं.

चिरगुटें पुन्हां शंभूच्या छातीपर्यंत ओढून ठेऊन मी उठलों; तो एकाद्या तासाचासुद्धां सोबती नसल्याबद्दल माझी मात्र खात्री झाली होती!

मोडकी खुर्ची भिंतीजवळ ओढीत म्हातारी कांहींशा आदबीनें म्हणाली, " साहेब, तुम्हांला बसायलाहि द्यायला माझ्याजवळ कांहीं नाहीं!...अगबाई...ऽ"

तेवढ्यांत, खोलींत जास्त जास्त काळोख पसरूं लागल्यामुळें तिची दृष्टि कोनाड्यांतील थरथरत्या क्षीण ज्योतीकडे गेली.

" तेल संपलं वाटतं!" मी चटकन् बोलून गेलों. पण म्हातारीचा तेवढ्या शब्दांनींहि झालेला तो रंजीस चेहरा पाहून, मला वाटलें, ' आपण उगीचच तसं बोललों!'

ज्योत बारीक होऊं लागली, तेव्हां मीच म्हणालों—" राहूं द्या, आजीबाई! माझ्याकडे दिवा आहे..."

मी माझ्या खिशांतून येतांना आणलेली बॅटरी काढली. वरचें जाड भिंग काढतांच प्रकाश चौफेर फांकला; पण माझ्या दिव्याचाहि स्वच्छ उजेड पडेना; आंतील बॅटरी जवळ जवळ संपुष्टांतच आली होती!

कोनाड्यांतील पणती तर लहान लहान होत शेवटीं विझली. माझ्या बॅटरीच्या अंधुक उजेडांत विजलेल्या वातींतून निघणारा धूर मात्र दिसत होता.

माझ्या मनांत एकाएकीं काय कल्पना आली कोणास ठाऊक; मी झटकन उठून शंभूच्या बिछान्याजवळ गेलों. गोधडीखालीं पडलेला त्याचा क्षीण, निर्जीव हात हातांत घेतांच माझ्या अंगांतून शहारे निघून गेले. जणूं काय त्याच्या थंडगार पडलेल्या गात्रांतील गारठ्याची लाटच माझ्या अंगातून थरारून जात आहे.

एका जवान पोराचीं तीं काड्यांसारखीं थंडगार हाडें, माझ्या हातांना शल्यासारखीं बोचलीं !

अंधुक प्रकाशांत, त्याचे किलकिले डोळे त्याच्या निश्चल व फिकट चेहऱ्याला एक प्रकारचें भीषण स्वरूप आणीत होतें. नाडी अगदीं अवकाशाअवकाशानें हाताला लागत होती. श्वास अगदींच मंद...जवळ जवळ अगदीं बंदच...

किंचित आर्द्र झालेले डोळे डाव्या हातानें हळूच पुसत मी माझा उजवा हात शंभूच्या छातीवर ठेवला.

माझी ही पहिलीच 'केस'! माझ्या कल्पनेंतील डॉक्टर वागीशलासुद्धां समाधानाला जागा असूं नये ना ? प्रथमचेंच हें अपयश ?...मला माझें हृदय क्षणाक्षणाला अगदीं जडजड होत आहे, असें वाटलें !

पण दुसऱ्या बाजूस, प्रेमळ उत्कंठा ओतप्रोत भरलेल्या डोळ्यांनीं मजकडे पहात असलेली ती म्हातारी पहातांच, मी पुन्हां किंचित् धीर आणला. जास्त जास्त खोल्यांत शिरत असलों तरी मला त्यांत एक प्रकारचें समाधानच वाटत होतें. तिच्या केवीलवाण्या डोळ्यांत तरंगणारे प्रश्न मला तिच्याकडे एकवारच पाहून तत्काळ समजून आले.

मी तिला प्रेमळ आवाजात म्हणालों,—" आजीबाई, कांहीं काळजी नको. तुमचा शंभू लौकर बरा होईल...आतां आधीं थोडी विश्रांति घ्या पाहूं तुम्ही ! आजच्या दिवसांत तुम्ही कांहीं खाल्लेलं दिसत नाहीं—"

स्वतःबद्दलचे प्रश्न विचारतांच म्हातारीच्या डोळ्यांतून अश्रू ओघळूं लागले. ती एकाएकीं खालीं वांकून माझ्या पायाला स्पर्श करीत म्हणाली—

" साहेब, तुम्ही आल्यावर आतां मला धास्ती नाहीं ! आतां मी लवंडतें ! माझ्या लेकराला तुम्हींचं जीवदान देणारे ! "

तिचे थुगथगीत हात पायाला लागतांच मी एकदम चमकलों. आतांपर्यंत म्हातारीनें धरून ठेवलेला शरीरावरील ताबा या शब्दांबरोबरच जणूं काय एकदम सुटला. तिला बसल्या जागचें उठवेचना.

मी खालीं वांकून तिला वर उठवूं लागलों; तों तिच्या सर्वांगांतून जणूं वाफा निघत होत्या. ही म्हातारी इतका वेळ इतका ताप अंगांत पेलून असेल, अशी मला कल्पनासुद्धां नव्हती !

" आजीबाई, तुमच्या अंगांत बराच ताप आहे—" असें म्हणत मी जवळ पडलेलें एकुलतें एक उरलें चिरगूट, दुसऱ्या कोपऱ्यांत अंथरलें–" हें पहा, अंमळ यावर पडा; मी शंभूला औषध देतों अन् येतों—"

" आतां साफ बरा होईल ना हो माझा शंभू ? " म्हातारी मीं सांगितल्याप्रमाणें लवंडतां लवंडतां म्हणाली.

" होय, जरा स्वस्थ पडा पाहूं ! " मी तिला थोड्या हुकमी स्वरांतच सांगून शंभूच्या बिछान्याकडे वळलें.

कोनाड्यांतील पणतीच्या ज्योतीचा मागमूसहि नव्हता. माझ्या मंद बॅटरीचा प्रकाश तेवढाच काय तो खोलींतील उजेड !

शंभूजवळ जाऊन मी त्याची नाडी अधीरपणें चाचपली; श्वास पाहिला, छातीवर हात ठेवला. सर्व केव्हांच आटोपलें होतें !

" काय गंमत आहे पहा ! डॉक्टर वागीशची ही पहिली केस ! त्याला औषधाचीसुद्धां जरुरी वाटली नाहीं ! " ..मी खिन्नपणें हसलों !

क्षणभर विचार करून मी माझ्या दुसऱ्या केसकडे वळलों.

म्हातारी माझ्या येण्याची वाट पहात होती.

" साहेब शंभूला झोप लागली आहे का ? " तिनें श्वास टाकीत पुन्हां अधीरपणें प्रश्न केला.

माझें हृदय किंचित् भरून आलें. मी मोठ्या प्रयासानें तिच्याजवळ बसत म्हणालों, " होय. आजीबाई, सकाळपर्यंत तो साफ बरा होईल. त्याचा ताप

आतां सगळा उतरला आहे !

म्हातारीचे डोळे पाण्यानें भरले होते.

" डॉक्टर, तुम्ही किती चांगले आहांत हो ! " ती एक एक शब्द अडखळत उच्चारीत होती—" मला त्या मडक्यांतलं थोडं पाणी देतां ?...अन् शंभूला त्या टोपांतील थोडी पेज पाजायला हवी होती..."

माझ्यानें तिचे शब्द ऐकवेनात.

" थांबा हं आजीबाई, सारं करतों..." असें म्हणत मी त्या मडक्याजवळ वळलों. लहानशा बुडुकुल्यांतून तिला पाणी पाजतां पाजतां माझ्या डोळ्यांत पुन्हां अश्रू उभे राहिले.

" माझा शंभू किती चांगला आहे, डॉक्टर ! " म्हातारी थोडें पाणी प्याल्यावर म्हणाली, " आपल्या बापाचं नांव राखील !—तीन चार महिने हा संप चालू आहे ना ? पुष्कळदां मला वाटे...कांहीं लोक कामावर पुन्हां गेले तसं शंभूनंहि जावं !...पण तो माझीच समजूत घाली, ' आजी, बाबानं आपल्याला काय सांगितलं आहे ? विसरलीस ? आपल्यासारखींच दुसऱ्या किती तरी जणांचीं पोटं आहेत ! नाहींत का ?...असली दगलबाजी कशी करायची आपण ?' "

" आजीबाई, जरा स्वस्थ पडा पाहूं ! मी बाहेर जाऊन येतों. जागच्या हलूं नका अगदीं ! नाहीं तर शंभूकडे मी जाणार नाहीं !..." मी तिची समजूत घालीत दाराकडे गेलों.

बाहेर मघाचा इसम माझी वाटच पहात होता.

तो झपाझप पुढें आला; त्याच्या चेहऱ्यावर प्रश्नचिन्ह होतें

मी मानेनेंच त्याला सारा प्रकार सांगितला, तो अगदीं सुन्न होऊन दाराकडे जाऊं लागतांच मी त्याला म्हटलें—" अरे, अगदीं हळू ! म्हातारीला कांहीं कळतां उपयोगी नाहीं. तिच्या अंगांत सडकून ताप भरला आहे ! शंभूला हळूच बाहेर उचलून आणा नि व्यवस्थेला लागा ! हें घे ! "

मी माझ्या खिशांत किती तरी दिवस सांभाळून ठेविलेली पांच रुपयांची नोट काढून त्याच्या हातीं दिली.

तो दुसऱ्या माणसांना बोलावण्यास जातांच मी पुन्हां म्हातारीकडे गेलों.

" साहेब, झोपला आहे शंभू ? " म्हातारीनें माझी चाहूल लागतांच, पडल्या ठिकाणाहूनच मला विचारलें.

"हं " म्हातारीला दिसूं नये म्हणूनच तिच्याआड बसत मी आवाज केला.

" तुमच्या औषधाचा गुण बरं !...गेले किती दिवस चळवळ न् कण्हणं सारखं चालू असे; गुलाम आज पहा कसा गाढ झोंपला आहे. " म्हातारी आपल्या सुरकुतलेल्या चेहऱ्यावर किंचित् स्मित आणीत म्हणाली, " मी अगदीं हळू जाऊन बसूं का हो त्याच्याजवळ ? "

" नाहीं हं, आजीबाई ! " मी मान वळवून म्हणालों–" त्याला मुळीं त्रास होऊन उपयोगी नाहीं—"

" बरं तर ! झोंपू द्या...उठला तर आणखी संपाच्याच गोष्टी बोलूं लागेल आपला !...मग पुन्हा त्याला शांत करतां करतां पुरे होईल ! काल विचारत होता–' आजी, मालकांना आयाबहिणी नाहींत का ग ?...आमची मजुरी कवडी मोलाची ?—आम्हीं रात्रंदिवस काम करूनही आम्हाला दोन वेळां सुखाची पोटभर भाकर नाहीं ! आम्ही त्यांना लाखाच्या भांडवलावर पंधरा लाख मिळवून देऊनही आमचं पोट जळूं नये ?'–मग एकदम भ्रमांत उठूं लागला अन् म्हणतो–' हा असा जातो नि मालकाचा खून पाडतो !'...त्याला धरतां धरतां मी म्हातारी, अगदी बेजार झालें "—

म्हातारीला स्वतःच त्याक्षणी भ्रम होऊं लागला आहे हें मी ओळखलें. चार इसम हळूच दार लोटून आंत आले; त्यांनीं निर्जीव शंभूला हलकेच हात घातला. माझ्या देखत देखत माझी आयुष्यांतील पहिली केसच ते उचलून स्मशानांत नेत होते.

मला वाटलें, शंभूप्रमाणेंच माझाहि आत्मा ते ओढून नेत आहेत !

" डॉक्टर, तुम्ही फार त्रास घेतांहा आम्हां गरीबांसाठीं ! माझ्या शंभूसाठीं रात्रीचे ठेंचाळत आलां !...माझा शंभू...बरं का डॉक्टर, माझ्या शंभूनं एकदां आपला चेहरा काढून घेतला आहे. फार दिवसांपूर्वी...गिरणीच्या दाराशीं दराणी बसत असे ना त्याच्याकडून ! माझ्याकडून मुद्दाम एका दिवसाची सारी

मजुरी घेऊन गेला होता...त्या त्या कोनाड्यांतल्या खोक्यांत आहे बघा..."

मला ती प्रथम भ्रमांतच बोलत आहे असे वाटलें. पण लागलीच उठून मी त्या कोनाड्याकडे गेलों.

विझलेली पणती खालीं काढून ठेवली व खालचा पत्र्याचा खोका उघडला; तों त्यांत दोन दिडक्या, एक फोटो, इतक्या वस्तू निघाल्या.

बऱ्याच दिवसांपूर्वीचा तो फोटो आज अगदीं अंधुक झाला होता. तरी त्यांतील त्या जवान शंभूचा फोटो !...त्याचे कांहीसे हुशार व बोलके डोळे माझ्या बॅटरीच्या अंधुक प्रकाशांतहि स्पष्ट दिसत होते !

मी तो हातांत घेऊन म्हातारीजवळ पुन्हां येतों, तों ती शेवटचीच धडपड करीत होती.—"कसा छान दिसतो आहे नाही का हो ? माझा शंभू तसा पुन्हां होईल, बरं तुमच्या औषधानें बरा झाला म्हणजे... !!"

दुसरी केसही औषधावांचून हातची चालली, असें मला वाटलें.

तेथें जास्त वेळ मला बसवेना; म्हणून हातांतील अंधुक झालेला फोटो बरोबर घेऊन, मी तसाच बाहेर पडलों.

माझा दिव्यांतील बॅटरीहि संपत आली होती. मी तसाच पुन्हां काळोखांत शिरलों. तशाच पायऱ्या उतरलों ! तोच बोळ तुडवला !

माझे ध्येयहीन पाय मला नेतील तसा मी चाललों होतों.

शंभू व त्याची आजी–दोघांच्याहि जेमतेम सरपणरचलेल्या चिता धडधडत असल्याच्या चित्रांतच मला डॉक्टर वागीशचीहि उभारलेली चिता दिसली.

पण तिला आग लागण्यापूर्वी ती एकदम गडगडली.

त्यांत माझ्या हातांतली अंधुक फोटोप्रमाणेंच डॉक्टर वागीशची, थर्मामिटर, औषधाची बॅग, कानाची नळी यां सह कायम पाठमोरी होणारी अस्पष्ट मूर्ती मला दिसत होती !...

तो पांच वर्षांपूर्वीचा प्रसंग !...आणि आजचें हें पेंडा भरलेलें रेडकूं...

त्या नोकरींतल्या रविवारीं मी पाय नेतील तिकडे भटकत फिरत होतों.

एका क्षणांत

—o—

"प्रवासांत नाना ठिकाणचे नाना लोक पाहिले, बदलत्या चालीरीती अनुभवल्या, कीं वाटतें जग किती विविध आहे !

सध्यां मी साऊथ अमेरिकेंतील मेक्सिको शहरीं आहे. उपे, हें विसावें शतक ना ? पण माणसांतील पशु कांहीं त्याला सोडून जावयास तयार नाहीं. परवांचा तो अमानुष प्रसंग पाहून बिथरलेल्या माझ्या मनाला, दुसऱ्या कुठंच लक्ष स्थिर करवत नाहीं. आणि मग वाटतं, आपण दुसऱ्याच एका चमत्कारिक जगांत तर येऊन पडलों नाहीं ना ?

त्या दिवशीं उपहारगृहांतून बाहेर पडल्यावर त्या माणसांच्या लोंढ्यांत पडण्यापूर्वीं, क्षणभर जागच्या जागीं थबकून त्या एकंदर प्रकाराकडे मी पाहूं लागलों. लोक ओरडत ओरडत शेवटीं एका मोठ्या झाडाखालीं उभे राहिले.

पुन्हां एकच गडबड झाली. कांहीं म्होरके एका काळ्या निग्रोला मारीत मारीत झाडापर्यंत गर्दीतून लोटत होते. दोघे झाडावर चढले व त्यांनीं त्याच्या हातापायाला करकचून बांधलेल्या दोऱ्या वर ओढून त्याला एका मोठ्या खांद्याला लोंबकळत ठेवलें !

आणि नंतर—

नंतर एकामागून एक मोठमोठे धोंडे त्याच्या अंगावर येऊन आदळूं लागले; कोठ्याहि सरसावल्या गेल्या.

तो असहाय्य मनुष्य क्षणाक्षणाला करुण किंकाळ्या फोडीत मृतप्राय होत होता. बिचाऱ्याची सुटून पडण्यासाठीं सारखी धडपड चालू होती.

कुणालाहि त्याची कींवच आली असती. इतक्या लोकांच्या रोषास पात्र झालेल्या त्या दुर्दैवी प्राण्यानं असं केलं होतं तरी काय?

एका म्हाताऱ्याला मी सहजच इंग्रजींत प्रश्न केला, 'काय झालं?'

तो मजकडे चमत्कारिक नजरेनं पाहून म्हणाला—'नीच मनुष्य आहे तो! खुद्द आपल्या मालकिणीवर त्याचा डोळा होता. काळा आदमी! गुलाम तो गुलाम आणि...?'

'कशावरून म्हणतां?' मी पटकन् म्हणालों.

तो मजकडे रागीट डोळे करून पाहूं लागला. मग तो मजकडे किंचित उपाहासानं हंसून म्हणाला—'हे इतके लोक मूर्ख वाटतं?'...

मला समजून आलं. ती समुदाय-नीती तिथं धिंगाणा घालीत होती. खरं असो नसो, त्या दुर्दैवी प्राण्याचे प्राण मात्र हळू हळू चालले होते एवढं खरं!

फिरून एकदां पाहिलें, तों तो शेवटची धडपड करीत होता. झाडाखालच्या गवतपाचोळ्याच्या आगीच्या मोठ्या डोंबात तो जिवंत होरपळून जात होता!

त्याच्या मांस लोंबणाऱ्या शरीराची जीव जगण्याची ती अखेरची धडपड! त्याच्या करपणाऱ्या मांसाचा उग्रवास! मला तें सर्व दृश्य अगदीं असह्य झालं...

मी डोळे दोन्ही हातांनीं बंद केले. मनांत विचार आला, 'तो खरोखर अपराधी असेल का? पण तरीहि या निर्बुद्ध जमावाला त्याचा निवाडा करण्याचा काय अधिकार?......आणि असा कोण महाभाग जगांत आहे कीं त्याला दुसऱ्याच्या अपराधाचं प्रायश्चित देण्याचा अधिकार आहे?'......

उषे, त्या दिवशीं मी तसाच कुठं तरी भटकत होतों. त्या दुर्दैवी अपराधी निग्रोची-पण तो अपराधी होता याची तरी त्यांना खात्री कोठें होती?—नुसता संशयच-प्राणासाठीं चाललेली शेवटची धडपड डोळ्यांपुढून कांहीं केल्या जाईना."

"किती कोंवळ्या मनाचे तुम्ही, कान्त?" उषा आपल्याशींच म्हणाली.

'ठण्' कन् टोला पडल्यामुळें तिनें घड्याळाकडे वळून पाहिलें, तों रात्रीचे साडेअकरा वाजले होते.

घड्याळाखालींच रमाकान्ताचा प्रवासाला निघण्यापूर्वी घेतलेला हंसतमुख व सात्विक चेहऱ्याचा फोटो लटकत होता.

जाण्यापूर्वींच्या दिवशीं तीं दोघें अशींच, याच खोलींत बसलीं होतीं. तो प्रसंग आठवून तिला क्षणभर हंसूं आलें...

ती तेथून उठली व घड्याळाखालीं जाऊन उभी राहिली.

सहा महिनेच झाले होते त्या प्रसंगाला. तो फोटो पहात तीं दोघें अशींच उभीं होतीं. त्याचे फोटोंतील काळे कुरळे केस, विशाल भाल, बोलके डोळे आणि हासरे गाल पाहून त्याच्या चेहऱ्याकडे व फोटोकडे प्रेमयुक्त कौतुकानें पहात ती सहजासहजीं म्हणाली होती, "खरंच कान्त, किती किती ऽ सुरेख दिसतां हो तुम्ही?...मी मोठी भाग्याची!"

त्यामुळें त्याला आनंद वाटला. तरी मुद्दामच विपर्यास करून तो म्हणाला होता, "असं! एकूण माझ्या ठाकठीक चेहऱ्यासाठींच तूं माझ्याबरोबर लग्न करायला तयार झाली आहेस तर?"...

"इश्शऽ! किती दुष्टपणानं हिणवतां?...चांगल्या गोष्टीला चांगलंसुद्धां म्हणूं नये वाटतं?"

"म्हण कीं! माझ्यांत अशा आणखी काय काय चांगल्या गोष्टी दिसतात बाई तुला?" तो हंसत म्हणाला होता.

"मला नाहीं माहीत! तुमची नेहमींच असलीं खोंचक बोलणीं!"

उषेला आपण दुखवलें असें वाटून त्यानें तिला जवळ करून म्हटलें होतें, "रागाऊं नकोस; पण खरं उषे, मी थोडा फार देखणा आहे म्हणूनच फक्त तुला आवडतो का ग?"

उषेनें मानेला झटका देऊन थोड्या रागीट नजरेनें त्याच्याकडे पाहिलें होतें.

"समज,...मी अगदीं म्हातारा झालों, हे कुरळे काळे केस पांढरे झाले, हंसरा चेहरा कठोर झाला, गालाला सुरकुत्या पडल्या..."

"इश्श काय बडबड चालविली आहे?"...ती अर्धवट रागानें, अर्धवट अभिमानें म्हणाली—

"नुसती कल्पना कर ग अशी!...तरी...तरी मी आवडेन तुला?..." त्यानें मान वेळवीत तिला हंसत प्रश्न केला होता.

तीहि अभिमानानें म्हणाली—"हो! कां नाहीं? असल्या क्षुल्लक फरकामुळें..."

आणि मग कितीतरी वेळ त्यांच्या रशाच गप्पा झाल्या होत्या.

तरुण उषेला, कान्ताचा मोहक चेहरा आकर्षित असे तितकाच त्याचा मनमोकळा प्रेमळ स्वभाव नि धाडसी महत्वाकांक्षाहि मोहिनी घाली. आणि केवळ त्यासाठींच, त्यांच्या आयुष्याला कांहींशीं स्थिरता येण्यापूर्वी, तिची बी. ए. ची परीक्षा होईपर्यंत, पुढील सात आठ महिने सायकलवरून जगांतील कांहीं भागांत प्रवास करून येण्याबद्दलचा कान्ताचा अर्ज उषेनें मंजूर केला होता.

त्यानंतर चारपांच दिवसांनींच प्रवासास निघतांना त्यानें उषेचा निरोप घेतला. त्या वेळीं त्याच्याकडे अनिमिष नेत्रांनीं पहातांना उषेच्या नजरेंत प्रेम ओतप्रोत भरलें होतें, प्रवासांत त्याच्यावर कसले प्रसंग येतील कोणास ठाऊक या कल्पनेनें तिचें मन हेलकावत होतें. त्यापेक्षां पहिल्या वर्गांत एम्. एस्सी. झाल्यामुळें, लागलीच चालून आलेली बॉटनीची लेक्चररशिप त्यानें स्वीकारावी व आतांच आपल्या आयुष्यास आरंभ करावा असें तिला वाटल्यावांचून राहिलें नाही.

पण मग संसाराच्या पाशांत पडण्यापूर्वी जगाचा प्रवास करण्याची त्याची महत्वाकांक्षा ?—शेवटीं त्याला परवानगी मिळाली.

आपापसांत ठरल्याप्रमाणें कान्ताचें उषेला आठवड्यांतून एक तरी पत्र येई. आणि प्रवासाच्या त्रासांतहि त्याची तिच्याविषयींची ती तत्परता, तिच्या हृदयांतील त्याच्याबद्दच्या प्रेमभावना जास्तच दृढ करीत.

पण न्यूयॉर्कमधून एक पत्र आल्यानंतर गेल्या अडीचतीन महिन्यांत त्याचें एकहि पत्र न मिळाल्यामुळें दिवसेंदिवस ती ज्यास्तच चिंताग्रस्त व व्याकूळ होत चालली होती.

घरांत मन मोकळें करावयास तिची एकटी विधवा आईच काय ती! दुपारचें तिला शाळेंत शिकवावयाचें असलें तरी सकाळ संध्याकाळीं ती उषेची समजूत करण्याचा प्रयत्न करी. पण उषेचा अस्वस्थपणा कांहीं केल्या जाईना!

शेवटीं मनाला विरंगुळा म्हणून तिनें प्रवासांतून आलेलीं कान्ताचीं पत्रें पुनः पुन्हां वाचवींत; त्याच्या फोटोकडे पहात, त्याला न पोचणारीं पत्रें स्वतः लिहीत रात्रीच्या रात्रीहि जागून काढाव्यात.

आणि गेले कितीतरी दिवस असेंच चाललें होतें.

आजहि शेवटीं उषेनें कान्तांचा फोटो भिंतीवरून काढला व त्याकडे निश्चलपणें पहातां पहातां तिच्या डोळ्यांतून अश्रू ओसरूं लागले. त्याला आपल्या हृदयाशीं कवटाळून धरून ती किती तरी वेळ तशीच निश्चल उभी होती.

इतक्यांत दारावर 'टक् टक्' असे तीन आवाज झाले; ती दचकून भानावर आली व बंद दाराकडे थबकून पाहूं लागली.

साडेबाराचा ठणकन् पुन्हा एक ठोका पडला! कुत्र्याच्या भुंकण्यामुळें सारें शांत वातावरण जास्तच भेसूर वाटत होतें.

पुन्हा एकदां 'टक् टक् टक्'! ती हळूच दाराकडे गेली. बाहेर कोणी उभें असल्याची चाहूल लागत होती.

दारावरील तिसरी थाप थोडी मोठ्यानें आली. तिनें दाराला कान लावून विचारलें 'कोण आहे?'

क्षणभर थांबून तिनें मनाचा हिय्या केला; नि कडी काढली.

दाराबाहेर काळोखांत एक उंच व्यक्ति उभी होती. उषा किंचित् दचकलीच.

"भिऊं नकोस, उषे!" त्यानें हात पुढें केला; ती पुन्हां एकदां दचकली.

"मला ओळखलं नाहींस अजून?" पुन्हां आलेला आवाज उषेच्या कानावर पडतांच तिच्या अंगांतून शहारे आल्यासारखें झालें.

"कोण? कान्त??...आणि या वेळीं इथं कसे?" उषा अजूनहि अर्धवट घाबरल्या अंतःकरणानें म्हणाली.

"होय उषे, कान्तच मी! अशी घाबरूं नकोस. तुला भेटायला आलों आहे मी! उषे, सारी हकीकत एकदां सांगतों तुला; आणि मग अजूनहि तुझी विचार करायला मोकळी आहेस! चल पाहूं; आपण आंत जाऊं..." आणि कान्त हळू हळू पावलें टाकीत दारांतून आंत शिरला. त्याच्या हृदयांत विचारांचें भयंकर युद्ध चाललें होतें.

खोलींतील दिव्याचा प्रकाश अंगावर पडतांच उषेनें कान्ताकडे मोठ्या उत्सुकतेनें पाहिलें.

जातेवेळचा तोच खाकी पोषाख त्याच्याच अंगावर होता. हातांतील बॅग

खालीं ठेऊन आपली लटपटणारीं पावलें टाकीत तो घड्याळाखालच्या खुर्चीपर्यंत गेला व शेवटीं एकदम तेथेंच बसला.

तो कान्त ही उषेची आतां खात्रीच झाली. पण याचीं पावलें अशीं लटपटतात कां ? आणि तोंडावरील तो काळा बुरखा ! ती अतिशयच गोंधळली.

" थांबा हं, कान्त ! मी आईला बोलावतें ! " ती लगबगीनें पलीकडच्या खोलीकडे जावयास निघाली.

" हं हं ! थांब उषे, " कान्त खुर्चीवरून एकदम उठून तिला हळूच म्हणाला—" कुणालाहि उठवूं नको ! ..मला तुझ्याशीं एकटंच बोलायचं आहे. सगळं सगळं सांगायचं आहे... कसं सांगूं ? कांहीं सुचत नाहीं मला. !..: "

त्याचे पाय थरथर कांपूं लागले. त्यानें पुन्हां खुर्चीचा आश्रय घेऊन बसकण घेतली.

उषेला सारें क्षणाक्षाला जास्तच कोडें वाटूं लागलें होतें. कान्त इतक्या दिवसांनीं अचानक बुरखा घेऊन येतात काय, थरथर कांपतात काय, एकटेंच बोलायचें आहे म्हणतात काय ?

तिला आतां राहावेना. ती थोडी रडकुंडीस आली. भावनांचा आवेग असह्य झाल्यामुळें ती धांवतच कान्ताजवळ गेली. त्याचें मस्तक दोहीं हातांनीं आपल्या जवळ ओढून धरीत ती घाईघाईनें म्हणाली " कान्त, कान्त, असं काय चमत्कारिक करतांहां सारं !...मला—आपल्या उषेला—नाहीं का सारं झटकन सांगायचं ? अन् तो बुरखा कसला मेला तो ? काढा आधीं ! "...

कान्ताला किंचित् काळ समाधान वाटलें. पण तरीहि तिच्यापासून थोडा दूर होऊन तो तिला शांतपणें म्हणाला—" थांब उषे, असा अविचार करू नकोस ! हा साऱ्या आयुष्याचा प्रश्न आहे. मी कान्त खरा !...पण आतां पूर्वीचा राहिलेलों नाहीं;...बैस त्या खुर्चीवर. तुला सारं हळू हळू सांगतों...उषे, अगदीं एका क्षणांतील झंझावातानं माझ्या मनांतले वाळूचे डोंगर सारे उडून गेले आहेत...नीट विचार कर; कारण हा आतां तुझ्या साऱ्या आयुष्यांतील महत्त्वाचा क्षण आहे ! "

उषेला त्याचें हें संदिग्ध बोलणें असह्य झालें होतें; तरी आपल्या चित्तवृत्ती

मोठ्या प्रयासांनें आंवरून धरून ती उत्कंठीत अंतःकरणानें कान्ताच्या काळ्या बुरख्यानें आच्छादिलेल्या चेहऱ्याकडे टक लावून पहात राहिली.

कान्ताचें सारें शरीर थरथर कांपत होतें. तो क्षणभर खुर्चीच्या पाठीवर रेलून बसला. नंतर एक मोठा निश्वास टाकून हळूं हळू सांगूं लागला...

" मी तुला पत्र लिहून न्यूयार्कमध्यें शिरलों तेव्हां माझ्या खिशांतील पैसे जवळ जवळ संपत आले होते.

तुमच्याकडे तार करून पैसे मागवावे, असा माझ्या मनांत क्षणभर विचार आला. पण केबल करण्याइतके मजकडे पैसेहि शिल्लक नव्हते. पुन्हा तुमच्याकडून पैसे मागिविण्याचं मला अभिमानामुळं असह्य वाटलं. एक विचार मनांत आला; नाविन्यासाठींच जर आपण प्रवासास निघालों आहों, तर इथं येईल त्या परिस्थितीस धैर्यानं तोंड देण्यांतच खरी मौज आहे.

त्या भागांतील बरेच लोक अत्तरगुलाबाचे शोकी दिसत होते. लागलीच मी अत्तरविक्याचा पेशा पत्करला. दिवसभर मी आल्यागेल्यापुढं सेंटच्या बाटल्या करून धंदा आरंभला होता. थोडं यश येऊन कांहीं सेंट गोळाहि झाले होते. संध्याकाळीं शेवटचं एक गिऱ्हाईक मिळाल्यानंतर एका जवळच्याच हॉटेलमध्यें पावदुधावर हात मारून मी पुन्हा इकडे तिकडे पहात फिरूं लागलों.

चारी बाजूस मोठमोठ्या इमारती आकाशांत चढल्या होत्या. स्त्रीपुरुष आपापसांत बोलत येत जात होते. जिकडे तिकडे दिव्यांचा लखलखाट दिसत होता. पण माझं त्याकडे लक्षच नव्हतं.

थोड्या अंतरावर असलेल्या एका सार्वजनिक बागेंत मी शिरलों व अगदीं एकीकडच्या बांकावर, सायकल जवळ ठेऊन, मी माझं दमलं भागलं अंग टेंकलं.

मला वाटत होतं...जगाच्या किती दूरदूरच्या भागावर सध्यां आपण येऊन पडलों आहों. आतां या वेळीं आपली उषा काय करीत असेल—

माझे विचार चालले होते; इतक्यांत जवळ कुठं जागा नसल्यामुळं दोघे गृहस्थ बोलत बोलत येऊन माझ्याच बांकावर बसले.

थोड्या वेळानं आपल्या विचारांतून जागा झाल्यावर मी सहज त्यांच्याकडे वळून पाहिलं. माझ्या शेवटच्या बाटलीची खरेदी करणारा गृहस्थच माझ्यापुढं होता.

माझ्याकडे पाहिल्यावर ओठांतील चिरूट चावत तो हंसून म्हणाला "वेल, गुडनाईट!"

आमच्या सुरू झालेल्या बोलण्यांतून त्यांना माझ्या प्रवासाची माहिती समजतांच, दुसरी जागा नसली तर आपल्याच बिऱ्हाडीं रहावयास येण्याचा त्यानं लागलीच आग्रह केला. मींहि विशेष विचार न करतां त्याला होय म्हटलं, व त्यांच्याबरोबर निघालोंहि.

तिघा मित्रांनीं मिळून एक मोठा हाल भाड्यानं घेतला होता. माझी ओळख होतांच नोकरी पाहिजे असल्यास तीहि आपण मिळवून देऊं असं घरीं गेल्यावर भेटलेला तो तिसरा गृहस्थ म्हणाला. माझ्यासारख्या तिऱ्हाइतांविषयीं दाखविलेल्या या आस्थेबद्दल मलाहि आश्चर्य वाटलें.

पुढल्या पांच सहा दिवसांतच त्यानं आपल्या दुकानांतील विक्रेत्याची नोकरी मला दिली. कांहीं दिवस बस्तान बसेपर्यंत त्यांच्याकडे मी रहावं असं ठरलं होतं.

आठ नऊ दिवसानंतर एके दिवशीं संध्याकाळीं मी परत येतों, तों दाराच्या आंत कसली तरी गडबड चालली होती. मी दरवजा ठोठावतांच सगळे एकदम गप्प झाले. मी आलों असं सांगतांच तिघेहि क्षणभर थांबून एकदम म्हणाले, "हं ये, आंत ये"—

आंत पहातों तों त्या तिघांशिवाय एक अगदीं म्हातारा गृहस्थ तिथे डोक्यावर हात घेऊन कांहींतरी असंबद्ध पुटपुटत बसला होता.

मी सर्वांकडे प्रश्नार्थक मुद्रेनं पहातांच, ज्यो व चार्ल्स यांनीं मला बाजूस नेऊन सांगिलं, "हेन्रीचा—तुझ्या मालकाचा—हा चुलता; वेडा झाला आहे. कांहीं तरी बडबडतो; आणि त्याला समजावण्यासाठीं आम्हींहि त्यांच्याशीं तसंच कांहींतरी बोलतों, त्याकडे लक्ष देऊं नको."

असे आणखी आठ दहा दिवस गेले.

मला पहिल्या दोन आठवड्यांचा पगार मिळाला होता. आतां पुढल्या पंधरा दिवसांत थोडे पैसे जमले कीं आपण दोन तीन ठिकाणं पाहून पुन्हा घराकडे परतावयाचं असं मी मनाशीं ठरवीत होतों.

तो म्हातारा पुष्कळ ओरडे, बोले. त्यामुळें कधीं कधीं मला संशयहि येई. पण त्या वेड्या बडबडीकडे मी ज्यास्त लक्षच दिलं नाहीं. ते आपापसांतहि त्याच्याविषयीं कांहीं कुजबुजत; पण मला तें फारसं ऐकूंहि येत नसे.

त्यानंतर पांचसहा दिवसानंतरची गोष्ट! एके दिवशीं संध्याकाळीं कामावरून परत आल्यावर माझ्या मालकानं मला सांगितलं—"माझ्या वेड्या चुलत्याला उद्यां सकाळीं हॉस्पिटलमध्यें टाकायचं आहे. त्याला मोटारींतून नेतांना तुला आम्हाला मदत करावयास आलं पाहिजे. तुला मोटार चालवितां येते म्हणतोस ना? तेंच काम करावं लागेल तुला!..."

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मी उठण्यापूर्वी त्यांचं कांहीं कुजबुजणं चाललं होतं. पण त्यांत मी लक्ष घातलं नाहीं. शेवटीं मी मोटारच्या चाकाजवळ, माझ्या शेजारी ज्यो, मागं त्यां म्हाताऱ्याच्या बाजूस हेन्री व चार्ल्स असे सर्व बसलों.

आमची मोटर मी चालू केली. मोटर कोणत्या रस्त्यानं न्यावयाची तें ज्यो मला मधून मधून सांगत होता. आम्हीं गांवाबाहेर येतांच हेन्रीनं मला वेग बराच वाढवावयास सांगितलं.

मला इतक्या वेगानं मोटर चालविण्याची संवय नव्हती. मीं सावधगिरीनं वळणं घेत घेत गाडी चालवीत होतों; इतक्यांत—

मागून मला 'फाड् फाड्' असे बंदुकीचे दोन आवाज, व त्या म्हाताऱ्याची किंकाळी ऐकूं आली.

या अनपेक्षित गडबडीनं मी दचकून मागं पाहूं लागलों. तों ज्यो व चार्ल्स यांच्या हातीं पिस्तुलं होतीं; म्हाताऱ्याच्या तोंडांतून रक्त गळत होतं; आणि त्याची मान निर्जीवपणं मोटारीच्या धक्क्यांबरोबर पुढें मागें डुलत होती.

या अनपेक्षित प्रकारानं दचकून मोटार थांबविण्याच्या हेतूनं मी वेग कमी करूं लागलों. पण माझ्या शेजारीं बसलेल्या ज्योनं आपलं रिव्हॉल्व्हर माझ्या कुशीला लावून मला हुकूम केला—"चूप! मोटर थांबवशील तर फुकट मरशील."

मला मोठाच पेंच पडला होता. मी पुन्हां वेग वाढवला. व हळूच मागच्या बाजूस पाहिलं तों चार्ल्स व हेन्री दोघांनींहि आपलीं पिस्तुलं बाजूस ठेऊन ते त्या म्हाताऱ्याच्या प्रेताला बाहेर फेंकण्यासाठीं दार

उघडायच्या खटपटींत होते. ज्यो मागें वळून त्यांना कांहीं कुजबुजून सांगत होता.

ही संधि बरी आहे असं वाटून 'मोठ्या धाडशी चपळाईनं ज्योच्या हातांतील पिस्तुल एका हातानें उडवीत, दुसऱ्या हातानं मी मशीन साफ बंद केलं व शक्य तितक्या झपाटानं पायाखालचे ब्रेक दाबले.

मोटार एकाएकीं थांबल्यामुळं आम्हीं सगळेच पुढं आपटलों. माझं डोकं सावधगिरीमुळं जरा बाजूस आपटलं. खळकन् आवाज होऊन ज्योच्या डोक्याला समोरच्या कांचा लागल्या. आणि हेन्री व चार्ल्स, त्या म्हाताऱ्याच्या प्रेतासकट धाडकन् मोटारींतल्या मोटारींतच पुढच्या जागेंत कोलमडून पडले.

चपळाई करून, मी ज्योच्या हातांतून उडविलेलं पिस्तूल उचललं व बाहेर उडी मारून पळत सुटलों.

तोंडाला, कपाळाला बऱ्याच जखमा होऊन त्यांतून रक्त भळभळ वाहात होतं. तरीं तें एका हातानं तसेंच पुसत, मी जीव जगवण्यासाठीं पुढं धांवत होतों.

जेमतेम एका मोठ्या झाडाच्या आडोशाला उभा रहातों न रहातों तोंच चार्ल्स व हेन्री यांच्या पिस्तुलांतून माझ्यावर सुटणाऱ्या गोळ्यांचा आवाज ऐकूं येऊं लागला. ते माझ्या बाजूसच धांवत येत होते.

मी हळूच हात पुढं करून त्यांच्या बाजूस पिस्तूल झाडत राहिलों. माझ्या लागोपाठ तीन चार बारानंतर चार्ल्सची किंकाळी माझ्या कानीं आली.

आडोशाहून बाजूस येऊन मी काय झालं तें पहाणार इतक्यांत हेन्रीनं झाडलेली गोळी माझ्या बरगडीला चाटून गेली.

अंगांतून बरंच रक्त वाहिलं होतं. माझ्यानं शेवटीं उभंहि राहवेना.

पण पडण्यापूर्वीं मी हेन्रीचा नेम धरून दोन तीन गोळया झाडल्याच. त्याचा अस्पष्ट चित्कार माझ्या कानीं आला; पण त्यानंतर बेशुद्ध झालों. !"

आपल्या वरखालीं होणाऱ्या वक्षस्थलावर डावा हात दाबून धरून, कान्त सांगत असलेली हकीकत उषा निमूटपणें ऐकत होती !

एकंदरींत कान्त संकटांतून सुटला हें तो स्वतःच पुढें असल्यामुळें तिला समजत होतें. पण म्हणूनच तर पुढें काय झालें हें ऐकण्याची तिची उत्कंठा जास्त वाढली.

"यानंतरची हकीकत तुला मी सांगण्यापेक्षां, माझ्या खटल्याच्या निकालाचा हा दुसऱ्या दिवशींच्या वृत्तपत्रांतील रिपोर्टच वाच !" कान्तानें तीन चार कात्रणें उषेपुढें केलीं.

तिनेंहि ती धडधडल्या अंतःकरणानें वाचावयास सुरवात केली.

"गेले दोन महिने गाजत असलेल्या
खुनाच्या खटल्याचा निकाल !
सर हेन्री न्यूबोल्ट यांचा खून करणारा हिंदू आरोपी !
ता. १३ रोजीं देहान्तशासन.

आमच्या बऱ्याच वाचकांना आठवत असेल, दोन महिन्यापूर्वी एके दिवशीं संध्याकाळीं फिरावयास गेलेले सर हेन्री एकाएकीं नाहींसे झाले. दुसऱ्या दिवशीं संध्याकाळपर्यंत त्यांचा पत्ता लागेना म्हणून शेवटीं त्यांचे चिरंजीव मि. डगलस न्यूबोल्ट यांनीं पोलिस तपास सुरू केला.

त्याच रात्रीं त्यांस एक निनांवीं पत्र आलें. त्यांत रोख दोन हजार डॉलर तीन तासांच्या आंत, एका विशिष्ट स्थळीं मागितले होते. त्याप्रमाणें गुप्तपणें झाल्यास दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं सर हेन्री घरीं सुखरूप परत येतील असेंहि त्यांत कळविलें होतें.

केवळ वडिलांच्या प्राणांसाठा त्यांनीं लागलीच त्याप्रमाणें व्यवस्था केली. परंतु दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं वडील परत येण्याऐवजीं पुन्हां एक चिठ्ठीच त्यांना मिळाली. त्यांत आणखी एक हजार डॉलरची मागणी केली होती. मि. डगलस न्यूबोल्ट यांना सारी लबाडी वाटून त्यांनीं ही गुप्त गोष्ट पोलीसांत कळविली. पोलीसांनीं खटपट केली. पण ते आरोपी किंवा सर हेन्री यांचा कांहीच पत्ता लागला नाहीं.

त्यानंतर कितीतरी दिवस तें पोलिसखात्याला व सर्वांनांच एक कोडें होतें !

जवळ जवळ एक महिन्यानंतर टेलिफोनमधून एक संदेश आला. सर हेन्री आंत बसलेली एक मोटर न्यूयॉर्क शहराच्या उत्तरेकडील मोठ्या रस्त्यानें बाहेर जातांना पाहिल्याची व ते कदाचित् तेथें सांपडतील अशी सूचना देणारी ती बातमी होती.

पोलिसांनीं लागलीच त्या बाजूस मोटार सोडली; तों न्यूयॉर्कपासून सुमारें दहा मैलावर एक कांचा फुटलेली मोटार व जवळच पडलेलीं चार प्रेतें त्यांस दिसलीं.

त्यांच्या पंचनाम्यावरून 'समजलें कीं, त्यांतील तीन प्रेतें, हेन्री अँड कंपनीचे हेन्री, त्यांचा नेहमींचा ड्रायव्हर चार्ल्स व सर हेन्री यांचीं होतीं. चौथें प्रेत एका हिंदू इसमाचें होतें; त्याच्या चौकशीवरून तो हेन्री कंपनीत गेले कांहीं दिवस कामावर असल्याचें आढळलें. तो अजून पूर्ण मेलेला नसल्यामुळें त्याला लागलीच हॉस्पिटलमध्यें नेऊन उपचार करण्यांत आले. तो जखमी झाला होता. पण बरगड्यांना चाटून गेलेल्या एका गोळीशिवाय त्याला विशेष दुखापत झाली नव्हती. एका आठवड्यांतच तो पूर्णपणें बरा झाला.'

सांपडलेल्या पुराव्यावरून असें ठरलें, कीं, रमाकान्त हा हिंदू गृहस्थ हेन्री कंपनींत जरी गेल्या पंधरा वीस दिवसच काम करीत असला तरी हेन्री व चार्ल्स यांच्या टोळींत तो कित्येक दिवस होता. हेन्रीच्या प्रेतावरील कपडे व हिंदु आरोपीचे कोटाचे खिसे यांत सांपडलेल्या पत्रव्यवहारावरून हा मनुष्य सुरवातीपासून त्या कामीं आपल्या मालकास मदत करीत होता असें दिसून आलें. एवढेंच नव्हे तर त्याच्या मसलतीनेंच सर हेन्री यांस पळविण्यांत येऊन त्यांच्या सुरक्षिततेसाठीं मि. डग्लस न्यूबोल्ट यांच्याकडून पहिले दोन हजार डॉलर मिळविले गेले होते. पण नंतर त्यांचें आपापसांत भांडण होऊन सारख्या वाटणीसाठीं आणखी एक हजार डॉलर मागविण्याचें त्यांनी ठरविलें. दुसऱ्या वेळीं त्यांचा तो डाव हुकला. व शेवटीं चिडून तिघांनींहि सर हेन्री यांस मोटारींत ठार मारून प्रेत कोठें तरी उडवावयाचें ठरविलें.

मोटारींत तिघेच होते ! चार्ल्स मोटार हांकीत होता. हेन्री व रमाकान्त मागील बाजूस बसून सर हेन्री यांना गोळ्या घालण्याची संधी पहात होते. शेवटीं शहरापासून बरेच बाहेर आल्यावर त्यांनीं दोन बाजूंनीं दोन गोळ्या घालून सर हेन्री यांस ठार केलें.

प्रेत टाकण्यास योग्य असें ठिकाण वाटल्यामुळें चार्ल्सनें एकदम ब्रेक लावले. पण मोटार एकदम थांबल्यामुळें त्याचें डोकें कांचावर आपटून त्याला थोडी दुखापत झाली.

मोटार थांबल्यावर प्रेत कोणी व कोठें टाकावयाचें याबद्दल होणाऱ्या वाटाघाटींत पैशाची पुन्हां वाटणी निघाली व त्यांत बाचाबाची होऊन ते एकमेकांत लढूं लागले. त्यांनीं एकमेकांशी पुष्कळ पाठलाग केला. त्यांत चार्ल्सला गोळी लागून तो मेला. नंतर हेन्री व रमाकान्त यांच्या चकमकींत ते दोघेहि जखमी झाले. शेवटीं हेन्रीला गोळी लागून तो खालीं पडतांच तो हिंदु मनुष्य धांवत त्याच्याजवळ गेला. व त्याच्या खिशातील दोन हजार डॉलरपैकीं राहिलेले हजार व कांहीं खुर्दा आपल्या खिशांत घालून जाऊं लागला. हेन्रीला गोळी लागली तरी तो मेला नव्हता. त्यानें मरतांमरतांचा प्रयत्न म्हणून आपल्या थरथरत्या हातानें रमाकान्तावर एक गोळी झाडली. ती कांपऱ्या हातामुळें चुकून त्याच्या फक्त बरगड्यांना चाटून गेली आणि रमाकान्त बेशुद्ध पडला.

नंतर सुमारें एक दीड तासाच्या आंतच पोलीस जागेवर गेले. तेव्हां त्यांस या पुराव्याप्रमाणें सर्व प्रेतें पडलेलीं दिसून आलीं.

वरील सर्व गोष्टीस पुरावा इतका सबळ सांपडला कीं, आरोपीला त्याविरुद्ध कांहींच बोलतां येत नव्हतें. त्याला विचारलेल्या प्रश्नांचीं उत्तरें तो कांहीतरी भांबवल्यासारखीं व बनवून देई. मात्र तो वारंवार सांगे कीं—'मी एक निरपराधी आहे. फसून या लोकांच्या तावडींत सांपडलों.' पण हेन्रीच्या व त्याच्या खिशांत सांपडलेलीं टाईप केलेली एकमेकांचीं बिनसह्यांचीं पत्रें पुनः पुन्हां त्याच्याविरुद्ध बोलत होतीं.

या सर्व पुराव्यांत एका गोष्टीचा मात्र उलगडा होत नाहीं; आणि ती म्हणजे ब्रेकजवळ फुटलेले गॉगल सांपडलें ही ! चार्ल्स मोटार हांकत असल्यामुळें मोटार एकदम थांबवितांना त्याचे फुटले म्हणावे तर त्याच्या प्रेतावर त्याचा नेहमींचा चष्मा होताच. आरोपीहि आपल्या शेजारीं ज्यो म्हणून कोणी बसला होता असें वारंवार सांगतो; यामुळें आणखी एक मनुष्य फरारी आहे कीं काय असा थोडासा संशय आल्यावांचून रहात नाहीं. पण त्याच्या आधाराला दुसरा पुरावा मात्र कांहींच मिळत नाहीं.

खटला एकंदर दीड महिना चालला; व तपासणी उलटतपासणी मोठी मनोरंजक झाली. ब्रिटिश वकिलानें आरोपीच्या बचावाची थोडी फार खटपट

केली. पण ती निष्फळ ठरली. ज्यूरीनें आपला एकमतानें निर्णय दिला. "हेन्री व रमाकान्त यांनीं मिळून सर न्यूबोल्ट यांना मारावयाचा कट केला व त्यांचा खून केला.' त्यापैकीं हेन्री आधींच मेलेला असल्यामुळें न्यायमूर्तींनी रमाकान्त या हिंदू आरोपीस विजेच्या खुर्चीवर बसवून ता. १३ रोजीं देहांतशिक्षा द्यावयाचें ठरविलें आहे."

उषा जसजशी त्या वृत्तांताच्या शेवटास येत होती तसतसा तिचा ऊर भीतीनें वर खालीं होत होता. आपला कान्त अनपेक्षितपणें एकएका नव्या संकटांत कसा गुरफटत गेला हें वाचून, तिचे डोळे भरून आले होते.

तिनें आपली दृष्टी वर करून कान्ताकडे पाहिलें. तो डोक्यावर हात ठेऊन विचार करीत होता. ती एकदम उठली व त्याच्याजवळ जाऊन म्हणाली–" कान्त, कोणत्या अवेळीं प्रवासास जायची बुद्धि झाली तुम्हांला ? किती दुःखं सोसलींत हो तुम्ही ! .."

"थांब, उषे ! पण खरा भोग आहे तो पुढंच !" कान्त आपल्या कांपऱ्या हाताची हालचाल करीत म्हणाला—" आम्ही तिघेहि मेलों आहों या समजुतीनें, आलाच तर मजवर आरोप यावा या प्रकारचा पुरावा तयार करण्याची ही ज्योनेंच कारवाई केली होती, हें तुला वाचलेल्या रिपोर्टावरून आतां समजलंच असेल.

आणि सारी वस्तुस्थितीच जिथं माझ्याविरुद्ध बोलत होती, तिथं मी माझा बचाव तो काय करणार ?

तुम्हाला इकडे अर्धवट कळवून दुःखांत टाकण्यापेक्षां, स्वतः एकटाच आलेल्या दुर्दैवास तोंड देण्याचं मी शेवटीं ठरविलं.

मला प्रत्येक क्षणाला वाटत होतं, हा मजविरुद्ध अन्याय होत आहे. हा न्यायप्रिय कादेबाज मानवी समाज, माझा—एका निरपराध्याचा,...आपल्या अर्धवट कोर्टाच्या अधिकाराच्या जोरावर बळी घेत आहे !

माझे आयुष्यांतील मनोरे, माझ्या महत्वाकांक्षा, क्षणाक्षणला कोसळूं लागल्या; व हळूहळू इतर निर्जीव प्रेतांत माझी गणना करून, मी मृत्यूची मार्गप्रतिक्षा करीत त्या अशुभ तेरा तारखेची वाट पाहूं लागलों.

माझ्या डोळ्यासमोर अनेकवेळां तुझी मूर्ती उभी राही; वाटे,...जणूं काय

प्रेमानं तूं आपल्याकडे पुनः पुन्हा बोलावत आहेस.

पण माझ्या हातापायांत बेड्या पडल्या होत्या. अनेक दगडमातीच्या भिंतींच्या आणि लोखंडी गजांच्यामागं जखडून पडून, मी मृत्यूला वारंवार आळवून सांगत होतों–" बाबारे, लौकर ये !—माझ्याशीं असा उंदरामांजराचा खेळ कां खेळतोस ? निदान तुझ्या सहाय्यानं तरी मी या तुरुंगांतून बाहेर पडेन !"...

शेवटीं बारा तारखेस रात्रीं मला तेथील अंमलदारानं आपला हुकूम सांगितला —" उद्यां सकाळीं बरोबर सात वाजतां तुला विजेच्या खुर्चीवर आम्ही बसविणार आहों; त्याला आतांपासूनच तयार हो. कांहीं इच्छा असली तर सांग !"

त्यांत अनपेक्षित असं कांहींच नसलें तरी त्या बातमीनं मला थोडा धक्का बसलाच. ज्या मृत्यूची कांहीं दिवसांपूर्वी मी इतक्या आतुरतेनं वाट पहात होतों, तो आतां दाराशीं ठोठाऊं लागतांच मात्र माझं धैर्य मला सोडून जाऊं लागलं !

जगण्यांत आनंद आहे असं मला आतांच कुठं वाटूं लागलं होतं;...तुझ्या-बरोबर करावयाच्या सुखाच्या संसाराची माझी किती तरी सुखस्वप्नं होतीं;... माझ्या आवडीच्या वनस्पति—प्राणिशास्त्रांत अनेक नवीन शोध लावीन अशी मला मोठी उमेद होती......

त्या सर्व आशा, महत्वाकांक्षा, माझी उषा, सारी मला अंतरणार,...या विचारांनीं माझं काळीज तीळतीळ तुटत होतं.

पुष्कळ वेळ प्रयत्न करूनही झोंप लागेना. किंचित् कुठं डुलकी लागावी तों भयंकर दृश्यं दिसूं लागत. हजारों लोक गोंधळ करीत मला फरकटत ओढून नेत आहेत. हातपाय बांधून झाडाला टांगत आहेत. दगडाधोंड्यांचा वर्षाव होत आहे. शेवटीं स्वप्नातल्या आगींत होरपळून निघाल्यामुळं मी मोठ्यामोठ्यानं ओरडून दाडकन् जागा झालों.

त्यानंतर तर मला झोंपच येईना. त्या लहानशा कोठडींत सारख्या येरझारा घातल्या. पण जगण्याची इच्छा कांहीं मनातून जाईना. मी वेड्यासारखं मोठ्यानं ओरडलों—" मी जगणार ! मी जगणार !"

इतक्यांत सकाळीं उठण्याचा, शिस्तीचा, बिगूल वाजला. माझ्या छातींत एकदम धस्स् झालं—ती जणूं काय माझ्या मृत्यूची नव्हे—तेथील अधिकाऱ्यांनीं

नीतीची ध्वजा उचलून ठरविलेल्या माझ्या खुनाची—पूर्वतयारीच होती !

थोड्या वेळानं एक शिपाई माझा ब्रेकफास्ट घेऊन आला. मी त्याला मानेनंच नको म्हणून सांगितलं. व आयुष्यांतील माझा शेवटचा एक एक क्षण धडधडत्या छातीनें मोजूं लागलों.

साडेसहा वाजले आणि माझ्या कोठडीवरील अधिकारी चार शिपायांना बरोबर घेऊन आंत आला. जणूं काय ते यमदूतच—

त्यांच्याबरोबर जातांना मी मृत्यूच्या प्रचंड जबड्यांत शिरत आहें असंच मला वाटलं. अंगावर एकदम शहारे उभे राहिले.

वार्ड ऑफिसरच्या दाराशीं माझ्याप्रमाणं मानवी न्याय—निर्णयाच्या तावडींत सांपडलेले दुसरे कांहीं आरोपी आपल्या माणसांचे शेवटचे निरोप अश्रुभरित नेत्रांनीं घेत होते.

त्यांना पहातांच मला एकाएकीं भडभडून आलं. डोळे पाण्यानें भरले. तुझी प्रेमळ मूर्ती माझ्या आसवांत तरंगतां तरंगतां मला वाटलं—" अरेरे! माझी उषा मला आतां कधींच भेटणार नाहीं ! "

डोळ्यापुढं अंधेर दाटल्यासारख झालं. पाय थरथर कापूं लागले.

इतक्यांत, आपल्या टोपीवर पी. के. अक्षरें असलेल्या प्रिन्सिपल कीपरनें मला आपल्या ताब्यांत घेतलं.

त्याच्यामागून जातां जातां माझं हृदय धडधडत होतं. मेक्सिकोंतील त्या निग्रोचं मी पाहिलेलं ' लिंचिंग ' माझ्यापुढं दिसूं लागलं.

मला वाटलं, ' तिथं जमाव होता, इथं अधिकारी आहेत; ! '

पण हे दोन्हीहि माणसाच्या प्रगतीस कोणत्याहि प्रकारें उपयोगी पडणार नाहींत असे अमानुष खूनच होतो !

असहाय्य स्थितीमुळं येणारं धैर्य माझ्यांत थोडं थोडं वाढत होतं. मी शिपायांमागून खालीं पहात पुढं चाललों होतों.

कुलपांत किल्ली घालून उघडण्याचा आवाज माझ्या कानीं आला. आणि मी चमकून पाहिलं;..आम्हीं एका तांबड्या विटांच्या छोट्या इमारतीच्या दारीं उभे...

खोलींत शिरतांच मी समोर दृष्टि टाकली; तों मध्यभागींच ती काळमिठी मारणारी विजेची खुर्ची ठेवली होती.

ती पाहून मात्र क्षणभरच अंगांत आलेलं माझं धैर्य पार नाहींसं झालं. दृष्टि तिथल्या तिथं खिळली. कुणीतरी लचके तोडावेत असंच छातींत होऊं लागलं. डोळ्यापुढं अंधार दाटूं लागला.

माझ्या भावना उचंबळून आल्या. हे लोक मला विनाकारण मारीत आहेत,...माझा खून करीत आहेत, ही भावना दृढ होऊन अगदीं शेवटचा प्रयत्न म्हणून मी मोठ्यानं ओरडलों, " नाहीं !...मी अगदीं निरपराधी आहें ! "

दोघा शिपायांनीं मला घट्ट धरून जवळच्या बांकावर बसविलं. इतक्यांत तेथील मुख्य अधिकारी मजजवळ येऊन म्हणाला—" तुमची कांहीं शेवटची इच्छा आहे का ?...सिगारेट देऊं ? "

मला कांहींच सुचत नव्हतं. मी यांत्रिकपणं त्यानं पुढं केलेली सिगारेट घेतली व धूर सोडूं लागलों.

पण त्या खुर्चीवर मात्र माझं लक्ष सारखं खिळून राहिलं.

मागं एका अट्टल गुन्हेगाराच्या असल्याच फांशीचा वृत्तांत मी समग्र वाचला होता.

तें वर्णन मला आठवूं लागलं व माझ्या डोळ्यापुढं ती भयानक चित्रं भरभर उभी राहूं लागलीं.

' मृत्यू म्हणजे एकप्रकारची झोंप आहे !' तो म्हणाला. आणि हंसतच झटकन् खुर्चीवर जाऊन बसला. त्यानं खुर्चीच्या पाठीवर मान टेकतांच त्याच्या भोंवतीं चौघे शिपाई जमून त्यांनीं त्याचे हातपाय तांब्याच्या तारांनीं व पट्ट्यांनीं करकचून घट्ट बांधले !

त्या काळोख्या खोलींत असलेली मंडळी स्तब्ध होती. क्षणभर थांबल्यावर तांबडा दिवा लागला. आणि एका यंत्राचा ' कर...कर ' आवाज सुरू झाला !

एका क्षणांत त्याची धडपड झाली. पण त्या वेळीं सर्व व्यर्थ होतं. दुसऱ्याच क्षणीं त्याची मान मागं खेंचली गेली. आणि खांद्यापासून पुढील भाग पुढच्या बाजूस कलला !

मांस जळल्याची दुर्गंधी खोलीभर पसरली होती!

त्याची धडपड चालली होती; पण आतां तो मृत्यूच्या पाशांतून सुटणं अशक्य होतं. त्याच्या डोक्यांतून, त्याच्या हातांतून, पायांतून पांढरा धूर निघूं लागला! तोंड उघडं पडून त्यांतून फेस पडूं लागला. तोंच दाताच्या कोपऱ्यांतून तुटकी जीभ लोंबकळूं लागली!

त्याच्या चेहेऱ्यावर जांभळट काळी छटा पसरत होती! कपाळाच्या शिरा सुतळी सारख्या झाल्या होत्या! खुर्चीपासून सुटण्याची धडपड शेवटीं अगदींच दुर्बल होत होत शेवटीं बंद पडली!...

यंत्र थांबलं. डॉक्टर तपासावयाला गेले तो त्यांना छाती काळी ठिक्कर पडल्याचं दिसून आलं!

हें सारं दृश्य माझ्या डोळ्यांपुढून भरभर गेलं. दोन्ही हातांनीं डोळे घट्ट दाबून मी मोठ्यानं ओरडलों, "जगायचं आहे मला! मी कुणाचं कांहीं केरुल नाहीं हो!"

गळ्यांत नळी अडकविलेला एक शुभ्र दाढीवाला म्हातारा डॉक्टर मजजवळ आला. व हळू हळू म्हणाला—"शांत हो!...आतां कुणाचा इलाज चालणार?...आमच्या हातीं कांहीं नाहीं. तुला मरणाला तयारच झालं पाहिजे!"

त्याच्या चेहेऱ्याकडे पहातां पहातां मला त्याच्या सौजन्यामुळं पुन्हा कांहींसा धीर आला.

सारं धैर्य एकवटून दोनतीन झांपा टाकून मी त्या खुर्चीवर जाऊन बसलों व म्हणालों "बरं तर मारा मला! हा बसलों मी!!"

शिपायांनीं येऊन माझे कपडे फाडले व हातपाय तांब्याच्या तारांनीं खुर्चीला बांधले! मला प्रत्येक क्षणाला वाटत होतं. हे सारे जमून माझा खून करीत आहेत. परंतु दांत घट्ट आवळून धरून मी धैर्यानें आपल्या परिस्थितीला तोंड देण्याचं ठरविलं होतें.

सर्व बाजूस होतांच मी एकदा सभोंवार पाहिलं.

जगांतील आपले हे अगदीं शेवटचे क्षण आहेत याबद्दल माझी पूर्ण खात्रीच

झाली होती. माझा देश, माझा गांव, माझी उषा...सारीं मला एका क्षणांत अंतरणार होतीं!

इतक्यांत तो म्हातारा वार्डन म्हणाला—"दुर्दैवी प्राण्या, देव तुझं भलं करो आतां आम्ही तेरा अंक मोजतों तोंपर्यंत तूं तयार हो!"

आणि त्यानं एका काळसर तोंडाच्या, खप्पड गालाच्या व डोळे खोल गेलेल्या व्यक्तीला खूण केली.

त्याच्याच हातीं त्या क्षणीं माझं जीवित होतं. माझं नशीब तर ठरलंच होतं!

या शेवटच्या क्षणीं मात्र माझं धैर्य मला सोडून जाऊं लागलं. मला वाटलं आपण आतां मोठ्यानं ओरडावं. पण काय? आतां माझा माझ्या जिभेवर ताबाच नव्हता. डोळे आपोआप बंद झाले होते!—

मला मारावयास तयार झालेला तो हुकूमाचा गुलाम त्या विजेच्या खुनी बटनावर हात ठेऊन, हळूहळू व अगदीं घोगऱ्या आवाजांत मोजूं लागला... 'एक...दोन...'

माझे कानहि कांहीं ऐकूं शकेनात.

डोळ्यापुढं काळोख,...काळोखाचं साम्राज्य...

कान्त सांगत असलेला वृत्तांत ऐकतां ऐकतां उषेला शेवटीं भोंवळ येऊं लागली होती. पुढें काय झालें याची चौकशी करायचें तिला अगदीं भानहि उरलें नव्हतें.

शेवटीं कपाळावर हात ठेऊन थरथर कांपत ती कान्ताकडे केविलवाणें पाहूं लागली—

"धीर धर उषे, आतां अगदीं थोडं राहिलं आहे..." असें म्हणून कान्तानें आपल्या कांपऱ्या हातांतील वर्तमानपत्राचा आणखी एक लहानसा तुकडा तिच्या थरथरणाऱ्या हातांत दिला.

मोठ्या कष्टानें ती तें वाचूं लागली.

"एकाच्या मरणानें दुसऱ्याला जीवदान!
हिंदु कैद्याची आश्चर्यकारक सुटका!"

अनेक दिवस फरारी असलेला ब्रालें नांवाचा प्रसिद्ध लफंगा, परवां बँकेतील कॅशरला गोळी घालून पैसे पळवीत असतां, पोलिसांच्या गोळीला बळी पडला!...एक गोळी छातींतून गेल्यामुळें तो लागलीच अगदीं मृतप्राय झाला; मरतांना त्यानें आपल्या सर्व 'अपराधाची कबुली दिली. त्यानें गेल्या दोन महिन्यांत 'ज्यो' या नांवानें सारा व्यवहार केला होता.

आणि आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, सर हेन्री न्युबोल्टना मारण्यांत त्यानेंच पुढाकार घेतला होता.

त्याविषयीं सांगतांना त्यानें एकदम दचकल्यासारखें करून पोलिसांना घाईघाईनें सांगितलें, कीं—'धांवत जाऊन प्रथम एका निरपराधी प्राण्याला वांचवा!' कारण बार्लेनें कबूल केलें, कीं, ज्याला उद्यां फांशीं द्यावयाचें ठरलें आहे तो हिंदु आरोपी रमाकांत पूर्णपणें निर्दोषी आहे.

ही अनपेक्षित गोष्ट ऐकून पोलिसांची तर फारच धांवपळ झाली; तारा केल्या, समक्ष मनुष्य पाठविले. परंतु सकाळपर्यंत सिंगसिंग तुरुंगांत ती बातमी जाणेंच शक्य झालें नाहीं. समक्ष गेलेला एक मनुष्य अगदीं जेमतेम वेळेवर पोंहोंचला; ऑपरेटर बटन दाबण्याच्या बेतांतच होता.

पांच मिनिटांच्या उशीरानें सारा अनर्थ झाला असता!

आपले मानवी पुरावे, आपल्या चौकशा किती अपूर्ण सदोष असतात याचें हें उघड उघड उदाहरण आहे!

आरोपी रमाकान्त हा एक प्रवासी आहे; याशिवाय याच्याविषयी कोणालाच कांहीं माहिती नाहीं.

तो मृत्यूच्या दाढेंतून सुटला खरा; पण मनावर जबर धक्का बसला असल्यामुळें दोन दिवस हॉस्पिटलमध्यें बेशुद्ध स्थितींतच होता. आतां तो सुधारत आहे.

पण आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, त्या अगदीं एका क्षणांत—"

यापुढील मजकूर फाडून टाकला असल्यामुळें उषेनें मान वर केली.

"मी हें सारं पोस्टानेंच पाठविणार होतों तुझ्याकडे, उषे! आणि मग येऊन समक्ष भेटणार होतों; म्हणूनच त्या हेतूनेंच यापुढील मजकूर फाडून टाकला होता. पण मग वाटलं समक्ष भेटून स्वतःच तुला सारं कळवावं, हें जास्त चांगलं!"

उषेला आतां राहवेना. पण भीतीमुळें तिच्या तोंडून शब्द निघेना ती त्याच्याकडे पहात तशीच थरथर कांपत उभी राहिली.

दिव्याच्या प्रकाशांत त्याचा बुरखा घेतलेला चेहरा तिला भयानक दिसला.

"नीट विचार कर, उषे, हा तुझ्या आयुष्यांतील महत्वाचा क्षण आहे! त्या एका क्षणांतच तुझा पूर्वीचा कान्त साफ पालटला आहे!"

उषा धडधडत्या छातीवर हात ठेऊन पाहूं लागली.

कान्तानें आपल्या डोक्याचा काळा बुरखा थरथरत्या हातानें काढला.

त्याचा चेहरा पहातांच उषेला केवढा धक्का बसला!...

कांताचे सहा महिन्यापूर्वीचे कुरळे काळे केस आतां पांढरे फटफटीत झाले होते. गोड हंसरे डोळे तांठर झाले होते. गालावर, कपाळावर अनेक जखमांचे व्रण पसरलेले होते.

त्याचें सारें शरीर अजूनहि थरथर कांपत होतें. जणूं काय तो क्षण त्याच्या भावी आयुष्याचाच निर्णय करणार होता.

थोडा वेळ न्याहाळून उषेनें अस्पष्ट किंकाळी फोडली!

त्याचा मोहक चेहरा नाहींसा झाल्याचें तिला दुःख झालें!

क्षणभर तिची द्विधावृत्तीहि झाली.

पण फक्त क्षणभरच!...

दुसऱ्याच क्षणीं, ती अगदीं धांवतच कान्तकडे गेली! प्रेमानें ओथंबलेल्या नजरेनें त्याच्याकडे पहात तिनें त्याला मिठी मारली.

त्याचें कपाळ आपल्या अश्रूंनी भिजवीत, त्याच्या केंसावरून हात फिरवीत ती हळूहळू म्हणाली—"कान्त, जायच्या आदल्या रात्रीं याच ठिकाणीं तुम्ही मला काय विचारलं होतं? आठवतं? 'समज मी म्हातारा झालों...माझे कुरळे केस'..."

तिला पुढें बोलवेना. दोघांच्याहि डोळ्यांतून अश्रू गळत होते!

"मी काय उत्तर दिलं होतं तुम्हांला त्या वेळीं?...आठवतं? मग हा बुरखा कशाला? आपल्या उषेबद्दलहि तुम्हांला इतका अविश्वास वाटावा ना?!"...

उषेच्या वक्षस्थलावर आपलें कपाळ टेकून आनंदाश्रू ढाळीत, कान्त तिच्या विशाल हृदयाची कल्पना करीत होता.

ग्रंथ आणि ग्रंथकार

—=:]×[:=—

दाराजवळ थबकल्यावर प्रथम त्याची दृष्टि आंतील स्टेजवर गेली !

प्रो. मॅक्डोनाल्ड, हॅम्लेटच्या भुताप्रमाणें मागें पुढें होत, हॅम्लेटच्या भुताचा प्रवेश वाचीत होते !

स्टेजजवळच्या पहिल्या दोन रांगांवरून दृष्टि फिरवतांना त्याला इंद्रधनुष्याची कल्पना आठवली; आणखी जरा वरच्या बाजूस दृष्टिक्षेप जातांच, केतकी, बिंबफल, गुलाब, कमळ, चाफेकळी, चंद्रमा...क्षणभर आणखीहि नाना कविकल्पना मनात थैमान घालून गेल्या !

आणि त्यामागेंच, 'स्त्रीदाक्षिण्या'च्या काळांतील ते उमदे तरुण, साधारणतः प्रोफेसरांच्या बाजूस पाहून वहींत लिहीत (किंवा चित्र काढीत) अगदीं स्टेजपासून भिंतीला लागून असलेल्या बांकापर्यंत मन मानेल तसे बसले होते !

आधींच आधीची गाडी चुकून उशीर झाल्यामुळें तो थोडा गोंधळला होता !

कॅरम बोर्डावरील स्ट्रायकरप्रमाणें, लॉबींत चारी दारावरून तो पुन्हा मागें फिरला !

दाराजवळचीं सर्व बांकें तर खचून भरलीं होतीं; पोमेड लावून चकचकीत भांग पाडलेल्या त्या शीर्षसागरांत, मध्यें मध्यें मात्र त्याला कांहीं रिकाम्या जागा दिसल्या.

पण तेथपर्यंत जावें कसें ?...दाराजवळून तर रस्ता नाहीं !

दाराजवळचीं बांकें संपल्यावर पलीकडील बांकें लागण्यापूर्वी तरी स्टेजपासून भिंतीपर्यंत मध्यें रस्ता सोडला असेल ?

त्यानें किंचित् वर पाय करून पाहिलें; पण नव्हता तसा. मग पलीकडच्या भिंतीच्या बाजूस खास ठेवला असेल !...

आल्यासारखें वर्गांत बसावयाचें असें त्यानें ठरविलेंच होतें !

मग काय ? स्टेज आणि त्या पहिल्या दोन रंगीबेरंगी रांगा, यांमधून जायचेंच का तेथपर्यंत ?...

एका बाजूस तुटका सुळका...

अन् दुसऱ्या बाजूस नानाविध वनराजी !

दरम्यानच्या दरींतलाच प्रवास जणूं !...

तेल न लावतां मागें फिरविलेल्या आपल्या भुरभुरणाऱ्या केसांतून एकदां हात फिरवून विसूनें वर्गांत तर प्रवेश केला ! सैल पायजम्यांतून भरभर पडणाऱ्या पावलामुळें, त्याचा खिळे व 'एक्सेलशिअर' सोल लावलेला, साध्या बांधणीचा 'पंपशू' 'खट...खट' वाजूं लागला.

'धाड् धाड् ! धाड् धाड् ! ! धाड् धाड् !! धाड् धाड् !'

एकानें आणि नंतर मागील रांगेंतील उमद्या तरुणांनीं, ताल धरला.

हॅम्लेटचें भूत जागच्या जागीं थांबलें !

इंद्रधनुष्यांत खळबळ होऊन कॅलेडोस्कोपच्या नाना आकृति बनल्या, दिसल्या...गेल्या...!

सुक्या वाळवंटांतून एकदम एखादा लोंढा गेला म्हणजे जसा गोट्यांचा आवाज होतो ना, त्याचप्रमाणें त्याला मागील रांगांतील ती खळबळ वाटली !

विसू डळमळला थोडासा; पण त्याला वाटलें पलीकडच्या त्या खिडक्यांच्या बाजूस गेलें कीं आपल्याला एकादी जागा गांठतां येईल...

अरेऽ ! पण या पहिल्या रांगा अभेद्यच !

तिकडच्या टोंकाला रस्ता नाहीं ! ही काय वर्गाची मांडणी ?...

आतां मात्र विसू गोंधळला.

'वहावा !'

'गुड बफून एन्ट्री !'

आणखीहि पुष्कळ आवाज झाले !

पुन्हां धाड् धाड् !

प्रो. मॅक्डोनाल्ड दाढींतल्या दाढींत स्मित करते झाले ! आणि वरून हात फिरवीत त्यांनीं तिला एकदां गोंजारलेहि !

मंजुळ कलकल ध्वनीहि निघाला; आणि यामुळें आनंदून उमद्या तरुणांनी पुन्हां एकदां—

एकव्या चंद्रबिंबाचें तेज पाहून सागराला भरती येतेच ना ? मग ही तर अनेक—

कवि आणि रसिक यांची तेथें वाण नव्हती !

विसूच्या झालेल्या चेहऱ्याला, एका विडंबनें करणाऱ्यानें दाढी करावयास सुरवात करण्यापूर्वीच्या तोंडाची उपमा दिली ! दुसरा अभिजात कवि होता, त्याचें म्हणणें तो सूर्योदयानंतरच्या चंद्रसारखा...

रसिकांनीं त्यावर अपेक्षेप्रमाणें पुन्हां धडधडाट केलाच !...

मग काय ? आतां परत बाहेर ? छः शक्यच नाहीं !...

धैर्य केवळ लढाईतच दाखवायला पाहिजे असें नाहीं ! !..

पहिल्या रांगेंतच एका बाजूस तीन चार रिकाम्या सीट्स दिसल्या, बाकाखालून वांकून त्यानें त्यांतील एक काबीज केली !

गोंधळ तसाच चालू होता !

त्या मागची रांग सोडल्यावर एखादी जागा सांपडेल अशा कल्पनेनें पहिल्यासारखेंच दुसऱ्या बांकाखालून वांकून जाऊन तो दुसऱ्या रांगेंतील जवळच्याच एका रिकाम्या जागेवर बसला !

पण त्या मागली रांग तर सरसकट टोळभैरवांनी भरलेली ! आणि...त्या टोळभैरवांतून त्याला मागच्या रांगेंतील रिकाम्या जागेपर्यंत कोठची वाट मिळायला ?

शेवटीं तासभर आपण आहों त्याच जागेवरच बसायचें ठरवून, हातांतील वही त्यानें पुढल्या डेस्कवर ठेविली; आणि तो रुमालानें तोंड पुसत खालीं बसला.

अगदीं मागच्या बांकांवरून एकदोन शिव्या ऐकूं आल्या.

'सद्गृहस्थांनीं' त्याला नाना सूचनांचा अहेर केला. स्टँपिंग तसेंच चालू.. विसूनें बऱ्याचशा गोंधळलेल्या नजरेनें आजूबाजूस पाहिलें !

'भगिनी' वर्गातहि रम्य कुजबुजाट...आणि नंतर मंजुळ हास्यध्वनि;...घडलेल्या प्रकारावर, कोमल आवाजांत एखादा शेरा—

लांबून ऐसपैस दिसणारी दोघींमधील ती रिकामी जागा त्याला आतां कलकत्त्याचें 'ब्लॅक होल' वाटत होती !

डाव्या बाजूस बसलेली पारशीण होती; तिचा पोषाख, यष्टि, त्याच्याकडे टवकारून पहातांनाची तिची दृष्टि......

तें सर्व पाहून त्याला शाळेंत वाचलेल्या एका धड्याची आठवण झाली; त्याला वाटलें, ॲमॅझोन स्त्रियांच्या राज्यांतच आपण सध्यां आहोंत नि; आपल्यासमोरचीही..

उजव्या बाजूस त्याची दृष्टि फिरण्यापूर्वीच हॅम्लेटचें भूत पुन्हां जागृत होण्याचा प्रयत्न करीत होतें !

पण छे ! पुन्हां धडधडलें...;पुन्हां खसखस पिकला...;पुन्हां किलबिल शब्द...मृदु मृदु हास्य...;आणि...!

त्याबरोबरच भोंवतालच्या प्रांतांतून किंचित् उपहास, बराच कोप, यांनीं युक्त असे नयनशर विसूवर रोंखले गेले...सोडले गेलें !...

पण त्याला कारण समजेना ! झालें काय असें ? आगगाडींत त्यांचा डबा निराळा; रेल्वे स्टेशनवर, ट्रॅममध्येंहि बांकें निराळींच ! आणि दुसरें...

स्टेशनवरचें सोडा म्हणा;...इथं कॉलेजांत तर सहशिक्षण घेतात ना या ? पण प्रोफेसरबरोबर आंत यायचें प्रोफेसरांपूर्वी वर्गाबाहेर...

आणि आज हें सहजासहजीं घडलें तर...

म्हणजे अलीकडे समाजांत...(निदान कॉलेजांतील या 'सुशिक्षित' समाजांत) झालेय् काय कीं...पण जाऊं द्या; विसूनें त्याविषयी कसलाच करायाचा नाहीं असें ठरवून, शांतपणें स्टेजकडे पहावयास सुरवात केली.

शेवटीं या तीन चार मिनिटांच्या प्रकारानंतर त्या "स्त्री दक्षिणी" सभ्य जनांच्या आशिर्वादानें, मॅक्डोनाल्डसाहेबांचें हॅम्लेटच्या भुताशीं सख्य झालें !

प्रोफेसरमजकुरांचा आवाज आला..."आय अॅम दाय फादर्स स्पिरिट...डूम्ड टु वाक् द नाईट!..."

"स्पिरिट...स्पिरिट;...डूम्ड टू जम्प ऑन—बेंचेस!'...मागून एकदम प्रतिध्वनि निघाला! पुन्हां हंशा आणि धडधडाट यांचा गोंधळ...

विसूनें चमकून चुळबुळ करावयास सुरवात केली; सहज त्याचें लक्ष उजवीकडे गेलें; तोंच...दोन रागीट डोळे त्याच्यावर रोंखले गेले होते!

आणि त्यानें कांहीं विचार करण्यापूर्वींच, त्याच्यावर हलूच पण एकदम स्फोटहि झाला–"फूलिश!...यू आर द कॉज आफ् ऑल धिस् नॉनसेन्स्! व्हाय् डोंच्यू लर्न एटिकेट्स?"

तो स्फोट सार्वजनिक नव्हता. विषेश मोठाहि नव्हता; पण विसूला मात्र तो जाणवल्यावांचून राहिला नाहीं.

त्यानें चपापून पुन्हां तिकडे पाहिलें; ती खालीं पुस्तकाकडे पहात होती.

मघाशीं केलेल्या बऱ्याच उपमा—कल्पना त्याला तेथें एके ठिकाणी खरोखरच साक्षात् समावलेल्या दिसल्या.

बांकावर कोपर ठेवून तळहातावर टेंकलेल्या लांबट चेहऱ्याची खाली वळलेली दृष्टी वाऱ्याच्या झुळीनें किंचित् वर उडणाऱ्या पदराची हालचाल पहावयास डाव्या बाजूस वळली;...आणि नंतर...

आपण वर्गांत आहों हें विसू आणखीहि कांहीं वेळ विसरला असता; पण नाटकी मॅकडोनाल्डसाहेबांच्या कंपित, कर्कश शब्दांनीं तो भानावर आला "लिस्ट—लिस्ट—ओऽ लिस्ट!...इफ् दाउ डिडस्ट एव्हर दाय् डिअर फादर लव्ह?—ओऽ रिव्हेन्ज!—रिव्हेन्ज!—"

"रिव्हेन्ज! रिव्हेन्ज!"...त्याच्या कानांत तितकेच शब्द घुमत राहिले.

"मघांचा माझा अपमान!...खरंच; मी असं काय केलं होतं हिचं?"

प्रोफेसरमजकुरांच्या पुढील बोलण्याकडे लक्ष न देतां, विसूनें पुन्हां एकदां तिच्याकडे रोखून पाहिलें...

मघाचा तिच्या चेहऱ्यावरील राग बराचसा ओसरलेला दिसला होता. त्या क्षणीं ती रसिकपणें पुस्तकांतील प्रवेशाशीं एकाग्र झाली होती.

पण हें काय? त्याला वाटलें आपण स्वप्नांत तर नाहीं ना??

तिच्या डाव्या कोंपराजवळच्या वहीवर एक नवें कोरें पुस्तक पडलें होतें. आणि त्याच्या तें अगदीं ओळखीचेंहि होतें!...फारच ओळखीचें.

तो स्वतःशींच हंसला; त्यानें पुन्हां एकदां तिच्याकडे निरखून पाहतांना त्याला थोड्या वेळापूर्वींचा ता अपमानकारक प्रसंग आठवून विचार पडला.

ब्लॅकहोलचें वातावरण संपून तो एकदम हवेंत भराऱ्या मारूं लागला...

पण इतक्यांत एकच कल्लोळ झाला; त्याचेंच भूत त्याच्या मनाच्या स्टेजवर उभें राहून मोठ्यानें म्हणालें..."लिस्ट...लिस्ट...ओ लिस्ट! इफ दाऊ डिडस्ट एव्हर दाय् सेल्फ लव्ह!...रिव्हेन्ज!...रिव्हेन्ज...ओऽ रिव्हेन्ज!!... आतां पुरा मोका आला आहे आपल्याला!!—"

आणि तासाची घंटा होईपर्यंत तो उजव्या बाजूस तिच्याकडे त्याच सुडाच्या कल्पनेनें सारखा पहात होता!...

स्वतःच्या भुताच्या आज्ञेपुढें हॅम्लेटच्या भुताची त्याला पर्वा नव्हती...

घंटा झाली; आणि झांकण उडल्यावर उडी मारणाऱ्या स्प्रिंगच्या बाहुल्याप्रमाणें टणकन् बांकावरून उडी मारून तो स्टेजवळ गेला!

सभोंवतीं, इतका वेळ आंवरलेला हंशा पसरला; जातां जातां 'इंद्र धनुष्यां'त खळबळ उडाली. मृदु कलकल ध्वनि निघाला. पारशांचीं पांचदहा टिंगलबाज पोरें त्याच्याभोवतीं जमून त्याला 'एटिकेट' वर गोष्टी ऐकवूं लागलीं...

त्याचें तिकडे लक्षच नव्हतें; कशींबशीं उत्तरें देऊन संपादणी करीत तो त्या घोळक्यांतून बाजूस तर सटकला!...

तो घाईनें गेला तरी तोंपर्यंत ती दुसऱ्या जिन्याच्या वळणावर गेली होती. विसूनें लांब लांब टांगा टाकीत तिच्या जवळ जाऊन तिला 'शुक् शुक्' केलें.

तिच्या कपाळाला किंचित् आंठ्या पडल्या; एकदां बेफिकीरीनें मागें वळून ती पुढें चालूं लागली.

"अहो, मीं तुम्हालाच बोलावीत आहे..." विसूनें शेवटीं व्हराड्यांत तिला गांठलेंच; "रागावूं नका हं; तुमची ओळख नाहीं, नांवहि ठाऊक नाहीं; अन्

तुम्हाला—थांबावयाचं तर होतं. दुसरा काय बरं उपाय होता माझ्याकडे ?...हो, नाहीं तर आपल्या मघांसारख्या मला 'एटिकेट'..."

"तसंच म्हटलं तर अजूनहि एटिकेटस् शिकायला पाहिजेतच बरं तुम्हांला !"तिनें बऱ्याचशा खेळाडू वृत्तीनें पण जरा बेफिकीरपणेंच त्याला टोमणा दिला.

"तसा तुमचा अभिप्राय पडला तर मागाहून आहांतच तुम्ही धडे द्यायला !" विसू मुद्दामच खट्याळपणें म्हणाला. "सध्यां मी जो इतक्या 'असभ्य'-पणें आपल्यामागें आलों आहे, तें फक्त त्या तुमच्या हातांतील पुस्तकाविषयीं चौकशी करायला !...वरचं कव्हर तर सुंदर दिसलं; कसलं आहे हो तें ?—"

"हें होय ?" तिनें तें पुस्तक आपल्या उजव्या हातांत घेऊन त्याकडे प्रेमळ नजर टाकली.

रसिक मिळाल्याचा आनंद होता तो !...

त्या वेळीं तिचा मोहक चेहरा किती आनंदित व आरक्त झाला होता, तिचे पाणीदार डोळे विस्फारीत झाले होते.

"टीकालेख लिहिण्यासाठीं हें दोनदां वाचल्यावर देखील माझी तृप्ति झाली नाहीं." ती तें पुस्तक पुढें करीत म्हणाली, "वाटलं, असल्या सुंदर पुस्तकाचे आपण मालक असल्याचा तरी आनंद भोगावा; म्हणून शेवटीं आज सकाळीं विकतच घेतलं हें ! किती सुंदर ?...तुम्हाला ठाऊक नाहीं ? आपल्या मराठींतील अत्युत्कृष्ट व अगदीं अभिनव कवनांचा संग्रह आहे तो ! त्यांतील जगाकडे पहाण्याची हळूवार मूलगामी दृष्टि..."

"म्हणजे ? 'माणक' या नांवानें लिहिलेली विस्तृत टीका तुमचीच वाटतं ?...अस्सं ! एकंदरींत तुम्हालाहि आवडलेला दिसतोय् हा संग्रह तर ?" विश्वनाथनें पुस्तकाचीं पानें चाळीत हास्यमुद्रेनें म्हटलें.

"'तुम्हालाहि' म्हणजे ? ती त्यांच्याकडे आश्चर्यानें पहात गोंधळून म्हणाली, "तुम्ही वाचलेलं दिसतंय् हें पुस्तक अन् माझी त्यावरची टीका तर,."

"अंऽ! हां...!"...तो थोडा चांचरत म्हणाला "तें पुस्तक किनई... अंऽ! माझ्या...माझ्या..."

"माझ्या काय ?" तिनें मघाचा निष्काजीपणा टाकून आस्थेनें भरभर प्रश्न विचारण्यास सुरवात केली—"तुमच्या कोणा मित्रानें का लिहिलं आहे हें

पुस्तक ? अं ?...काय करतात हो, ते ? किती प्रेमळ अन् विचारी कलावंत दिसतात ! निदान फोटो तरी घालावयाचा होता आंत ! वाटतं त्यांची ओळख करून घ्यावी !...मला एकदां त्यांना भेटायचंय् ; तुमची ओळख..."

किती हळव्या हृदयाची न् भाबडी पोर ! विसू हळूच खुद्‌खुद् हंसला; तिच्या रसिकतेनें त्याला गुदमरल्यासारखें झालें!...त्या आपुलकीनें तो विरघळला.

"हो ऽ ! हांऽ ! पण जरा थांबा;" विसू तिच्याकडे प्रेमळपणें पाहून म्हणाला, "फार घाई करतां बुवा तुम्ही ! माझं संबंध वाक्य संपण्यापूर्वीच तुम्ही किती बरं प्रश्न विचारलेत हे ?...अहो, त्या तुमच्या आवडत्या पुस्तकाचा कर्ताच या क्षणीं तुमची ओळख करून घेत आहे !"

ती केवळ्यानें दचकली ! आणि तिचा चेहरा एकदम कितीतरी काळवंडलाहि ! तिची मघाची वर्गांतील बेजबाबदार व निष्काळजी वृत्ति ओसरली.

"काय ! तुम्हीच 'पिनाकी ?'" ओशाळलेलें तोंड रुमालानें पुसण्याचा प्रयत्न करून ती गोंधळून अडखळत म्हणाली, "खरंच ! तो मघांचा वर्गांतला प्रकार !—किती मूर्ख ! दुष्ट आहे नाहीं मी अगदीं ! ! कसं बाई झालं माझ्या."

आणि बोलतां बोलतां तिचा चेहरा लाल झाला; डोळे किंचित् आर्द्र झाले; ते तिनें लागलीच रुमालानें पुसत म्हटलें, "क्षमा करा हं—"

"हं ! हें हो काय ? वेड्या आहांत तुम्ही मांजरेकर !" हातांतील आपल्या काव्यग्रंथाच्या पहिल्याच पानावर माणकासारख्या सुंदर अक्षरांत लिहिलेल्या 'माणिक मांजरेकर' या नांवाकडे व तिच्या चेहऱ्याकडे पहात, स्मित करून विसू म्हणाला, "त्यांत माझाच दोष...

"नाही माझा..." ती पटकन् म्हणाली...

दोघांची आपणच दोषी असल्याचें ठरवण्याची चुरस चालली होती.

विसू मनांतील भुताची मघांची आज्ञा कशी एकाएकीं विसरला कोण जाणे ! किंवा त्याला वाटलें असावें—'आपल्या हातून हें आज्ञापालनच झालं ! '...

"नाहीं हंऽ ! माझंच चुकलं !' ती गोरीमोरी होऊन विसूच्या उजळ चेहऱ्याकडे मोहकपणें पहात म्हणली, "मला क्षमा केलीत ना मग ?"

पण थांबा. माझं नांव वगैरे कुठं ठाऊक आहे तुम्हाला ?' विश्वनाथ ?" माणकची थट्टा करण्याच्या हेतूनेंच म्हणाला—"घ्या लिहून तुमच्या कॅटलॉगमध्यें !

—'एटिकेट' शिकायला तुमच्याकडे आलेल्या या विद्यार्थाचं नांव..."

खरंच; विसूच्या चेहऱ्यावरुन तिच्या मनाची 'पिनाकी' बद्दल पुरेपूर खात्री झाली होती.

"हूंऽ! पुरें बाईऽ! मेलेल्याला तें आणखी काय मारायचं?" माणकच्या हिरमुसल्या चेहऱ्यावर मधुर हास्याची छटा पसरली होती, "तुमच्यावरहि आपलं नांव आपणच सांगण्याचा आमच्याप्रमाणें प्रसंग आला, विश्वनाथ, मग..."

पण नंतर तिला काय वाटले कोणास ठाऊक! विसूच्या हातून तें पुस्तक घेऊन तिनें त्याचें पहिलें पान उघडलें व त्याच्याकडे अगदीं प्रेम भरलेली दृष्टि लावून ती म्हणाली, "मग असंच करा ना! मी लिहून घेण्यापेक्षां इथं या कोपऱ्यांतच लिहा जरा आपलं नांव!..."

विसूला तिच्या त्या रम्य हालचालींचें फार कौतुक वाटलें; तोहि अगदीं आपुलकीच्या भावनेनें तिच्याकडे पहात मंद स्मित करून म्हणाला, "लिहीन! पण फक्त एका अटीवर!..."

अट कोणती ती लक्षांत न येऊन माणकनें गोंधळलेल्या दृष्टीनें क्षणभर विसूकडे पाहिलें.

क्षणभर तिच्या भांबावलेल्या चेहऱ्याकडे पहात विसू मिस्किलहसला.

"माझ्या सहीच्या बाजूलाच, इथं तुमची सही केली पाहिजे तुम्ही!" पुस्तकाकडे बोट दाखवून स्मित करीत तो शेवटीं म्हणाला.

"इश्शंऽ!" तिनें मानेला दिलेला हिसडा विसूला मोहक वाटला, "कांहींतरीच तुमचं!...मी कांहीं तुमच्यासारखी 'ग्रंथकार' आहे वाटतं सही करायला?"

"'नाहीं' असं तुम्ही म्हणतां! अन् जरा निराळ्या अर्थानं मला वाटतं तुम्ही आहां म्हणून!" विसू तिच्याकडे प्रेमळ दृष्टिक्षेप टाकीत मान हालवून म्हणाला—"पण तसं नकोच बाकी! आपणा दोघांत नाहीं लागायचा या प्रश्नाचा निर्णय? घरीं येतां का आमच्या?...माझी आईसुद्धां मोठी रसिक आहे! तिलाच विचारूं आपणा दोघांपैकी कोणती व्यक्ति अधिक मोठी 'ग्रंथ-कार' ती? अंऽ..."

जीवन-संयोग

—=:]×[:=—

निसर्ग नि मानव! दोघांचीहि चित्रकलाच चालली होती!

निबिड वृक्ष, अंधःकारांतून बाहेर येत होते. आसमंतांतील कोमल वेली मंद पवनलहरींनीं शरारत होत्या!

क्षितिजावरचा बराच लांबरुंद प्रदेश शुभ्रपणाच्या झांकेनें तेजस्वी दिसत होता; कल्पनेला, मध्यभागीं वर्तुळ सूर्यबिंबाचा पुसट आभास होत होता!...

अजूनहि, क्षितिजाजवळचे जमीनीचे वक्र पट्टे बरेच काळे दिसत होते; तरी मध्येंच सुंदरपणें पसरलेली डोंगराचीं उंच व सरळ रांग प्रकाशानें उजळली होती! त्याजवळच्याच कासारांत उत्फुल्ल व टपोरीं कमळें शोभून दिसत होतीं!—

आसपासच्या टेंकड्याहि प्रकाशित झाल्या होत्या! आणि...

हें सर्व अरुणाच्याच आगमनामुळें जास्त सुंदर झालें होतें!...

चित्रांतील उषःकालाच्या रंगांत उषा, दंग असली तरी मधून तिला रंगेल विचार गुंगवीत होते!...

इतक्या दिवसांची चिरसहवासाची इच्छा पूर्ण करण्यासाठीं, आज विवाहानंतर तें जोडपें लांबच्या प्रवासास आलें होतें.

काय तो त्यांचा उत्साह!...

अरुणचें लक्ष त्या चित्राकडे होतें कीं काय न कळे! समोरच्या देखाव्याकडे तर खास नव्हतें;...तोहि हृत्फलावर चित्र काढीत होता!...

फलकावर हळुवारपणें फिरणारा उषेचा सांवळा हात त्याच्या उत्साही प्रेमामुळें त्याला केतकीच्या वर्णाचा दिसत होता!...चित्रलेखनाच्या नादांत लवमात्र

सरकलेल्या उषेच्या पदराखालील अर्धस्पष्ट उन्नत उरोभाग, किंचित बांक आलेली मान, खोलगट हनुवटी !...सर्व त्याला मोह पाडल्यावांचून रहात नव्हती !...

पोंवळयासारखें ओंठ...मोत्यासारखे दंतपंक्ती...तो तिच्या अफाट हृदय-सागराची कल्पना करूं लागला !

किंचित् खळी पडणारे तिचे गोल गाल, तिच्या मनांतील उल्हासामुळें अधिकच उजळ दिसत होते !...

अरुणाच्या सान्निध्यानें आनंदून हृद्सागराला आलेली भरती उषेच्या कमल नयनांमध्यें स्पष्ट दिसत होती. तिची सरल, लंब चाफेकळी नासिका तिच्या उत्साही चेहऱ्याला आज विशेषच शोभायमान करीत होती ..

तिचें विशाल भाल, किंचित् वक्र व काळ्याभोर भिवयांमुळें जास्तच उजळ दिसत होते !...विशेष वेषभूषा न करतां दोघेही बाहेर पडल्यामुळें कपाळावरील कुंकुमतिलकाची वाटोळी अस्पष्ट खूण...

शीतल शांत समीरानें भुरभुरणाऱ्या त्या उनाड बटा, थोडा वक्र भांग शोभविणारा तो विपुल केशभार, खांद्यावरून खालीं उतरून वक्षस्थलावर सहज अल्लडपणें खेळणारी ती नागीण वेणी !...

अरुणला सर्वच दिव्य वाटूं लागलें !

दगडाचा देव, पृथ्वीचा स्वर्ग,...सर्व सर्व मनच करतें नाहीं का ?...

उषा चित्र काढीत होती एवढेंच !...

चित्रहि अरुण–उषेचें !...लक्षहि अरुणउषेकडेच;...विशेषतः समीपच्या मोहक, गोड अरुणाकडे !

[...पण खरं निकट बसलेल्या अरुणकडे !...आणि तेंही त्याला फसवून... त्याची दृष्टि मुद्दाम चुकवून; त्यांत विशेषच आनंद होता !...]

चित्रावरून कुंचला फिरवत होता उषेचा हात !...मन मात्र भटकत होतें;...निकटच्याच हृदयसागराचा ठाव घेण्याची धडपड चालली होती त्याची; ...दृष्टि संधि साधून सभोंवार व जवळपास फिरत होती !

हो, आतां चित्र नि जीवन संपूर्ण होण्याच्या बेतांत होतें !

आधींच सर्व प्रसंग तिनें चितारले होते ! पुढील कल्पनाहि तिनें केल्या

होत्या. पण नुसत्या कल्पनेंतून ती सत्यसृष्टींत येऊं इच्छित होती.

समोरच्या दृष्या मुळेंच अरुण-उषेच्या अननुभूत जीवनसंयोगाची ती आतां धडधडत्या अंतःकरणानें वाट पहात होती !...

उषा उत्कंठेनें काय पाहाते आहे म्हणून अरुण समोर पाहूं लागला !

इतक्यांतच अरुणकिरण चमकले !...

क्षणार्धांत पूर्व दिशा धुंद झाली !...ती डोंगराची सरळ व उंच रांग आणि जवळच्या टेकडीचा प्रकाशानें तेजस्वी व आरक्त दिसूं लागल्या !... कासरांतील कमळें हसूं लागलीं !!...

अरुणनें नकळत उषेच्या खांद्यावर हात ठेवला !...आणि...

उषा एकदम दचकली ! छे, दचकली नाहीं...लाजली...लाजनें चूर झाली !!

[चित्र बाजूलाच राहिलें !...तीं दोघें स्वतःच चित्रांत सामील झालीं... चित्रित झालीं !...]

तिनें मघापेक्षांहि त्याला फसवून त्याच्याकडे पहाण्याचा प्रयत्न केला; पण या वेळीं त्याची दृष्टि टाळणें शक्यच नव्हतें !

अरुणचा आकर्षक हांसरा चेहरा,...त्याची प्रेमपूर्ण दृष्टि,...त्याचा रोमांचकारी स्पर्श,...त्याचे बाहू;...सर्वच...तिला आणखी आणखी जवळ आकर्षूं लागल्यासारखें तिला वाटलें !...

तिच्या भिंवया थरथरूं लागल्या !...नासिका स्फुरण पावूं लागली !

कमलनयनें आनंदाश्रूनीं ओलीं झालीं...हंसलीं !!...आणि त्या उंच टेकडीवर बसलें असतांना त्या दोघांना वाटलें, कीं, आपण एकमेकांना घट्ट बिलगून खुल्या हवेंत...उंच उंच...प्रेमपूर्ण वातावरणांत दूर दूर उडत आहोंत...

किंचित् हंसऱ्या गालांना खळी पडली !...मध्यें मध्यें एकदम आरक्त गुलाबी वर्ण पसरला !...

पुढील कल्पनेनेंच कितीतरी गुलाब फुलले !!...स्फुरणाऱ्या ओष्ठबिंबांतून मोत्याच्या सरी चमकूं लागल्या !!...आणि...पण शब्दाला वाव नव्हता.

त्यापुढें सारी भाषाच संपली !!...

आचार, आणि विचार !

—o—

दिवे लागले किं त्यांचे विकार प्रदीप्त होत. आणि मग दाराशीं त्यांच्या हंसत हंसत घिरट्या सुरूं व्हायच्या...

तीहि परतून हसे. तिच्या आयुष्यांतला लाजेचा प्रश्न केव्हांच संपला होता. मग कोणी दोन बोटें दाखवावी, कोणी तीन;...ती शक्य तों जास्तच बोटें दाखवी. पण मग पांचापेक्षा सामान्य माणसाच्या हाताला अधिक बोटें कोठून असायला?

पूर्वी कधींहि न पाहिलेला एखादा प्राणी शेवटीं दाराशीं येई.

हिच्या कृत्रिम हास्यांत पैसा दिसे! त्याच्या तोंडभर हास्यांत विकार..वासना.

तिच्या सुंदर देहाशिवाय कोणी कधीं तिची कसली चौकशी केली नव्हती.

फक्त खळखळणाऱ्या नाण्यासाठींच बाहेर पडणाऱ्या लाडुक दांभिक प्रश्नोत्तरांशिवाय तीही कधीं फार खोलांत शिरत नसे.

जगाच्या व्यवहाराला देणारा व घेणारा दोघे एके ठिकाणीं आले कीं पुरें; आणि ती तर तशीच देहविक्रय करून पोटाची खळगी भरणारी एक...

पहिल्या पतनामुळें जगांतून उठल्यावर, गेलीं दोन वर्षे तिनें जगांत अशींच प्रवाहपतित होऊन काढलीं होतीं. सारखा असलाच दांभिक आचार...आचार आचार...विचाराला कधीं वावच मिळत नसे !

एक वाजून गेला आणि रस्ते शुकशुकले !...

दरवाजा बंद करून ती आपल्या खोलीपाशीं आली.

तिचा लांबचा मोठा भाऊ पलीकडील खोलींत झोंपला होता. जातां जातां तिकडे प्रेमळ नजर टाकून ती क्षणभरच आपल्याशीं हंसली.

त्या हास्यांत नेहमींचा दंभ नव्हता; दृष्टींत निरपेक्ष प्रेम होतें. हृदयास तेवढा एकच आधार वाटत होता; परत वळतां वळतां तिनें हळूच त्याच्या निद्रिस्त चेहऱ्यावरून हळुवार हात फिरविला.

त्या पावशी मेलेल्या वातावरणांतहि आपल्याला कांहीं कोमल भावना म्हणून आहेत, असें केवळ त्याच्याकडे पाहूनच तिला कधीं कधीं वाटे; त्याच्याबरोबर चार प्रेमळ गोष्टी बोलूं लागलें कीं तिचा ऊर भरून येई.

तिला वाटे, 'आपण म्हणजे एकादें अगदींच मेलेलें जनावर नव्हे;...'

ती असल्या विचारांच्या गोड मनःस्थितींतच आपल्या पलंगाकडे वळली. नि तिनें आपलें दमलें भागलें अंग एक शांततेचा निश्वास सोडून बिछान्यावर टाकलें. हात लांब करून उशाजवळील बटन तिनें वर लोटलें; दिवा विझला.

क्षणभरांतच झोंपेची झांपड तिच्या डोळ्यांवर येऊं लागली.

पायाखालच्या घड्याळाचे दोन ठोके पडलेले तिनें अर्धवट ऐकले व ती या कुशीवरून त्या कुशीवर फिरूं लागली. तोंच —

तिच्या अंगाला कोणातरी व्यक्तीचा हात लागला. त्या स्पर्शांत चोरटे विकार पुष्कळ होते. ती किंचित् दचकली; अर्धवट उठून तिनें उशाजवळील बटन चटकन् दाबलें.

चक्क उजेडानें क्षणभर दिपलेल्या डोळ्यांनीं तिनें समोर पाहिलें; तों काय आश्चर्य!—प्रत्यक्ष तिचा तो भाऊच समोर पलंगा जवळ.

तिला कधींहि अशक्य वाटणारी गोष्टच पुढें उभी होती. त्याच्याकडे पाहून तिच्या चेहऱ्यावर क्षणभर उमटलेलें हास्य एकदम विरलें.

तो कायसें पुटपुटला; तें तिला ऐकूं आलें नाहीं; पण त्याच्या चेहऱ्यावर, त्याच्या दृष्टींत, तिला सारा सैतान पसरलेला दिसत होता !

आपल्या अंगावर अजून पडलेला त्याचा हात रागानें हिसडून, तिनें पलंगावरून खालीं उडी मारली; या वेळीं प्रथमच तिच्या भावनांनीं, विचारांनीं कित्येक दिवसांत उसळी मारली व ती मोठ्यानें ओरडली, "नीच, पाजी, करंटा !..."

तिरमिरासरशीं तिनें धांवत जाऊन पुढलें दार उघडलें व ती रस्त्यावर आली.

"नीच, काळतोंड्या मेला !...बहिणीवर हात टाकतो !" तिच्या भावना अनावर होऊन ती मोठ्यामोठ्यानें ओरडत होती.

त्यानें तिला आंतओढून नेण्याचा एकदां प्रयत्न केला. पण त्या दारापासून लांब......रस्त्याच्या मध्यभागीं उभी राहून ती त्याला मोठमोठ्यानें शिव्या देऊं लागली.

रात्रीच्या शांत वेळीं तिचा आवाज दुमदुमत होता. तिला वाटलें, 'आपलें गाऱ्हाणें ऐकून लोक धांवत येतील. आपली दाद घेतील. आपल्याला न्याय देतील.'

कोठल्याहि वेळीं मुंबईत तमासगीरांना तोटा नसतो. इकडे तिकडे फिरणारे चार चुकले मवाली मजा पहावयास गोळा झाले...

त्यानें दारांतून एकदां बाहेर पाहिलें व तो पुन्हा आंत गेला.

तिची बडबड चालूच होती. "अस्सल मराठ्याच्या बीजाची आहे..."

कोणाच्याच जिभेला हाड नसतें; त्यावेळीं तिच्या तर खासच नव्हतें !

फिर्याद बहुतेकांनीं ऐकली. कांहीं सभ्य मवाली परत फिरले. कांहींनीं फिदिफिदि हंसत पाठ फिरविली. कांहीं पाठीमागें हातावर हात टाकून फिरत चर्चा करीत होते. "मोठी पतिव्रता साध्वीच कीं नाहीं..."

शेजारचेहि लोक खडबडून जागे झाले. वरल्याच मजल्यावरील एक बुढ्ढी खिडकींत येऊन ओरडली—"ए बया, आम्ही दुसरीं कुणीं तुझ्या धंद्याचीं माणसं नाहीं कीं काय ?...का तमाशा मांडतेस रात्रीचा रस्त्यावर ? घरांत काय मरायचं असेल तुम्हाला तें मरा !..."

पाठीवर हात घेऊन फिरणाऱ्या उपदेशकांपैकीं एक हळूच डावा डोळा बारीक करून म्हणाला, "हं ! आतां गप्प व्हायला काय घेशील ?"

"दोन" बोटें पुढें करीत त्याचा जोडीदार फिदिफिदी हसून म्हणाला.

"आपले तीन बाबा !..."

"अरे जाबे; आपले चार !..."

भावनांचा लिलांव चालला होता...तिच्या नीतिधर्माचें दिवाळें वाजलें होतें.

तिची बडबड एकदम थांबली. तिनें सभोंवार पाहिलें. जमलेल्यांतल्या प्रत्येकाच्या दृष्टींत फक्त सैतानच होता.

खालीं मान घालून तिनें एकदां आपल्या शरीराकडे पाहिलें. मनांत म्हणाली "यावेळीं आपल्या आंत कांहीं तरी जळत आहे याची कोणालाच का कल्पना नाहीं ?"

पण तिला आपली जगांतील किंमत कळून आली. बुडल्याची काडीहि आता बुडाली होती. आंत...बाहेर...सभोंवार...जिकडे तिकडे...

शेवटीं, आपलीं पावलें यंत्रासारखीं हळूहळू टाकीत ती आपल्या नरकाच्या दारांत शिरली. लोखंडी जाळीचा दरवाजा खाडकन् लावून तिनें उंबऱ्यावरच बसकण घेतली.

बाहेर पडतांना तिच्या खोलींत असलेला उजेड आतां साफ नाहींसा होऊन तेथें सारा काळोख पसरला होता.

तिनें झटकन् मान फिरवली. एकामागून एक दीर्घ निश्वास सोडले.

रस्त्यावर त्यांची अजून थट्टेची चुरस चाललीच होती.

भावनांच्या जगाला बंद केलेल्या दरवाज्याच्या खालच्या गजावर तिनें आपलें डोकें आंतून टेकलें मात्र; तिच्या डोळ्यांतून उष्ण अश्रू वाहूं लागले...

———

प्रत्येक रसिक महाराष्ट्रीयाला परिचित असलींच पाहिजेत अशीं
सामान्य जीवनांत हरघडी भेटणारीं
रघुवीर सामंतांची
— उपकारी माणसें —
[महाराष्ट्राची भावपूर्ण कलात्मक प्रदीर्घ कादंबरी]
अँटिक कागद; डेमी पृष्ठें ९०० हून अधिक; सुंदर कापडी बांधणी
खंड-१-प्रवासांतील सोबती; खंड-२-अभ्रपटल; खंड-३-आकाशगंगा.
नवी एकत्र संग्राह्य प्रत
रु. ९।९ च्या मनीऑर्डरनें घरपोंच.

'पारिजात प्रकाशन'चें

[२४ डिसेंबर १९४५ रोजीं]

-एक तप पुरें-

— त्या निमित्त रसिकांना अपूर्व सवलत —

२४-६-४५ पासून] मुदत फक्त सहा महिने [२४-१२-४५ पर्यंत

- नवीन आश्रयदात्या ग्राहकांची संस्थेला अपेक्षा आहे. सहा आण्याचीं पोस्ट तिकिटें पाठवून आजच ग्राहक व्हावें.
- ग्राहकांना वर्षांत प्रसिद्ध होणारीं कोणतींहि रु. पांच किंमतीचीं नवी पुस्तकें रु. चारच्या म. ऑ. नें घरपोंच.
- ग्राहकांना मागील कोणतींहि पांच रुपयाचीं पुस्तकें रु. साडेतीनच्या म. ऑ. नें घरपोंच.
- रु. नऊ किंमतीचीं मागील कोणतींहि पुस्तकें रु. सहाच्या म. ऑ. नें घरपोंच.
- रु. सव्वासत्ताविस किंमतीचा सर्व उपलब्ध दहा पुस्तकांचा सेट रु. १५।१५।-ची म. आ. पाठवल्यास घरपोंच. (सेट घेणाऱ्या ग्राहकास सहा आणे प्रवेश फी माफ.)
- 'उपकारी माणसें' कादंबरीचे साध्या बांधणीचे खंड कार्यालयांत मिळत नाहींत; अँटिक कागदावरील कापडी एकत्र संग्राह्य प्रत-'उपकारी माणसें' (डेमी पृष्ठें ९०० हून अधिक)मिळतें; तिची सवलतीची नक्त किंमत म.ऑ.नें रु. ९।९-(घरपोंच.)

पत्ता-१४ बी, हरजीवनदास एस्टेट; १५९-६० व्हिन्सेन्ट रोड, दादर, मुंबई १४

रघुवीर सामंत बी. ए. बी. टी.

प्रसिद्ध कलाकृती

१ हृदय [शब्दचित्र-प्रधान] (द्वितीयावृत्ति लौकरच)
२ वाळूंतील पाउलें [लघुकथा-प्रधान] (द्वितीयावृत्ति)
३ पणत्या [लघुनिबंध]
४ रजःकण [लघुकथा-लघुनिबंध]
५ तारांगण [चित्रबंध-प्रधान]
६ मासलेवाईक प्राणी [स्वभाव-चित्रें]
७ आजची गाणीं -१ [सांघिक इ. गीतें]
८ सुरंगीची वेणी [रूपांतरित रशियन कथा]

स्वतंत्र, प्रदीर्घ, भावपूर्ण
महाराष्ट्र-समाज-पट
[पृष्ठें १२०० हून अधिक]

— उपकारी माणसें —

[स्वयंपूर्ण खंड १-२-३-४]

९ प्रवासांतील सोबती [पत्रात्मक कादंबरी]
१० अभ्रपटल [कथनात्मक कादंबरी]
११ आकाशगङ्गा [मिश्र कादंबरी]
१२ घरोघरच्या देवी [नाट्यात्मक कादंबरी

[तीन खंडाची एकत्र अँटिक कापडी प्रत व चतुर्थ खंड मिळून सेट विशेष सवलतीनें]

• युद्धजन्य परिस्थितीमुळें अप्रसिद्ध राहिलेल्या

आगामी कालाकृती

[१९४५-४६ मध्यें प्रसिद्ध होतील]

१३ काहूर [स्वतंत्र, सामाजिक मनोविश्लेषणात्मक कादंबरी]
१४ आजची गाणीं-२ [कविता-संग्रह]
१५ तांडा [लघुकथा-संग्रह]
१६ अंधार-प्रकाश [लघुनिबंध-संग्रह]
१७ मासलेवाईक प्राणी-२ [स्वभाव-चित्रें]
१८ स्वल्प-विराम [चित्रबंध-शब्दचित्र-संग्रह]

— आगामी कादंबऱ्या—

१९ आम्हाला जगायचं आहे ! [भावपूर्ण सामाजिक कादंबरी]
२० जिवंत माणूस— [एका भावनाशील पण बेफिकीर अशा न्याऱ्या तिरशिंगराव प्राण्याचें चरित्र]
२१ चिमण्या जगाचे नेते— [शालेय जीवनावरील स्वतंत्र कादंबरी]

'पारिजात प्रकाशन'-१५९-६०, व्हिन्सेन्ट रोड, दादर; मुंबई १४.

निरोगी रहाण्यासाठीं
पर्ल काढा
नित्य वापरा.

आपल्या डोळयांची जपणूक
R. N SHINDE & SONS.
[Girgaon & Parel]
सदैव सशाक्त करतील.

कोणतेंही औषध
कोठेंही कमींत कमी किंमतींत
मागविण्यास विश्वासार्ह
माधव एजन्सी
[गिरगांव, मुंबई ४]

श्री समर्थ वॉच कंपनी
[सरकारी तबेला, गिरगांव मुंबई, ४]
यांचीं
समर्थ घड्याळें
आपल्या प्रत्येक क्षणाची कसोशीनें
काळजी घेतील.

शालेय अगर कोणत्याहि
इतर पुस्तकासाठीं–किंवा बायंडिंगसाठीं.
रत्नागिरी बुक डेपो
पांडुरंगवाडी; केळेवाडी जवळ
गिरगांव मुंबई ४.

प्रकाशक
श्री. रघुनाथ ज. सामंत, बी. ए.
पारिजात कार्यालय,
मुगभाट, मुंबई ४.